T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

BOZKIR VE YERLEŞİK KÜLTÜRLER ARASINDA KENAR MEDENİYETLER

(X.-XII. YÜZYILLAR MÂVERÂÜNNEHİR VE HORASAN'DA TÜRKMEN ÖRNEĞİ)

ERGİN GÜRÇAL

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. ÖMER SONER HUNKAN

EDİRNE 2019

T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERGİN GÜRÇAL tarafından hazırlanan **BOZKIR VE YERLEŞİK KÜLTÜRLERARASINDA KENAR MEDENİYETLER(X.-XII. YÜZYILLAR MÂVERÂÜNNEHİR VE HORASAN'DA TÜRKMEN ÖRNEĞİ)**Konulu YÜKSEK LİSANS Tezinin Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliğinin 15.-16. maddeleri uyarınca **13.06.2019 Perşembe** günü saat **09.30**'da yapılmış olup, tezin .....**OYBİRLİĞİ/~~OYÇOKLUĞU~~** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Dr. Öğr. Üyesi Cem TÜYSÜZ	Kabul	
Dr. Öğr. Üyesi Umut ÜREN	Kabul	
Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN (Danışman)	Kabul	

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Referans No	10258436
Yazar Adı / Soyadı	ERGİN GÜRÇAL
T.C.Kimlik No	56935085438
Telefon	5546190956
E-Posta	ergin_gurcal@hotmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	Bozkır ve Yerleşik Kültürler Arasında Kenar Medeniyetler (X.-XII. Yüzyıllar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkmen Örneği)
Tezin Tercümesi	The Edge Civilizations Between Steppe Culture and Sedentary Cultures (Example of Turkmen in Transoxiana and Khorasan in X.-XII. Centuries)
Konu	Tarih = History
Üniversite	Trakya Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Tarih Bilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2019
Sayfa	168
Tez Danışmanları	PROF. DR. ÖMER SONER HUNKAN
Dizin Terimleri	Oğuzlar=Oghuzs ; Türkmenler=Turkomans
Önerilen Dizin Terimleri	Oğuzlar, Türkmenler, Türkmen Adı, Bozkır Kültürü, Göçebe, Göçebelik

24.06.2019

İmza:.....

Tezin Adı: Bozkır ve Yerleşik Kültürler Arasında Kenar Medeniyetler (X.-XII. Yüzyıllar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkmen Örneği)

Hazırlayan: Ergin GÜRÇAL

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan ve Ön Asya'ya yayılmış Türk topluluklarının kökenini oluşturan Oğuz-Türkmen boylarının, X. ve XII. yüzyıllar arasında Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinde meydana gelen sosyal, siyasi, ekonomik vb. uyum sağlama, değişim-dönüşüm veya çatışma süreçlerini kültürel boyutlarıyla ele almaktadır.

Yaptığımız çalışmada Oğuzlar ve diğer bozkır göçebelerinin yerleşik kültürle ilişkileri, bu doğrultuda başta Oğuz boyları olmak üzere İslam dinine geçişle Türkmen kimliğinin oluşumu ve Türkmenlerin göç ettikleri bölgelerde yerleşik-kurumsal yapılar ile kurdukları ilişkiler, sebep ve sonuçlarıyla irdelenmeye çalışılmıştır.

Bunun yanında bugüne kadar tek düzlemde yapılmış çalışmaların eksik bıraktığı alanlar, konular işlenmiştir. Aynı zamanda bu çalışmamız, kendimiz için ilerideki çalışmalarımıza ve konunun araştırılmasına yönelik genel çerçeveyi belirlememize yardımcı olması kaygısını taşımaktadır. Bu nedenle ele alınacak konular geniş bir yelpazede değerlendirilmiştir. Söz konusu döneme ait kaynakların yetersizliği de farklı yöntem ve disiplinleri bir araç olarak kullanmamızı gerektirmiştir. Özellikle coğrafya, ekolojik koşullar gibi dış etkenlerin, tarihi olayların seyriyle beraber kültürlerin oluşum ve gelişim süreçlerine yaptıkları etkilerin araştırılması, üzerinde önemle durduğumuz bir konu olmuştur.

Bu bağlamda çalışmamız hem söz konusu dönemde Türkmenler hem de yerleşik-göçebe kültürler arasında etkileşime girmiş diğer Türk topluluklarının sosyal tarihlerinin araştırılmasına katkı sağlayacak yöntem, bilgi ve bulguları içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Oğuzlar, Türkmenler, Türkmen Adı, Bozkır Kültürü, Göçebe, Göçebelik

Name of Thesis: The Edge Civilizations Between Steppe Culture and Sedentary Cultures (Example of Turkmen in Transoxiana and Khorasan in X.-XII. Centuries)

Prepared by: Ergin GÜRÇAL

ABSTRACT

This study culturally examines the social, economic and political adaptation, change-transformation or conflict processes of Oghuz Turks, who constitute the origin of Turkish communities spread throughout Turkey, Azerbaijan Turkmenistan and Asia, in Transoxiana and Khorasan.

This study seeks to focus on the relation of Oghuz Turks and other Steppe Nomads with sedantary cultures, the formation of Turkmen identity, especially Oghuz Tribes, following the transition to Islamic Religion and the relations of Turkmen with settled-corporate structures in regions where they migrated, within the scope of a cause-effect relation.

In addition to this, the factors and subjects that have been left uncompleted by the studies carried out in a single plane so far have been examined. At the same time, it is also aimed and concerned that this study would lend assistance to determine a framework for the future works and researches on the subject. Therefore, the issues to be assessed and examined hereunder are evaluated in a very wide range. The lack of resources of the period, which is the subject of our study, required us to apply to different methods and disciplines. Especially, the examination of the effects of external factors, such as ecological conditions, on the formation and development processes of cultures together with the historical events, has been an important topic for our study.

In this context, our study includes methods, information and findings that would contribute to the study of social history of Turkmens and other Turkish communities that had interacted with sedantary-nomadic cultures during the period.

Key Words: Oghuz, Turkmen, Turkmen Name, Steppe Culture, Nomadic, Nomadism

ÖN SÖZ

Tarihi süreçlerin ve bu süreçleri devindiren kültürel oluşumların ne kadar derin kökleri ve ne kadar uzun dönemlere yayılabileceği kuşkusuz ki her şeyi kendi doğasında bir an önce kavrama, kavramsallaştırma çabası taşıyan türümüz açısından idrak boyutlarını zorlayacak bir durum arz etmektedir. Bunun yanında insanın yaşam süresi göz önüne alındığında dahi yeterli gelmeyecek bir anlama sürecine ihtiyaç duyulduğu da ortadadır. Bu nedenle insanlığın şimdiye kadar ortaya koyduğu "eğer… böyleyse" gibi belirli bir mantık dahilinde çatılmış olgulardan "kavramsal modeller" çıkartmak ve ortaya konulan önermelerin, sonuçların birikiminden faydalanmak gerekmektedir.

Bu çalışma, özel konumu itibariyle Türkiye'mizin temel sosyal unsurunun kökenini oluşturan Oğuz-Türkmen boylarının X. XII. yüzyıllarda geçirdiği dini, sosyal, siyasal, ekonomik vb. değişimleri ele almaktadır. Biz de bu özel konumun anlaşılmasında, kronolojik tarih çalışmalarının, döneme ait kaynakların sübjektif gözlemlerinin ve çoğunluğu buna dayanan günümüz araştırmalarının ötesine geçerek daha genel alanlara taşımayı, farklı disiplinlerden yararlanmayı, kültürel-tarihsel arka planını öne çıkarmayı hedefledik. Böylece kendi geçmişimizin idraki ve yinelenecek çalışmalar açısından elde var olan "çatılmış olguların", "kavramsal modellerin", bilgi ve bulguların birikimine katkı sunmayı amaçladık.

Söz konusu saha ve dönem, Türk tarihi açısından İslam dinine geçiş, sosyal yapıda farklılaşma ve Ön Asya'da meydana getirdiği büyük siyasi değişimler gibi sebeplerle araştırmacıların ilgi odağında olmakla birlikte çoğu zaman ideolojik tartışmaların ve yoğun ilginin getirdiği bilgi kirliliğinin etkisi altında kalmıştır. Aynı zamanda çoğunluğu sosyal, kültürel, ekonomik arka planları değerlendirilmeden yapılan araştırmalar, Türk tarihinin bu dönemine ilişkin aydınlatılması gereken pek çok sorununu daha da derinleştirmektedir. Bu yüzden çalışmamızda öncelikle eksik işlendiğini gördüğümüz konularla birlikte sosyal ve tarihi arka plan üzerinde durmaya gayret gösterdik.

Tarihimizin binyıl önce başlayan bu devrinin yanında -öncesi ve sonrası dâhil- geçirdiği binlerce yıllık tarihi süreçlere, kültürel etkileşimlere, mekân boyutundaki değişimlere, sosyal yapıda farklılaşmalara rağmen, günümüzde dahi aslında değişen pek bir şey olmadığı, ülkemizdeki sosyal yaşam faktörlerine bakıldığında görülmektedir. Besin üretim ekonomimiz, bin yıl öncesinden pek de farklılaşmamış, tam göçebeliği sürdüren topluluklar eser miktarda kalmış olsa da yerleşik hayvan besiciliği temelinde seyir göstermiş, bunun yanında sistematik bir tarım ekonomisi gelişememiştir. Cumhuriyet döneminin başlangıcından beri kabaca on milyon ve %80 kırsal- %20 şehir dengesindeki nüfus, sosyal yapıya hâkim durumda bulunurken, günümüzde nüfus 90 milyona yaklaşmış, kırsal-şehir nüfusu da aynı oranlarda yer değiştirmiştir. Şüphesiz ki bu dönem de yüzyıllar sonra ele alacak tarihçiler için son derece ilgi çekici bir dönem olacaktır.

İşte tam burada ve biz de X. XII. yüzyıllarda Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinde yaşanan durumu bir açıdan günümüze benzetmekteyiz. Bu nedenle günümüzü de anlamaya fayda sağladığını gördüğümüz çalışmamızı, sadece akademik sürecin bir parçası olarak görmeden ve "duvarlar arasında" oluşturduğumuz dış dünyayı algılama, kavramlaştırma modellerinin kısır döngüsüne takılıp kalmadan, bozkırdaki bir göçebe gibi sonsuz sınırlarda ama mutlak hâkim gerçeklikten ayrılmadan, basitçe anlamaya çalışarak oluşturduk.

Bu süreçte bana vermiş oldukları destek, ilgi ve sabırla aileme sonsuz saygı ve şükranlarımı sunarım.

Ergin GÜRÇAL

Edirne 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **İ**

ABSTRACT ..... **İİ**

ÖN SÖZ ..... **İİİ**

İÇİNDEKİLER ..... **V**

KISALTMALAR ..... **İX**

GİRİŞ **1**

A. Kaynaklar ve Araştırmalar **1**

1. Kaynaklar 1

2. Araştırmalar 4

B. Yerleşiklik-Göçebelik Kavramları ve Bozkır Kültürü **6**

1. Yerleşik Hayat ve Göçebelik 6

2. Bozkır Kültürü 15

a. Bozkır Kültürlerinin Tarihi Gelişimi 22

b. Bozkır Kültürü Çevresinde Türk Yurtları 27

I. BÖLÜM

KENAR MEDENİYETLER: MÂVERÂÜNNEHİR VE HORASAN **30**

A. Kenar Medeniyetler: Mâverâünnehir ve Horasan **30**

1. X. Yüzyıla Kadar Mâverâünnehir ve Horasan 35

II. BÖLÜM

TÜRKMEN ADI, ANLAMI VE ETNİK YAPISI 44

A.Türkmen Adı ve Anlamı 44

1.İslam Kaynaklarında Türkmen Adı ve Anlamı 45

2. Araştırma Eserlerde Türkmen Adı ve Anlamı 49

B. Türkmen Boyları 57

1. Oğuzlar 57

2. Karluklar 64

3. Halaçlar 71

C. X.-XII. Yüzyıllarda Türkmen Boylarının Coğrafi Dağılımları 74

1. X.-XII. Yüzyıllarda Oğuzların Yerleşimi 75

2. X.-XII. Yüzyıllarda Karlukların Yerleşimi 79

3. X.-XII. Yüzyıllarda Halaçların Yerleşimi 81

III. BÖLÜM

X.-XII. YÜZYILLAR MÂVERÂÜNNEHİR VE HORASAN'DA TÜRKMENLERİN SİYASİ ROLLERİ 83

A. Sâmânî Devleti'nde Türkmen Boyları 83

1. Oğuzlar 83

2. Karluklar 84

3. Halaçlar 86

B. Türk Hakanlığı'nda Türkmen Boyları 87

1. Oğuzlar 87

2. Karluklar 92

3. Halaçlar 95

C. Gazne Devleti'nde Türkmen Boyları 96

1. Oğuzlar 96

2. Karluklar 100

3. Halaçlar 101

D. Selçuklu Devleti'nde Türkmen Boyları 102

1. Oğuzlar 102

2. Karluklar 105

IV. BÖLÜM

DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE TÜRKMENLER 107

A.Oğuz-Türkmen Boylarının Sosyal Yapısı 107

B.Sosyal Farklılaşma (Türkmenleşme) 114

1. Çevresel Faktörler 114

2. Sosyal Boyut 117

3. Ekonomik Boyut 120

4. Dini Boyut 122

SONUÇ..... 125

KAYNAKÇA..... 127

EKLER..... 144

DİZİN 150

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

A.Ü.D.T.F.C. : Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DLT : Divânu Lügati't-Türk

Drl. : Derleyen

Ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan

İA : İslam Ansiklopedisi (Millî Eğitim Bakanlığı)

İ.Ü. : İstanbul Üniversitesi

No : Numara

ölm. : Ölümü

s. : Sayfa

ss. : Sayfa sayısı

S. : Sayı

TDK : Türk Dil Kurumu

Trc. : Tercüme

TTK : Türk Tarih Kurumu

vd. : ve devamı

GİRİŞ

A. Kaynaklar ve Araştırmalar

1. Kaynaklar

Divan-ü Lugati`t Türk: Kâşgarlı Madmud, XI. yüzyılda yaşamış olup Türkçe'nin ilk sözlüğü yazan müelliftir. O'nun bu eseri, Türk tarihinin incelediğimiz dönemi ve kültürü hakkında en değerli eser niteliğini taşımaktadır. Seyyahlık ederek dolaştığı Türk boylarının sadece dillerini değil, giyim-kuşam, gelenek-görenek, maddi ve manevi kültür öğeleri, sosyal yaşantılarıyla birlikte bize ulaştıran en önemli milli kaynağımızı sunmuştur. *Divan-ü Lugati`t Türk*, günümüzde dahi pek çoğumuzun geçmişine dayanan, yaşça büyüklerinden duyduğu ya da sadece hâne veya aynı dar kültür havuzunda paylaşılan kelimeleri onun sözlüğünde tesadüf edebildiğimiz ve bunun yanında tarih ve diğer araştırmalar açısından önemiyle birlikte literatürde Türk Dünyası ortak kültür haznesinin, tanımlayıcı vasfıyla en önemli yazılı kaynaklarından birini temsil etmektedir. Çalışmamızda kullandığımız Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurtsever'in tercümesinin yanında Besim Atalay'ın tercümesinden de istifade edilmiştir.[1]

El-Kâmil Fi't-Târîh: 1160-1234 yılları arasında yaşayan ve döneminin en büyük İslam alimlerinden İbnü'l Esir'in yazdığı eser, insanlığın yaratılışından 1231 yılına kadar olan hadiseleri içermektedir. XII ciltten oluşan bu eserde Türkmenlerin müdahil olduğu siyasi gelişmelerden, bölge devletleri bünyesinde bulundukları durumlarından ve onların tarihi süreç içerisinde göçtükleri alanlardan bahsedilirken oldukça önemli bilgiler elde edinilmektedir. Özellikle Sultan Sencer'in ölümü sonrası Horasan'daki gelişmeler açısından günümüze kalan en önemli kaynağı teşkil

[1] Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lugati`t Türk*, (Çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurtsever), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005; Kâşgarlı Mahmud, *Divan-i Lûgat-it Türk*, (Çev. Besim Atalay), C. I-III, Ankara 1985.

etmektedir. Bu çalışmada eserin, Bahar Yayınları tarafından 1991 yılında yayınlanan tercümesi kullanılmıştır.[2]

Hududül-Alem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib: 982-983 yılı civarında kaleme alınmış anonim bir coğrafya eseridir. Ele aldığımız çalışma açısından oldukça önemli bilgiler verilen bu eserde; Çin, Hindistan, Tibet, İran, Rûm, Rûs, Arap, Habeş vb. coğrafyalardan ve Türk boylarından Toguzguz, Tatar, Yağma, Kırgız, Karluk, Çiğil, Tuhsî, Kimek, Oğuz, Kıpçak ve Peçeneklerin yaşadıkları sahalar hakkında detaylı bilgiler edinmekteyiz. Çalışmamızda hem Minorsky'nin İngilizce tercümesi hem de Murat Ağarı ve Abdullah Duman'ın Türkçe tercüme eserlerinden faydalanılmıştır.[3]

Seyahatname: 920-921 yılları civarında İslamiyet'i yeni kabul etmiş olan İtil Bulgarları yöneticisi isteği ile halka İslam öğretisini sunmak adına halife tarafından Bulgarlara gönderilen elçilik heyetindeki Ahmed b. Fadlan'ın seyahatname özelliğindeki eseridir. Bu seyahat sırasında geçtiği yerlerdeki pek çok Türk boyu hakkında önemli bilgiler sunan Ahmed b. Fadlan, özellikle Oğuzlar hakkında yazdıklarıyla çalışmamızın gerek duyduğu gözlemleri bize aktarmıştır. Çalışmamızda Ramazan Şeşen'in 1995 yılında Bedir Yayınevi tarafından basılan tercümesi kullanılmıştır.[4]

Târîh-i Beyhakî: Gazne Devleti'nin resmi tarihçisi olan Beyhakî tarafından neşredilmiş eserde özellikle Gazneli sultanların tarihleri, saray ilişkileri ve bürokrasi kayıtlarını ihtiva etmesiyle birlikte bölge tarihinin 1018-1059 yılları arasını kapsamlı bir şekilde yansıtmasıyla ön plana çıkmaktadır. Başta Gazneliler olmak üzere, Türk Hakanlığı, Selçuklu, Hârizmşahlar ve Oğuzlar hakkında detaylı bilgiler içermektedir. 1945 yılında Necati Lügal tarafından yapılan Türkçe çevirisi, 2019 yılında TTK

[2] İbnü'l Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, (Ed. M. Tulum), C. III-XI, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
[3] V. Minorsky, *Hudud al-Alam: The Region of the World*, E. J. W. Gibb Memorial, Cambridge 1982; *Hududül-Alem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev. V. Minorsky, Türkçe'ye Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008.
[4] İbn Fazlan, *Seyahatname*, (Haz. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.

tarafından yayınlanmıştır.[5] Bu çalışmanın yapıldığı tarihlerde adı geçen çevirinin, henüz yayınlanmamış neşri kullanılmıştır.[6]

Şecere-i Terakime: Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han tarafından 1660 yılında yazılmıştır. Bu eser, *Oğuzname*'nin Türkmen rivayetleri ve Reşîdü'd-Din'in Câmi'üt Tevârîh adlı eserinden yararlanılarak oluşturulmuştur. Oğuzların boy sistemlerine dair en ayrıntılı bilgileri içeren eserlerdendir. Bu çalışmada eserin Z. V. Togan tarafından yapılan tercümesi kullanılmıştır.[7]

Ahsenü't Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlîm: X. yüzyılda Makdisî tarafından kaleme alınan bir coğrafya eseridir. 984 yılında Horasan ve Mâverâünnehir'de bulunmuş olan Makdisî, buralardaki ve Seyhun ötesinde yer alan Türk yurtları hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Çalışmamızda eserin, TTK tarafından 2001 yılında yayınlanmış Ramazan Şeşen'in "*İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*" kitabındaki Türkler ile ilgili kısımların tercümesinin yapıldığı bölümlerden faydalanılmıştır.[8]

Murûc el-zeheb: Mes'ûdî (ölm. 956) tarafından yazılan bu eser, İslam öncesi devrin tarihi ve coğrafyası ve İslam tarihi içeriklerine sahip iki ayrı bölümden oluşmaktadır. Eserde Türk boylarının yaşadıkları yerler ve Taraz seferi hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Çalışmamızda eserin Ahsen Batur tarafından hazırlanan tercümesi kullanılmıştır.[9]

El- Mesâlik ve'l-Memâlik: İbn Hurdazbih'in 886 yılında son şeklini verdiği coğrafik bir eseridir. Bu eserde Karluklar, Tokuzguzlar, Ezgişler, Halaçlar ve diğer Türk boyları hakkında bilgiler içermektedir. Çalışmamızda Murat Ağarı'nın 2008 tarihinde Kitabevi tarafından basılan tercümesinden faydalanılmıştır.[10]

---

[5] Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, (Çev. Necati Lügal), TTK, Ankara 2019.
[6] Beyhakî, *Beyhakî Tarihi*, (Çev. Necati Lügal), Yayımlanmamış Tercüme, TTK, Ankara 1945.
[7] Z. V. Togan, *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili)*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1982.
[8] Makdisî, *"*Ahsen el-Takâsîm fi Ma'rifet el- Ekâlîm*"*, (Çev. Ramazan Şeşen), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, ss. 175-180, 251-272.
[9] Mes'ûdî, *Murûc el-zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004
[10] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008.

2. Araştırmalar

X. ve XII. yüzyıllar arasında Türkmen adıyla anılmaya başlanan başta Oğuzlar olmak üzere bu boyların tarihleri üzerine en kapsamlı araştırmalar; *Faruk Sümer*'in *Oğuzlar (Türkmenler)*[11] kitabı ile *S. G. Agacanov*'un *Oğuzlar*[12] kitabıdır. Her iki eserde de Oğuz-Türkmen boylarının tarihleri, yaşadıkları bölgeler, kültürleri ve yaşam tarzları ile birlikte özellikle *Faruk Sümer*'in eserinde destansı mahiyette sözlü kültür örneklerine de genişçe yer verilmiştir. Bunun yanında Türkmen adı ve kimliğinin bu dönem içerisinde ortaya çıkışı, özellikleri, temsiliyetinin tespiti konusunda özellikle *İ. Kafesoğlu*'nun *"Türkmen adı, manası ve mahiyeti"* adlı makalesi, yukarıda saydığımız kapsamlı eserlere ek olarak konunun tarihi ve sosyal arka planı ile birlikte anlaşılması ve aydınlatılmasında oldukça önem taşımaktadır. [13]

Türkmen kimliğinin içerisindeki boyların tarihleri, yerleşimleri, siyasi ve askeri ilişkileri, Mâverâünnehir ve Horasan çevresindeki siyasi idarelerle ilgili yararlandığımız araştırmalar ise Türk Hakanlığı (Karahanlılar), Karluklar ve diğer boylar için; *Ö. S. Hunkan*'ın *Türk Hakanlığı*[14] kitabı, *O. Pritsak*'ın *İA'*de (MEB) yer alan *Karahanlılar* maddesi,[15] Gazneliler ve Halaçlar için; *Fuad Köprülü*'nün yine *İA'*de (MEB) yer alan *Halaçlar* maddesi,[16] *Bosworth*'un *Encyclopedia of Islam*'da yer alan *Khaladj* maddesi[17] ile *The Ghaznavids*[18] adlı kitabı, Selçuklu ve Oğuzlar için; *Osman Turan*'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*,[19] M. A. Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*,[20] *Ergin Ayan*'ın *Oğuz İsyanı*,[21] *S.*

---

[11] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilâtı Destanları*, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1972.
[12] S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
[13] Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, TDK, Ankara 1958, s. 121-133.
[14] Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
[15] O. Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, MEB, İstanbul 1977, ss. 251-273.
[16] F. Köprülü, "Halaç", *İA*, MEB, C. V/I, İstanbul 1987, ss. 109-116.
[17] C. E. Bosworth, "Khaladj I. History", *Encyclopedia of Islam*, 1977, ss. 917-918.
[18] C. E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Caliphate (994-1040)*, New Delhi 1992.
[19] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999.
[20] M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.1, TTK, Ankara 2000.
[21] Ergin Ayan, *Oğuz İsyanı*, Kitapevi, İstanbul 2013.

Divitçioğlu'nun *Oğuz'dan Selçuklu'ya,*[22] Sâmânîler dönemi için; *V. F. Buchner*'in *İA'*de (MEB) yer alan *Sâmânîler* maddesi,[23] *Aydın Usta*'nın *Türklerin İslamlaşma Serüveni*[24] adlı eserler ile genel siyasi tarih ve boylar ile ilgili değerlendirmeler için; *Barthold*'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*,[25] *Z. V. Togan'ın Umumi Türk Tarihine Giriş,*[26] *Peter B. Golden*'in *Türk Halkları Tarihine Giriş*,[27] *Denis Sinor* editörlüğünde hazırlanan *Erken İç Asya Tarihi*,[28] *Ramazan Şeşen*'in *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*[29] *ve A. Taşağıl*'ın *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*[30] adlı eseridir.

Çalışmamızda ele aldığımız bozkır kültürü, yerleşik kültürler ve göçebelik kavramlarının açıklamaları ve Türkmenlerin sosyal kültürel yapılarının irdelenmesi için; *A. M. Khazanov*'un *Göçebe ve Dış Dünya*,[31] *M. S. Polat*'ın *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*,[32] *Bahaeddin Ögel*'in *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* ve *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*,[33] *İ. Kafesoğlu*'nun *Türk Milli Kültürü*[34] adlı eserlerden faydalanılmıştır. Bu kitaplardan *Khazanov*'un *Göçebe ve Dış Dünya* adlı eseri, Türk tarihi göz önüne alındığında tutarlı bir tarih oluşturabilmek için her dönem ve konu açısından ana kaynak niteliği taşımaktadır. Türkiye'de özellikle antropoloji çalışmalarının oldukça yetersiz oluşu ve yerleşik toplum yapısı üzerine bina edilmiş batı medeniyetinin göçebe toplumlar üzerine araştırmalarının sınırlı kalması, kendi tarihimizin araştırılmasında çeşitli sorunları beraberinde getirmektedir. *"Zira, tarihin oluşumundan, coğrafyanın vatanlaşmasına, nüfus hareketlerinden, iskân politikalarına, halk kültüründen, vergi sistemine, sınıfsız toplumdan, sınıflı topluma geçişe kadar "devlet" oluşumunun temelleri çoban/göçebe kültürü üzerine inşa*

---

[22] Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat, Devlet)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
[23] V. F. Buchner, "Sâmânîler", *İA*, C. X, MEB, İstanbul 1964. ss. 140-143.
[24] Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.
[25] V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
[26] Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
[27] P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
[28] *Erken İç Asya Tarihi*, (Drl. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
[29] Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.
[30] Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004.
[31] Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, (Çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2015.
[32] M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2004.
[33] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, MEB, İstanbul 1971; Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 2003.
[34] İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

edilmiştir.''[35] "Bozkır imparatorlukları" şeklinde tarihe yansımış bu devletlerin zaman içerisinde seyirleri, doğuşları, sona erişlerinin ardında yatan temel gerçek yerleşik-göçebe veya bir başka deyişle İran-Turan mücadelesidir. Bu nedenle sebep-sonuç örgüsünün irdelenmesi ve ortaya konulmasında öncelik, söz konusu sosyal, kültürel, ekonomik arka planda olmalıdır. *Khazanov*'un, eseri sadece birkaç makale ve satır arasında değinilen göçebelik ile ilgili tanımlama, kavram ve kuramları yekpare bünyesinde bulunduran tek eser olma özelliği taşımaktadır. *M. S. Polat*'ın belirtiğimiz eseri de *Khazanov*'un eserinde vurgulanan bakış açısıyla ele alınmış ve Selçuklu göçerlerinin dünyasına ışık tutan, son dönemde yapılmış ender çalışmalardan biridir. *İ. Kafesoğlu* ve *B. Ögel*'in eserleri de müelliflerinden sonra maalesef hakkettiği şekilde takip edilememiş kültür tarihçiliği yolumuzun en önemli kilometre taşlarını teşkil etmektedir.

B. Yerleşiklik-Göçebelik Kavramları ve Bozkır Kültürü

1. Yerleşik Hayat ve Göçebelik

İnsan toplulukları, bulundukları şartlar (coğrafya, iklim, su kaynaklarına erişim vb.) doğrultusunda farklı ekonomik sistemler çerçevesinde yaşamlarını sürdürebilme modelleri üretmişlerdir. İnsanlık tarihinin en önemli devrimlerinden biri kabul edilen ve ilk olarak Yakın Doğu'nun uygun yerlerinde bitki türlerinin ehlileştirilerek insan eliyle üretimine başlanması,[36] insanın toprağa bağlılığını beraberinde getirmiştir. İnsanlar, günümüzden on bin yıl kadar önce bu dönemde bir yandan avcı toplayıcı yaşam tarzlarını sürdürürken bir yandan da mimarisi ve depolama alanları olan yerleşim yerleri inşa etmişlerdir.[37] Tarım toplumlarının temelini oluşturan toprağa bağlılığın bir sonucu olarak günümüzden yaklaşık beş bin yıl önce Nil, Fırat-Dicle ve İndüs vadilerinde görülen şehirleşmenin ilk örneklerinde insanlar, tarım ürünlerini sadece kendi gereksinimleri için yetiştirmek yerine artı-ürün

[35] Khazanov'un Göçebe ve Dış Dünya kitabınının tanıtım bülteninden alıntılanmıştır.
[36] Murat Baskıcı, "Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış", *A.Ü. D.T.C.F.D.*, C. LIII, S. 1-4, Ankara 1998, s.73.
[37] Steven Mithen, *Aklın Tarih Öncesi*, (Çev. İrem Kutluk), Dost Kitabevi, Ankara 1999, s.251.

sağlamak ve onu uzman zanaatçılardan, tacirlerden, rahiplerden, memurlardan ve yazıcılardan oluşan yeni şehir nüfusunu beslenmek amacıyla kullanmışlardır.[38]

Buzul çağı sonrası iklimsel dalgalanmaların dar bir süreç içerisinde gerçekleşmesi ve bunun etkilerinin insan topluluklarını beslenme ihtiyaçlarına karşılık gelecek yeni arayışlara sevk etmesi ile bitki türlerinin ehlileştirilmesinin yanı sıra aynı dönemlerde hayvan ehlileştirilmesi de uygulamaya konulmuş diğer bir başat neolitik çağ uygulamalarından birisiydi.[39] Besin ihtiyacına yönelik hayvan üretimi genel olarak tarıma elverişli olmayan alanlarda yaşayan insan toplulukların ilk tercihi olmuştur. Bu dönem içerisinde insan topluluklarında çiftçilikten hayvan besiciliğine, avcı-toplayıcılıktan hayvan besiciliğine, hayvan besiciliğinden çiftçiliğe ya da tam tersi işleyen süreçler görülmektedir. Söz konusu insan topluluklarının bu yönelimlerini şekillendiren kıstas büyük ölçüde doğal çevre unsurlarıdır. Çiftçi ve hayvan besiciliği ile uğraşan toplulukların zamanla üretim sistemlerine bağlı olarak aralarında farklılaşma yaşanmış; hayvancılığa dayalı çoban ve tarıma dayalı çiftçiler olarak insanlık tarihinde önemli yer tutan toplumlar arası "iş bölümü"[40] ayrımı ortaya çıkmıştır.[41]

Tarıma dayalı yerleşik hayat tarzında ilk kentleşme örnekleriyle birlikte zaman içerisinde gelişen sosyal farklılaşmalar, yöneten-yönetilen (devlet-halk), varlıklı-yoksul (sınıflar: esnaf), okuryazar-okuryazar olmayan, kentli-köylü (taşralı) ve tüketen, üreten şeklinde sayabileceğimiz eksenler çerçevesinde meydana gelmiştir.[42] Tarih kayıtlarının tutulabilmesiyle klasik çağların başlangıcına vesile olan yazı, kentleşme devriminin zorunlu bir yan ürünü şeklinde icat edilmiş ve gelişim göstermiştir.[43] Bunun yanında tarım toplumlarında oluşan yeni ekonomik model, besleyeceği nüfusun çeşitliliği ile (üreten-tüketen) artı değer üretimi kapsamında

---

[38] Gordon Childe, *Tarihte Ne Oldu*, (Çev. Alâeddin Şenel- Mete Tunçay), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2009, s. 37.
[39] Steven Mithen, *a.g.e.*, s. 251-252.
[40] Özellikle yerleşik toplumlarda "iş bölümleri" konusunda detaylı bilgi için Bkz. Mehmet Eröz, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 183-204.
[41] A. Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s. 151-152.
[42] Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979, s. 195-196.
[43] Gordon Childe, *a.g.e.*, s. 37.

stokçuluk ve "rantabl" girişimleri beraberinde getirmiştir. Tarım toplumu haricinde yaşayan avcı-toplayıcı ve göçebeler için ise iç ekonomilerine ilişkin böyle bir girişime ihtiyaç ve gereksinim olmamıştır.[44] Ancak Kuzey Amerika yerlilerinin (*Tlingit, Haida, Kwakiutl*) *potlaç* dedikleri veya göçebe Oğuzlarda *toy,* Moğollarda *şölen* gibi örneklerini verebileceğimiz şölen kültünün geleneğe dönüşmesiyle belli belirsiz de olsa sınıfsal ayrımlar ve ekonomik değişkenler, avcı-toplayıcı ya da göçebe toplum yapılarına sirayet etmiştir.[45]

Göçebe yaşam tarzına yönelik yapılan araştırmalar, bu yaşayış şeklinin ilk ortaya çıkışını tayin etmekte farklı yaklaşımlar göstermektedir. Örneğin Spooner, tarım kültürlerinin kalıcı arkeolojik öğeleri üzerine yapılan araştırmaların bu kültürün ortaya çıkışı konularını açıklığa kavuşturmasına rağmen göçebe yaşamının başlangıcının tespit edilemeyeceğini ileri sürer.[46] Göçebeler ile ilgili eldeki arkeolojik materyal yoksunluğu durumu bir yana yerleşik kültür içerisinde gelişen tarih yazıcılığı da göçebeler konusunu yeterli bir irdeleme süzgecinden geçirmekten uzak, medeni ya da barbar ayrımıyla açıklamaya çalışmıştır.[47] İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinde göçebeler ve yerleşikler (*bedevî ve hadarî*) hakkında söyledikleri buna bir örnektir.[48]

Modern öncesi tarih yazıcılığının bu yaklaşım tarzı aslında kendi yerleşikliğini tarif etme, göçebeler üzerinden varlık kazanma temeline dayanır.[49] R. P. Lindner, tarihçilerin aktarımlarındaki bu durumu anlaşılabilir bulmakla birlikte, yerleşikliğe ait unsurların göçebelerden gördükleri ani baskın veya şartlarının zorladığı göç hareketlerindeki maruz kaldıkları olumsuzluklara bağlamaktadır.[50] Bununla birlikte göçebe ve yerleşikler arasında çok hassas dengelere bağlı simbiyotik[51] bir ilişki

---

[44] Pierre Clastres, *Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu*, (Çev. Alev Türker, Mehmet Sert), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1992. S. 131.
[45] Ziya Gökalp, *Türk Uygarlık Tarihi*, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1991, s. 48-54.
[46] Brian Spooner, "The Cultural Ecology of Pastoral Nomads", *Addison-Wesley*, S. 45, New York 1973, s. 5.
[47] W. Radloff, "Kazaklar ve Kırgızlar", *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 369.
[48] İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s. 324
[49] M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 22-23.
[50] R. P. Lindner, "What was a Nomadic Tribe?", *Comparative Studies in Society and History*, S. 24, 1982, s. 689-690.
[51] Konumuz açısından özellikle ticaret yoluyla gelişen, göçebe ve yerleşik unsurlar arasındaki tamamlayıcı ilişki; Harezmî (ölm. 847), ortaçağ Orta Asya'sında göçebeler ve yerleşikler arasında

durumu da söz konusudur. Göçebelerin kendilerinin ürettikleri yazılı kaynakların bulunmaması veya çok sınırlı olması, okur-yazar olmamalarıyla ilgilidir. Bu nedenle de sözlü kültür örneklerinin modern araştırmalar için önemi büyüktür.[52]

Buna karşın kendi alanında yapısalcı teorileriyle günümüz kuramlarını derinden etkilemiş ve ilkel-uygar ayrımını reddeden antropolog Levi-Strauss, yazıdan ari kültürlerdeki sözlü anlatım örnekleri olan mitlere psikanalizci bakışla yaklaşır ve mitin entelektüel birikimlerini veya bilişsel özelliklerini yok sayar. "*Mit"* ve "*tarih"* in iki karşıt kutup olduğu iddia eder.[53]

Göçebelik ve yerleşiklik, okur-yazarlık veya okur-yazar olmama, diğer bir deyişle *"kitabilik-şifahilik"* ayrımı ile de ele alınmıştır. W. J. Ong, tarih öncesi insanda olduğu gibi sözlü iletişim geleneğine sahip kültürleri[54] şifahilik kapsamında değerlendirir.[55] M. Said Polat'ın göçebeler ve yerleşikleri kitabilik-şifahilik kapsamında irdelerken coğrafyanın insan toplulukları üzerindeki etkilerinin yanında birbiriyle tamamen karşıt insanlık durumları şeklinde bulunmadıklarını ancak bu iki kültürün iç-dış dünyalarının farklı bakış açılarıyla şekillendiğini vurgulamaktadır.[56] İnsan, kendisinin tanımladığı bir evrende var olan tek varlıktır. Özne (insan), dış nesneler ile kurduğu ilişki örüntüsünün tasarımını (iç) model olarak kendisinde taşır. Özne, aynı zamanda nesne ve kendilik tasarımlarının biraradalığı ve ilişkileriyle şekillenir.[57] Kısaca insan kavramlarla düşünür ve dış dünyayı algılar. Bu nedenle göçebe ve yerleşikler hem düşünme yapısı hem de kavramları aktarmada farklı

---

böylesi bir ilişkiye örnek teşkil eden Taraz şehri için "*Medinet el-Tüccar*" ifadesini kullanmıştır. Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 22.

[52] M. Said Polat, *a.g.e.*, s. 21.

[53] C. Levi-Strauss, *Mit ve Anlam*, (Çev. Gökhan Yavuz Demir), İthaki Yayınları, İstanbul 2013, s. 73; Jack Goody, *Yaban Aklın Evcilleştirilmesi*, (Çev. Koray Değirmenci), Pinhan Yayınevi, İstanbul 2011, s. 43-44.

[54] "*Sözlü etkileşimin normal seyrinde oluşan, sayısız kültür mutasyonları ya etkileşim içindeki grup tarafından benimsenir ya da kuşaktan kuşağa geçiş sürecinde yok olur gider. Eğer mutasyon benimsenirse bireysel imza (yazılı imgeden kaçınması zordur) silinir. Ancak zaman karşısında yok olup gitmeyen yazılı kültürlerin yarattığı bilgiler, ticari ve politik baskılara rağmen, yaratıcı süreci ve bireyselliğin farkına varılması sürecini güçlendirir."* Jack Goody, *a.g.e.*, s. 29.

[55] Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözün Teknolojileşmesi*, (Çev. Sema Postacıoğlu Banon), Metis Yayınları, İstanbul 2003, s. 17.

[56] M. Said Polat, *a.g.e.*, s. 15, 19.

[57] M. Bilgin Saydam, *Deli Dumrul'un Bilinci*, Metis Yayınları, İstanbul 2013, s. 35-37.

yöntemlere sahiplerdir.[58] Şifahi toplulukların düşünme ve anlamları aktarma yöntemleri olarak sayabileceğimiz deyişleri ve atasözlerinden oluşan kalıp ifadeleri, kitabi topluluklarda terimlere dönüşmektedir.[59] Kalıp ifadelerin terimler gibi sınırlı, belirli ifade alanı yerine geniş anlamlar yüklü olması ve söyleyene göre esnekliği, iki farklı seviyedeki kavramlaştırma geleneğinin dilsel boyutta birbiriyle neredeyse anlaşamaz hale getirmiştir.[60] Bunun yanında şifahi gelenekle ilişkilendirebileceğimiz erken Selçuklu tarihi veya Selçuk ileri gelenleri hakkında yazılı kaynağa ulaşamadıklarından ötürü bazı anonim *Selçuknâme, Meliknâme* gibi eserlerde geçen şifahi özellikteki metinleri derleyen ortaçağ müelliflerinin (*İbn el-Adim, Bugyet et-taleb fi tarihi Haleb - İbn Bibi, el-Evamirul Ala'iye fi'l-umuri'l-Ala'iye*) çabaları dikkate şayandır.[61]

Alman sosyolog Ferdinand Tönnies, toplumsal organizasyonda gelişen ikiliği cemaat (*gemeinschaft*) ve cemiyet (*gesellschaft*) kavramlarıyla açıklama yoluna gitmiştir. Ona göre kırsal yöreler *cemaat toplumu*, şehirler ise *cemiyet toplumu* karakteri taşımaktadır.[62]

Modern sayabileceğimiz ilk araştırmalarda medeni-barbar (ilkel-uygar) ayrımına benzer şekilde tarif edilmeye çalışılan göçebe-yerleşik yaşam tarzları, genellikle sosyal antropolojinin evrimsel bakışı ya da *"ethnos"* kavramı içerisinde ele alınmıştır.[63] Göçebeliği geniş anlamıyla *"pastoralizm"* içerisinde ele alan araştırmalardan günümüzde de taraftar bulan teorilere değinecek olursak ilkin *"üç parçalı teori"* örneğinden başlayabiliriz. Bu teoriye göre pastoralizm veya "pastoral göçebelik" avcılıktan türemiş ve tarımdan daha önce ortaya çıkmıştır. Bu teoride özellikle "ren geyiği çobanlığı" örneği üzerinde durulmuştur. Ancak bu teorinin kusurlu tarafı, avcıların gezgin hayatları içerisinde hayvanların yem ihtiyaçları için

---

[58] Mustafa Karataş, "Göçerevlilik ve Yerleşiklik Bağlamında Selçuknâme", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 42, s. 132.
[59] *"Kitabilik göçün bittiği yerde başlar. Yazı, duvarların dünyasına aittir. Çünkü yazı sınırlar (duvarlar, terimler) çizer. Söz ise sınırları aşar, aşarken de hep bir şada bırakır."* M. Said Polat, *a.g.e.*, s. 27.
[60] M. Said Polat, *a.g.e.*, s. 15.
[61] M. Said Polat, *a.g.e.*, s. 24.
[62] F. Tönnies, "Cemaat ve Cemiyet Nazariyesi", (Çev. Z. F. Fındıkoğlu), *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. IX, S. 3-4, 1944, s. 712-714.
[63] M. Said Polat, *a.g.e.*, s. 19.

gerekli depolama imkânlarına sahip olamamaları durumudur. Öte yandan, hayvan yetiştiriciliğini avcıların başlattığı görüşüne karşı çıkan araştırmacılar, hayvan yetiştiriciliğin kökeninin tarımcılar olduğunu ileri sürer.[64] Bunun yanında kutsal kitapların kronolojik olarak tarıma değer atfetmekle birlikte onu öncelediği unutulmamalıdır.[65]

Göçebeliğin kökenine ilişkin bir başka değerlendirmede ise "iklim değişikliği" gibi çevresel değişikliklere dikkat çekilmiştir.[66] Bunun yanında özellikle Sovyet dönemi tarihçilerinin benimsediği görüşe göre göçebeliğin kökeni, hayvan besicilerinin sürülerinin büyümesi ve hayvanların beslenmesi için yeterli yem ihtiyaçlarının karşılanamaması üzerine yeni otlaklar arayışına girdikleri, gittikçe de yerleşim alanlarından uzaklaşarak tarımı ikinci dereceden geçim kaynağı görüp, göçebeleştikleri şeklindedir. Sosyal evrimci bu görüş, pek çok açık nokta barındırmakla birlikte nicelik yönündeki yavaş değişimlere büyük önemler atfetmekte ve göçebeliğin ardındaki temel itici gücün hayvan sayısını artırma isteği olduğunu göz ardı etmektedir.[67]

Göçebeliğe geçiş ile ilgili Orta Asya göçebeleri üzerinden geliştirilen bir diğer görüş ise *"yerinden edilme teorisi"*dir. İlk olarak O. Lattimore'un göçebeleri, tarımla uğraşanların kendilerine göre daha zayıf komşularını kırsal alanlara göçe zorlamasıyla göçebeliğe yöneldiği şeklinde yorumuyla ortaya çıkan bu tez, Spooner ve Gilbert gibi araştırmacılar tarafından teorileştirilmiştir.[68] Ancak bu tezin dayanak noktalarını oluşturan siyasi gelişmelerden çok önce bile söz konusu bozkır alanları göçebelerin hayvan besiciliğini sürdürdükleri bölgelerdi.[69]

Göçebeliğin ortaya çıkışı ve dünya üzerine yayılması, çeşitli ekolojik alanlara uyum aşamaları, geçirdiği sosyal dönüşümler, farklı ekonomik yapılarla (pastoralizmin diğer türleri, tarım vb.) etkileşimleri çerçevesinde tek bir teoriyle

---

[64] O. Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, s. 327'den naklen Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 182.
[65] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 182-183.
[66] Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, Bateş Yayınları, İstanbul 1978, s. 102-103.
[67] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 185-186.
[68] O. Lattimore, *a.g.e.*, s. 277'den naklen Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 186.
[69] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 186.

açıklanamayacak kadar karmaşık ve çok yönlü olgulardır. Besin üretim ekonomilerinin (tarım ve hayvancılık) dünyaya yayılması genellikle göç ve el koyma yoluyla gerçekleşmiştir. Sonuç olarak zaman içerisinde özellikle kıraç bölgelerde pastoralizm, tarıma üstün gelmiştir. Göçebeleşme dönemi ise öngörülebilir bir evre olmamakla birlikte ortaya çıktığı bölgelerde kendi ön şartları, itici güçleri, sınırlamaları bulunmaktadır. Bu nedenle göçebelik kendiliğinden gelişen bir süreçtir.[70]

Khazanov'a göre, pastoral göçebeliğin ekonomi yönünden esaslarını belirleyen karakteristik özellikler şunlardır:

1- Ekonomik faaliyetin ağırlıklı alanının pastoralizm olması,

2- İlkel karakteri (ahır sisteminin bulunmayıp hayvanların bakımın yıl boyunca açık mera sistemiyle yapılması),

3- Belirli otlak bölgelerinin içerisinde veya arasında dönemsel yer değiştirme hareketlerinin gerçekleştirilmesi,

4- Topluluğun tamamının veya büyük bölümünün hayvanlarla beraber göç etmesi,

5- Üretim hedefinin sadece topluluğun ihtiyaçları olması (belirli bir pazara yönelik üretim tarzı bulunmaması).[71]

Üretim hedefinin sadece topluluğun ihtiyaçları olması, yakın dönem göçebeleri için geçerli olmasa da erken dönemlerde takas yöntemiyle pazarda el değiştirilen ürünler şeklinde gerçekleştirdikleri faaliyetler kâr amacı gütmediğinden dolayı topluluğun ihtiyaçları kapsamında değerlendirmek gerekir.[72]

Mehmet Eröz, göçebeliği *tam göçebelik* ve *yarı göçebelik* olarak iki başlık altında ele almıştır. Ona göre tam göçebelik de kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır: *Horizantal göçebelik*, sahra ve ovalar arasında yatay seyirli uzak mesafe göçebeliğidir

[70] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 187.
[71] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 94-95.
[72] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 94-95.

(Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika'da). *Vertikal göçebelik* (dağ göçebeliği), yazın yüksek yaylalarda, otlaklarda, kışın ise kışlaklarda sürdürülen göçebelik türü olmakla birlikte "*Orta Asya, İran, Anadolu Türk Göçebeliği buna misaldir*". Yarı göçebelik ise yerleşik yaşama geçiş ile birlikte görülen bir ara tiptir. "*Orta Asya'da ki Türk aşiretlerinin mühim bir kısmı, İran'daki Kaşgailer ve Türkmenler, Anadolu Yörüklerinin büyük ekseriyeti, Fars ve Kürt aşiretleri Kafkas ve Atlas memleketlerindeki yarı göçebeler bu tipe girer.*" Bu tarz göçebelikte kışı yerleşik oldukları yerlerdeki evlerinde geçirmekle birlikte tarım yaptıkları da görülür. Özellikle Arap yarı göçebelerinin şehir kıyılarında bulunanlarının ekonomisi bu sebeple zengindir.[73]

Khazanov'un ise pek çok özel türünün yanında en başat olarak pastoralizmin temel türleri adı altında yaptığı sınıflandırma şu şekildedir:

Pastoral Tam Göçebelik: Tarımın ikinci bir gelir kaynağı şeklinde dahi görülmediği göçebelik türüdür. Avrasya'nın kuzeyi, Orta Asya'nın yüksek kesimleri, Avrasya bozkır kuşağı, Arabistan ve Sahra bölgelerinde görülmüştür. Bunun yanında en güçlü örneklerin görüldüğü sahalarda bile *"yarı göçebe pastoralizm"*in çeşitli türleriyle birlikte var olabilmiştir.[74]

Yarı Göçebe Pastoralizmi: Hayvan yetiştiriciliğinin ağırlıklı önemde olduğu bu türde tarımın ikinci bir ekonomik faaliyet olarak yapıldığı görülür. Yıl boyu veya yılın büyük bölümü yeni otlak alanlarına göç edilmesi, tarımsal uygulamaların etkisinde gerçekleşir. Bununla birlikte yarı göçebe pastoralizmi iki önemli alttürü içinde barındırır; Bir topluluk içinde bulunan aynı grupların hem tarım hem de

---

[73] Mehmet Eröz, *Yörükler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 71-72.

[74] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 98. Özellikle İdrîsî'nin eserinde Orta Asya'nın yüksek kesimleri ve Avrasya bozkır kuşağındaki Türklerin göçebe hayatlarıyla ilgili gözlemler, onların göçebeliklerinin sınıflandırılmasında yardımcı bilgiler içerir. Örneğin; "*...Türk ülkelerinin hepsi Maveraünnehr'de Fergana, Şaş ve Taraz'ın ötesinde bulunur. Türkler çok oldukları için sayılamıyacak kadar çok kavimlere ayrılır. Onların başvurdukları, himayelerine sığındıkları, müşkillerini hallettirdikleri reisieri vardır. Onlar göçebe, hareket eden, bir yerden bir yere göçen, bildikleri her yerde (s. 518) otlak arayan kişilerdir. Onlar çok miktarda deve, koyun, öküz sahibidirler. Onların evleri Arapların evleri gibi kıldandır. Bir yerde devamlı oturmazlar. Daima yer değiştirirler, bir yerden bir yere göçerler. Onlar çiftçilik, hasad ve ekincilikle de uğraşırlar. Onlarda çok miktarda yağ, kaymak, süt bulunur. Çok miktarda at yetiştirirler. Atların etini yerler, hiçbir eti at etine tercih etmezler...*" İdrîsî, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*, s. 517-518'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 100-101.

hayvancılıkla uğraştıkları yarı göçebelik ve bir topluluk yapısında birincil veya tek ekonomik faaliyet olarak hayvancılıkla uğraşanların yanında birincil ekonomik faaliyeti tarım olan farklı grupların birlikte varoluşları. "*Avrasya bozkır halklarının tarih boyunca -ve halen- göçebe olarak nitelendirilmiş olan bir çoğu, mesela İskitler, Hunlar, Hazarlar, Altın Orda Tatarları, Kırım Tatarları, Türkmenler vb. aslında yarı göçebe hatta kimi zaman yerleşik denilebilecek topluluklardır*."[75]

Yarı Yerleşik Pastoralizm: Ağırlık ekonomik yapının tarım üzerine kurulması ve genellikle mevsimlere bağlı kısa mesafeli göçlerin görülmesiyle yarı göçebelikten ayrılan pastoralizm türüdür. Bu türde hayvanların ihtiyaçları için belirli miktarlarda stok yapılmasının görülmesi ayırt edici bir özelliktir. Aral Gölü civarında yaşayan ve Oğuz, Kıpçak ve Peçenek gibi Türk boylarının karışması sonucu ortaya çıkmış bir topluluk olan Karakalpaklar, yaz döneminde otlaklardaki çadırlarına "yurt", kışladıkları köylerine ise "aul" (Türkiye Türkçesi'nde "ağıl") demişlerdir.[76]

Sığırtmaç Hayvancılığı veya Uzak Mera Hayvancılığı: Hayvanların yılın bir bölümünde çitlerle çevrili otlaklarda, ahır ve ağıllarda tutuldukları, hayvan yemi için stokların oluşturulduğu, hayvanların çok uzaklardaki meralara bu iş için özel olarak görevli sığırtmaçlar tarafından bakıldığı pastoral yaşam tarzıdır. Bu türde tarım ekonomisi, faaliyetler açısından birincil konumdadır. Fakat hayvancılık, ekonomide tuttuğu yer ve önemi ile "karma ekonomi" modeli oluşturmuştur.[77] Bu tarz pastoralizmin en belirgin çeşitlerinden biri de "dağ tipi sığırtmaç hayvancılığı" veya "yayla pastoralizmi"dir. Yayla pastoralizmi, topluluğun belirli bir bölgede tarım yaparken, aynı zamanda hayvanları için verimli dönemlerde meraları kullanması şeklinde gelişir. Genellikle senenin bir bölümünde hayvanlar yüksek yaylalara çıkarılırken diğer dönemlerde de alçak kesimlere indirilirler. Pek çok açıdan *"sığırtmaç hayvancılığı"* ile benzeştiği görülse de özellikle Avrupa ve Kafkaslar'daki örneklerde yarı göçebelik izleri daha belirgindir. Bununla beraber *"yayla*

[75] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 98-101.
[76] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s.102.
[77] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 102-104.

pastoralizmi" Avrasya bozkırları, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da *"yarı göçebelik"* ya da *"pastoral göçebelik"* ile bir arada görülür.[78]

Yerleşik Hayvan Yetiştiriciliği: Tarımın yanında ek gelir kaynağı olarak aile tipi ahır hayvancılığı şeklinde görülen bu türde iklim şartları, mevsim, uzmanlaşma, ekonomik sistemin teknolojik seviyesi ve pek çok daha başka unsurlara bağlı olarak hayvanlar, yazın yerleşim alanları yakınlarındaki meralarda otlatıldıktan sonra genellikle akşamları yerleşim yerlerine geri getirilirler. Hayvanlar kışları ise çitle çevrili alanlarda veya ahırlarda bakılırlar.[79]

Görüldüğü üzere pastoralizmin ve dar anlamında göçebeliğin türleri, pek çok unsur tarafından belirlenen (ekonomi içerisinde tarımın ağırlığı, depolama yöntemleri, ekolojik koşullar vs.) çeşitli ekonomik uyum mekanizmalarıdır. Bununla birlikte pastoralizm ve göçebeliğin türleri toplum yapıları içerisinde durağan olmayıp ekonomik şartların değişkenliği ile dönüşüm süreçleri geçirebilirler. Bu değişim ve dönüşüm süreçleri ve biraradalıklarla yapılacak sınıflandırmalarda da kendi içlerindeki alttürler ile birlikte geniş bir yelpaze ortaya çıkmaktadır.[80]

2. Bozkır Kültürü

İ. Kafesoğlu'nun tanımıyla *"bozkır kültürü"*nün gelişim sahası olan Avrasya[81], Avrupa'nın doğu ve Asya'nın orta ile kuzey kesimlerini kaplayan, tarihi ve coğrafî birlik arz eden, kendine has yaşayış tarzı ile önem kazanan, iki kıta arasında âdete üçüncü bir kıta görünümünde olan çok geniş bir bölgeyi kapsamaktadır. Kuzeydeki tayga ormanları bölgesinden güneye ve batıya doğru Mançurya'dan Karpatlara kadar *"Büyük Avrasya Bozkırı"*[82] sahası uzanır. Bozkırların güney sınırında bulunan Hazar Denizi ile Aral ve Balkaş Gölü'nün kuzey kesimleri boyunca uzanan meralar Altay Dağları'nda kesintiye uğrar, ancak Altayların doğu eteklerinde yeniden meydana çıkarak Kingan Dağları çevresine kadar devam eder. Bu şeridin

[78] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 104-105.
[79] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 105-106.
[80] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 96-106.
[81] İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 212.
[82] L. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 94.

güneyinde uzanan kumlu ve daha kurak bozkır, yer yer çöllerle son bulur. Bu kumlu bozkır bölgesi, Altay Dağları'ndan batıya ve doğuya doğru yayılan bozkır şeritlerini birbirine bağlar. Irmaklar boyunca hayvan yetiştirmeye elverişli otlaklar da vardır. Bu bölgenin tipik hayvanı "*deve"*dir. Kuzeydeki bozkır bölgesi, açık bir havza ve daha yağışlı olmasına rağmen sert bir iklime sahiptir. Kışın çok soğuk ve kar fırtınalı, yazın umumiyetle kurak bir iklime sahiptir. Yazın ara sıra şiddetli sağanaklar dahi kuraklığı gideremez. Bu bölgenin tipik hayvanı "*at*"tır.[83]

Bozkır kültürü ya da Khazanov'un deyimiyle *"Avrasya bozkır tipi"* göçebeliği Avrasya bozkır coğrafyasının şartlarına, sunduğu imkânlar ya da zorunluluklara göre şekillenmiş ve gelişimini sürdürmüştür. Coğrafi şartlarının toplumsal hayat ve medeniyetlerin oluşumunda etkileri göz önüne alındığında; bozkır coğrafyasının da çeşitli bakımlardan bölgede yaşayan topluluklarının yaşayışına, düşünce tarzına, inancı ve dünya görüşüne, örf ve geleneklerine, genel anlamda kültürüne etki etmesi muhakkaktır. Öyle ki farklı dillerde konuşan Avrasya bozkırlarındaki topluluklarda dahi son derece şaşırtıcı şekilde ortak bir bozkır kültürünü paylaşıyorlardı.[84] Ancak tek başına coğrafya, bir kültürün oluşumunda etkili olamaz.[85]

İbrahim Kafesoğlu, medeniyetlerin oluşumunda etki eden faktörleri, üç ayrı başlık altında değerlendirmiştir. O'na göre; *coğrafî çevre, insan unsuru* ve *topluluk* (cemiyet), her kültürün oluşumunda temel dayanak noktalarıdır.[86]

Coğrafi çevre unsuru açısından bakıldığında, bozkırın flora ve faunasının geniş otlaklar ve buna uyum sağlamış hayvanlar şeklinde geliştiğini görürüz. Bozkırların, ne ormanlık bölgelerdeki gibi avcı-toplayıcı yaşamın zengin imkânları ne de verimli havzalar gibi tarım yapmaya olanak sağlayan doğal bir yapısı söz konusudur. Bununla birlikte Avrasya bozkırlarında ormanlık ya da tarıma müsait alanlar da mevcuttur. Ancak bu durum genel itibariyle bozkır kültürüne çok fazla etki

[83] L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s. 1-2.
[84] Marc Block, *Feodal Toplum*, (Çev. M. A. Kılıçbay), Savaş Yayınları, Ankara 1983, s. 20.
[85] Arnold Toynbee, *a.g.e.*, s. 103.
[86] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 213.

edecek bir mahiyette olmamıştır. Bozkırdan en asgari şekilde istifade etmesi gereken insan, coğrafyanın yapısına ve sunduğu imkânlara göre, uyum sağlama ve kendini geliştirme sürecine girer. Bu aşamada coğrafi ve doğal şartların insan unsuru üzerinde kesin hâkimiyeti vardır.[87]

İnsan unsurunda ise, kültür öğeleri meydana getirmesi ve toplumsallaşmasında onun gelişim sürecinin önemi büyüktür. Bu sürecin ilk aşamasında insanı, doğal tarih zekâsı yönlendirir. Arkeolog Steven Mithen'e göre; doğal tarih zekâsı en az üç alt düşünce alanının birleşimidir. Hayvanlarla ilgili alt düşünce alanı, bitkilerle ilgili alt düşünce alanı ve örneğin, su kaynakları ile mağaraların dağılımını gösteren arazi coğrafyasıyla ilgili alt düşünce alanı. Bir bütün olarak ele alındığında ise, arazinin coğrafyasını, mevsimlerin ritmini ve av potansiyeli ile ilgili alışkanlıkları anlamakla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Doğal tarih zekâsı, geleceği tahmin edebilmek için doğa dünyasını ilgilendiren güncel gözlemleri kullanabilmek, yani, bulutların oluşumunun, hayvanların ayak izlerinin, ilk ve sonbaharlarda kuşların göçlerinin ve geri dönüşlerinin ne anlama geldiğini anlamakla ilgilidir.[88]

Bu bağlamda bozkır ve bozkırda yaşayan insan arasındaki ilişkiyi ele almak gerekir. Elbette bozkırdaki insanın farklı besin ekonomilerini tanıması, bunlardan tevarüs etmesi muhtemeldir. Ancak bir şekilde ortama veya yeni ortama alışma süreci, ilkel insanın algısıyla benzeşen durumları beraberinde getiren bir süreç olmalıdır. İnsan bu ilişkiye ilk zamanlarında, hayatta kalma mücadelesinde doğal şartlara uyum sağlama becerisi oranında etki etmektedir. En önemli sorunu ise temel ihtiyacı olan beslenme zorunluluğunun giderilmesini sağlamaktır. Düşünsel (cognitive) arkeoloji[89]

---

[87] Detaylı bilgi için Bkz. Steven Mithen, *a.g.e.*, s. 133-145

[88] Steven Mithen, *a.g.e.*, s. 143.

[89] Düşünsel arkeoloji; maddi kalıntılardan yola çıkarak, geçmişin düşünme biçimlerini yorumlamaya yönelen bir kuramdır. Düşünsel arkeologlar; süreçsel arkeoloji kuramının yorumlama araçlarını da kullanırlar, ancak süreçselcilerin yorumlama da eksik kaldıklarını ve simgesel konuları göz ardı ettikleri fikrinden hareketle ortaya çıkmış bir akımdır. Düşünsel arkeolojinin kullandığı en özlü yaklaşımlardan birisi; özellikle insanların simge kurma ve kullanma becerisi üzerinde durmaktadır. Düşünsel arkeologlar; simgelerden yola çıkarak eski toplumların zihinlerinin nasıl işlediği ve bu işleyişin onların eylemlerini nasıl belirlediğine ilişkin iç görüler oluştururlar. Ancak yorumlama aşamasında sadece iç görüler ile hareket etmek yerine, var olan bilimsel veriler ile iç görüler üzerinden yola çıkarak yorumda bulunurlar. Düşünsel arkeologlar savundukları felsefi konumu gerçekçilik olarak tanımlamaktadırlar. Geçmişi tıpkı bugün ki gibi, yaşamlarını sürdüren bireyleriyle, fiziksel dünyada gerçekten var olan bir

yönteminden hareketle; bozkır insanın bu süreçte ilk olarak içinde bulunduğu koşulları değerlendirme yoluna gitmesi, bozkırın ona sunduğu geniş arazi ve açık görüş[90] alanının kendisine getirdiği ilk elden besine ulaşma, yani avcılığı zorlaştırması gibi bir durumla yüzleşerek iki yönlü bir arayışa girmesini bekleyebiliriz. Bu arayış içerisinde bozkır insanının birinci düşüncesi avcılık yöntemlerini ve silahlarını geliştirmesi, ikinci düşüncesi de bozkıra en iyi uyum sağlamış yabani hayvan türlerini *"ehlileştirme"* yöntemlerini denemesi şeklinde gelişmiş olabilir. Tarihsel sürece baktığımızda bunun her ikisinin de bozkır insanı açısından başarıya ulaştığını görmekteyiz. Böylelikle büyük Avrasya bozkırında kurallar, insan unsurunun doğal şartlarla arasındaki dengeyi sağlaması şeklinde değişmiştir. Bu dengenin sağlanmasının bozkır insanın kültürel evrimi açısından bir dönüm noktası oluşturduğunu söyleyebiliriz.[91]

Bozkır kültürü, bu dönemden itibaren özgünlüğünü kazanmaya başlar. Hayvan ehlileştirme ve silah üzerine kaydedilen gelişmeler[92] en bariz şekliyle özellikle ilgi alanımız olan Türk topluluklarının sosyal yaşantısı ve kültürleri üzerinde belirleyici unsurları oluşturmuştur. Bozkırda yaşayan insan, hayatta kalmaya çaba göstermenin dışında farklı meziyetler geliştirmeye imkân bulabilmiştir.[93]

şey olarak algılamaktadırlar. Bir başka değişle de geçmiş gerçekten de olmuştur. Onlara göre, geçmişi anlamak, salt pozitivist ve deneyci bir yaklaşımdan ziyade, gözlem ve çıkarımlara da dayanmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. C. Renfrew, *Bilişsel Bir Arkeolojiye Doğru*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 238-254.

[90] Toynbee, göçebelerin bozkır şartlarına direnerek varoluşlarını insan maharetinin bir zaferi olarak görür ve bunun yanında bozkırlar ve okyanusları birbirine benzetir; "*Göçebeler stepin, fiziksel tabiatın arktik buzlarından ya da tropik cangıllarından hiç de aşağı kalmayan meydan okumasına cevap vermişlerdir. Steplerin en fazla fiziksel benzerlik gösterdiği öge, herhangi bir kara parçasıyla ölçülmeyecek kadar haşin olan okyanustur. Stepin yüzeyiyle okyanusun yüzeyinin ortak yanı, insanoğluna ancak konak noktaları halinde açık olmasıdır. Geniş yüzeyinin hiçbir noktasında (adalar ve vahalar dışında) insanlara kalıcı bir varolma, dinlenme, yerleşme imkânı tanımaz."* Arnold Toynbee, *a.g.e.*, s. 144.

[91] Hayvan türlerini ehlileştirme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, Varlık Yayınları, İstanbul 2006, s. 60-67.

[92] Ren geyiği, yak öküzü, sığır, deve ve at ehlileştirilmiş, avcılık ve silahlanmayla ilgili olarak da metalürji ve avlanma teknik ve taktikleri geliştirilmiş, çift kompozit yaylara varan sistemlerde yeni silahlar kullanılmaya başlanmıştı. Detaylı bilgi için bkz. Erdem Yücel, *İslam Öncesi Türk Sanatı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 22; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 205-217, 281-287.

[93] "*Türk hem çoban hem seyis hem canbaz, hem baytar, hem süvaridir. Hülâsa bir Türk başlı başına bir millettir.*" Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Fazîletleri*, (Çev. Ramazan Şeşen), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1967, s. 68.

Gelişen bu yeni kültürün en önemli iki unsuru birbirini tamamlar şekilde; *"at"* ve *"demir"*dir.[94]

Atın ilk olarak kimler tarafından ehlileştirildiği konusu, çeşitli araştırmacıların farklı görüş beyan ettikleri bir meseledir.[95] Atı ehlileştirip binmek, kültür tarihi açısından çok önemli bir ilerlemeyi temsil etmektedir. Çünkü atın insan tarafından kullanılması, insanlık tarihi açısından haberleşme ve ulaşımın alanı ve hızını arttırarak, kültürler arası iletişim çağını başlatan bir devrim niteliği taşımaktadır. Atın ilk ehlileştirilmesini ve bununla ilgili karakteristik *"atlı çoban kültürü"*nün ortaya çıkışı eski Türklerin de ataları olan bozkır topluluklarına dayanır. Atın ehlileştirilmesinin yanında esas olarak binek hayvanı olarak kullanılması, başlı başına kendine has tarihi başarı olmakla birlikte toplumların ve kültürlerin gelişmesinde özel durumlar ve önemli sonuçlar yaratmıştır. Bozkır kültürüyle temas halindeki kenar komşuları, atı ve özel olarak çoban kültürünün temel unsurlarını eski Türklerden öğrenmiş olmalıdırlar. Asya'da oluşan dini unsurlar ve *"at kültü"* de bunu teyit etmektedir.[96] Batı'da, özellikle de Yunan efsanelerinde görülen mitolojik öğelerden *sentor* (kentaur) denilen yarı insan yarı at formundaki varlıkların görülmesinin arka planında da atlı-savaşçı-göçebe toplumlarla ilk kez karşılaşan yerleşiklerin tıpkı Amerika kıtasının keşfinde İspanyol süvarilerini tanrı addeden Aztek yerlilerinde olduğu gibi bilinçaltlarına işlenmiş imge olabileceği öne sürülmüştür.[97]

Dövme demir, ilk olarak Anadolu'da Toroslardan Kafkasya'ya uzanan sahada kullanılmaya başlanmıştır. İçinde dörtte bir oranında karbon bulunan dövme demir, işlenebilir olmasına rağmen tunç ile aynı sertliktedir. Bu nedenle alet ve silah yapımında kullanılmak için tunçtan daha üstün bir malzeme değildir. Üstelik bu dönemde, işlenen demire çok az rastlanılırdı ve genellikle meteorik kaynaklıydı. Bozkır kültüründe demirin etkili şekilde kullanılması ve "gerçek demir çağı", Altay Dağları, Tuba Irmağı boyunca ve Yenisey kıyılarındaki bol miktarda ve yüksek

---

[94] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, İstanbul, 1997, s. 214.
[95] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 189-190.
[96] Laszlo Rasonyi, *a.g.e.*, s. 4; Wilhelm Koppers, "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *Belleten*, C. V, S. 20, TTK, Ankara 1995, s. 453.
[97] Ayrıntılı bilgi için Bkz. Harvey Nash, "The Centaur's Origin: A Psychological Perspective", *The Classical World*, C. 77, S. 5, Johns Hopkins University Press, 1984, ss. 273-291.

kalitede demir cevherlerinin bulunmasıyla başlamıştır. Kazı çalışmaları ile Kuzey Altaylar'da demir eritme ocakları, Baykal Gölü'nün doğusunda da demir ocakları ve döküm yerleri ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik araştırmalar sonucu elde edilen malzemelerden anlaşılacağı üzere Orta Asya'da demir işleyiciliğinin, ortalama olarak M.Ö. 2. bin başlarında ortaya çıktığı söylenebilir.[98] Bu durum göz önüne alındığında Altaylar ve çevresinin, demir metalürjisinin ilk ortaya çıktığı merkezlerden biri olduğu sonucuna varılabilir.[99]

Kültürde at ve demir unsurları ile totemizm ve şamanizmden gelen unsurlarla zenginleşerek mânevi değerler birliği de sağlanmış; *"at besleyen atlı göçebe"* ve ondan *"savaşçı çoban bozkır kültürü"* ortaya çıkmıştır.[100] Bozkır kültüründe gelinen aşamanın sosyal yansıması ise ekonomik, hukukî cepheleri ile birlikte tarihte ilk *"sosyal organizasyon"* oluşumlarıyla kendini göstermiştir.[101]

"Savaşçı çoban bozkır kültürü" devrine geçişte tetikleyici unsur saha rekabeti ve bunun getirisi olarak da daha uzak bölgelere göç etme zorunluluğunun doğmasıdır. Türk bozkır topluluklarının göç etme zorunluluğunun ortaya çıkışında, ehlileştirdikleri hayvan (at, sığır, koyun, vb.) sürüleri için çevresinde su kaynakları zengin yeni otlaklar aramaları etkili olmuştur. Bununla birlikte bu göçebe toplum yapısında, aynı amaç için hareket eden gruplar arasında yaşanan yer kapma mücadelelerinin önemi büyüktür. Zaten hâlihazırda hayvan sürülerinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için sürekli yeşil kalan otlaklara ulaşma amacıyla hayvanlarıyla birlikte *"yaylak"* ve *"kışlak"* bölgeleri arasında yer değiştiren bozkırlı gruplar,

---

[98] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 224- 225.
[99] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 225.
[100] Laszlo Rasonyi, *a.g.e.*, s. 4.
[101] *"Bozkırlı, kalabalık sürülerini türlü manevralarla kışın ayrı, yazın ayrı ve birbirinden uzak mesafelere götürmek, otlakları ve suyu silâhla muhafaza etmek; hayvanların yaylak ve kışlaklarda barındırılması, çeşitli hastalıklardan korunması, tedavi edilmesi gibi maharetlerde yatkınlık kazanmak; gerektiğinde otlak ve kaynakları ortaklaşa kullanabilme için diğer sürü sahipleri ile anlaşmalar yapmak ve aralarındaki haksızlıkların, anlaşmazlıkların halli için bir hakem heyeti ve başkanlığı tesis etmek, nihayet besicilik-çobanlık zamanla geliştikçe çok geniş arazi üzerine yayılan şiddetli rekabetlerden bunalan kabilelerin toplanarak müştereken mücadeleye hazır tutulması zaruretinin doğurduğu daha kuvvetli bir teşkilât kurmak, buna meşruiyet kazandırmak gibi hukukî yollar aramak zorunda kalmıştır. Böylece Bozkırlı, çobanlığın geliştirdiği sevk-idare kabiliyeti ve emretme-itaat alışkanlığını "hayvan sürülerinden insan kütlelerine intikal ettirmek" suretiyle beşeriyet tarihinde çok etkili bir dinamizm içine girerek bambaşka bir dünya görüşü elde etme şansına erişmiştir."* İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 223.

ihtiyaçlarını karşılayacak bölgelere hâkim olamadıklarında daha uzak bölgelere göç ederek yeni hâkimiyet sahaları aramışlardır. Böylelikle farklı kültür sahaları ve topluluklarla karşı karşıya gelen bozkır toplulukları, hem kültür ve sanat öğeleri ile etkileşime girmişler hem de sürat bakımından atın sağladığı üstünlük yanında vurucu silah olarak demir alet ve vasıtalarının geniş ölçüde kullanılmasıyla bu toplulukları kendi hâkimiyetleri altına alarak geniş coğrafyalara hükmetme imkânı bulmuşlardır.[102]

Khazanov'a göre; "*Göçebelerin tarım topluluklarını fethetmeleri veya kendilerine tabi kılma yoluyla kurdukları devletlerin yapılarını büyük ölçüde fethedilenler ile fatihler arasında kurulan sosyo-ekonomik ilişkiler belirler. Bu ilişkileri analiz ederken, ekolojik unsurlar da göz önüne alınmalıdır*."[103]

Khazanov, göçebe devlet oluşumlarının ortaya çıkış ve evrimlerinde birkaç genel eğilim belirlemiştir. Birinci tip göçebe devlet oluşumunda fethedilerek boyun eğdirilen yerleşik topluluklar ile kurulan vassal-haraç ilişkisi durumu söz konusudur. Bu tip eğilimde göçebe ve yerleşikler ayrı ekolojik alanda bulunması, kurulan ilişkiyi daha uzun vadeli ve istikrarlı hale getirir. Tâbi durumda bulunan yerleşikler aynı zamanda göçebelerin çatısı altındaki tek devlet içerisinde de bulunabilir. Ancak bu tip göçebe devlet eğiliminde yerleşiklerin sosyo-ekonomik yapısına veya iki toplumun entegrasyonu ile ortak bir sistem oluşturma çabası görülmez. İkinci ve daha seyrek görülen eğilimde ise boyun eğdirilen yerleşikler ile aslî göçebe unsurların tek bir sosyo-politik organizasyon içerisinde entegre olmalarının yanında ekonomilerinin de kısmen uyum içerisinde olduğu görülür. Üçüncü tip devletleşmede ise iki ayrı iş bölümünü üstlenen tarımcı ve göçebe toplulukların ortak bir sosyal, ekonomik siyasi organizasyonu söz konusudur. Bu sistemde sosyal tabakalaşma ve sınıflar genel olarak ekonomik uzmanlaşmalar ve etnik farklılıklara dayanır. Zaman içerisinde ikinci eğilime dönüşmesi muhtemeldir.[104] Birinci tip sosyal organizasyon inşası, sınırlı derecede de olsa daima bir miktar yerleşikleşmeyi beraberinde taşır. Ancak bu yerleşikleşme ve şehirleşme genellikle sürekliliği olmayan suni yapılar olup,

[102] Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 651–663; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 223-226.
[103] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 352.
[104] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 353-355.

yerleşiklerdeki gibi devlet bunlardan doğmaz; devlet bu şehirleri yaratır. İkinci ve daha az önem arz eden eğilimde ise toplumsal değişimler birinci tipe göre çok daha hızlı cereyan eder.[105]

a. Bozkır Kültürlerinin Tarihi Gelişimi

Kazakistan, Güney Sibirya, Orta Asya, Volga Nehri bölgesi ve güney Ural bozkırlarının Neolitik döneminde göçebe-çoban toplumları ortaya çıkmış, bununla bağlantılı olarak bozkır ekonomisi gelişmiştir.[106] M.Ö. 4000 ve M.Ö. 3000'de Baykal Gölü sahilleri ile kuzey taygalarının kültürleriyle örneklenen bu dönemi Mezolitik Dönemde Serovo Devri ve Neolitik Dönemde İsakovo Devri izler.[107] Bu tarihlerde Baykal kabilelerinin sanat, inanç, avcılık ve alet kullanma alanlarında oldukça gelişmiş düzeydeydi. Yüzeyleri kemikle kaplanarak güçlendirilmiş yaylar ve yapay yem olarak yapılmış balık figürleri bu devre ait önemli buluntuları arasındadır.[108]. Baykal gölü ve çevresinin bu evresini ise ise Kitoi Dönemi takip eder ve M.Ö. 3000-M.Ö. 2000 başlarına denk gelir. Kitoi mezarlarından çıkarılan cesetlerin üzerinde kırmızı boya görülmektedir. Aynı şekilde benzer bir uygulamaya, Kuyum kurganında da rastlanmaktadır.[109] Altaylar'daki Barnaul buluntularının ve Kuyum Kurganı gibi diğer merkezlerin Kitoi Kültürü ile benzerlik taşımasının Türk kültürü için önemli olduğunu varsayabiliriz. Ayrıca bu kültüre ait kalıntılarda hayvanları konu edinen gerçekçi sanat eserleri, şamanlığa ait kalıntılarla birlikte hayvan ve insan heykelcikleri göze çarpar.[110]

---

[105] Birinci tip devlet oluşumu, Cengiz Han'ın Moğollar'ı ve ardıllarıyla (Timur, Altın Orda vs.) birlikte ilk ve sonraki İskit erken sosyal organizasyonlarına dek geri götürebileceğimiz örneklerdendir. İskitlerin (M.Ö. VIII.-II. yüzyıllar) özellikle son zamanlarında Karadeniz'in kuzeyindeki Yunan şehir devletleriyle kurulan uzun dönemli ve çok yönlü ilişkiler, Yunan şehirlerine yapılan tarım ürünleri ihracatının karlılığı İskit toplumunun tarıma yönelerek yerleşikleşmesinde etkili olmuştur. Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar ve Kara Hıtaylar ile devam eden birinci tip oluşumların yanında ikinci tiplerin antik çağdaki örneği Kuşhanlar, ortaçağlarda ise Türk Hakanlığı (Karahanlılar), Selçuklular ve Şeybânîler oluşturmaktadır. Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 355, 380 vd.

[106] Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 26.

[107] Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 2003, s. 19.

[108] Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, s. 28.

[109] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 17-18.

[110] A. P. Okladnikov, "Tarihin Şafağında İç Asya", *Erken İç Asya Tarihi*, (Drl. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 100.

Temelleri Neolitik Dönem içerisinde atılmış olan bozkır kültürü, Kalkolitik Döneme gelindiğinde oluşumunu tamamlamış, gök, yer-su inançları (eski Türk dini) ve kozmolojisinin temelleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Kurganlar, dikili taşlar, mezar taşları, mesken olarak çadır, kaya resimleri, madeni eserler, dokumalar ve *"hayvan üslubu"* tekniğinin kaynakları, bu dönemden Hunlara kadar ulaşır. Bu dönemde Yenisey Irmağı'nın sol kıyısında yer alan Afanasyevo Kültürü, Altay bölgesinde de yayılarak her iki bölgeyi kültürel ve tarihi anlamda birleştirmiştir. Bu kültür çevresi sadece bu bölgede sınırlı kalmayarak, Altay Dağları'ndan Volga Nehri'ne kadar uzanan geniş bozkır sahaya yayılmıştır.[111]

Afanasyevo Kültürü, alanı kırmızı ya da beyaz şeritli seramiklerinin benzerliğinden ötürü *Susa* ve *Sialk* gibi Yakındoğu kültürleriyle ilişkilendirilir ve M.Ö. 2500'lerden M. Ö. 1700'lere kadar sürdüğü belirtilir.[112]Afanasyevo Kültürü, Neolitik Dönemden Kalkolitik Döneme geçişi temsil eder. Bu kültürün Altaylar'daki en önemli buluntu yerlerinin başında *Kurot* ve *Kuyum* kurganları yer almaktadır.[113] Ayrıca *Ukok Platosu* üzerinde yer alan *Bertek 33*'de önemli kurganlar arasına dâhil edilebilir. Minusinsk bölgesindeki mezarların dikdörtgen ve oval biçimde olduğu, üzerlerinin taş parçaları ile örtüldüğü görülür. Bazı mezarlar grup, bazıları tek bir ceset içerir. Kuyum kurganında bulunan cesetler üzerindeki aşı boyası, Neolitik Dönem Kitoi Kültürü mezarlarında da görülen ölü gömme adetlerinin bir uzantısıdır. Bunun yanında Afanasyevo insanının bitki yetiştiriciliği yaptığına dair işaretler, tekerlekli araçlar ve demirin kullanılmaya başlandığını kanıtlayan süs eşyaları, mezarlarda bakırdan yapılmış küpeler, bıçaklar, seramikler, ok uçları, kemik iğneler, bakır bizler ve koyun, at gibi çeşitli evcil hayvanlar ile av hayvanlarına ait kemikler, bu kültüre ait önemli buluntular arasındadır. Bu devirde artık ren geyiklerinin yerini at almıştı. Afanasyevo Kültürü mezarlarında bir kartal pençesinin ve yak öküzüne ait bacak

[111] Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 20002, s. 651-663.
[112] Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, MEB, İstanbul 1972, s. 7.
[113] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 17.

kemiğinin bulunmuş olması hem dini açıdan hem de daha sonraki Türk devri kültürü için önemlidir. [114]

Yenisey bölgesinde M.Ö. 2000'lere tarihlenen Okunev Kültürü, önemli bir safhayı teşkil eder. Bu kültüre ait insanların mezarları kare şeklinde dikey yerleştirilmiş taşlardan oluşmuş bir taş duvarla çevrili yerlerdi. Bu mezarlardan çıkarılan iğneler, bizler, oltalar, taş baltalar ve ok başları yanında, bölgede bulunan çift ağızlı bıçaklar, tekerlekli araçlar, fal amaçlı kullanılmış kemikler ve boncuk olarak elbiselere işlenen samur dişleri ve üzerinde geyik tasvirleri bulunan *"geyik taşlar"* dikkat çekicidir. Özellikle Gök-Türkler dönemine kadar uzanan geyik taş örneklerinin kaynağı bu taş stellerdir. Ayrıca bu taş stellerde kimi zaman soyut, kimi zaman da belirgin işlenmiş insan yüzü tasvirleri, kurt ve diğer hayvanlara ait betimlemelerle beraber, bozkır sanatında karakteristik bir özellik olarak yer alan bir üslup göze çarpar.[115]

Okunev Kültürünü genellikle M.Ö. 1500–1200 arasına tarihlendirilen, adını Yukarı Yenisey'deki Andronovo sitesinden alan ve Bronz Dönemine işaret eden Andronovo Kültürü izler. İnsanları savaşçı ve göçebe olan bu kültür, Batı Sibirya'da çok geniş alanlara yayılmış olup, Doğu Rusya ve Batı Türkistan'a ve güneyde Aral çöküntüsüne kadar uzanır.[116] Bu dönemin insanı uzun süredir kullandığı pişmiş seramiğe boya ile dekoratif arzularını da katmıştır. Andronovo Kültürü, Altaylar'ın güneyinde daha geç olarak M.Ö. 1200–700 yılları arasında görülmüştür. Bahaeddin Ögel, bu kültürü oluşturan insanları, Türk ırkının prototipi olarak kabul eder. Hatta bu ırkın Hun ve Gök-Türk çağına kadar indiğini de ileri sürer.[117] Andronovo kalıntılarında, şekillendirilmiş bakır malzeme örnekleri bolca görülür. Taş levhalarla kaplanmış mezar grupları bu devrede ortaya çıkar.[118]

---

[114] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 17-19; Salim Koca, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 1, 2017, s. 6.
[115] Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 35-37.
[116] Nejat Diyarbekirli, "Eski Türklerde Kültür Sanat", *Türkler*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 827–894.
[117] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 23–27.
[118] Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, s. 7.

Andronovo Kültürü, seramik ve metal üzerine işlenen motifler ortaya koyar. Buluntular, bezemeleri karışık, birleşmiş pek çok geometrik tasarımlar içerir. Ayrıca çobancılığın daha da ilerlediği bu kültürde üretilen bronz eserlerde hayvan üslubunu anımsatan örnekler görülmeye başlar. Orta Asya'nın en önemli sanat üslubu olan *hayvan üslubu*nun, Minusinsk'te Bronz Döneminde başlamış ve Hun Türkleri tarafından geliştirilmiş olması önemlidir. Fantastik bir imaj (mask) olan *T'ao-t'ieh* şekli de bu devirde ortaya çıkar. Ayrıca kazılardan elde edilen bilgilere göre, uzun yola elverişli dört tekerlek üzerine inşa edilmiş, keçe göçebe kulübeler de kullanılmaktaydı.[119] Bu devir seramik kaplarına bakıldığında Çin ve Altay arasında da bir kültür alışverişi söz konusudur.[120] Orta Rusya'nın *Srubnaya Kültürü* ile benzerliklerini de göz önüne alırsak bozkır kültürünün ne denli geniş bir bölgeye yayıldığını tahmin edebiliriz. [121] Andronovo devrinde Çin'de *Yang-Shao* ve *Lung-Shan* kültürleri yaşanmıştır. Bu bölgede yaşayan Türk topluluklarıyla Çin kültürleri arasında bronz işçiliği ve hayvan tasvirlerinde karşılıklı etkileşim vardır.[122] Özellikle Ordos ve çevresinde yer alan *Yang-Shao Kültürü* bu etkileşimin önemli öğelerini barındırır.[123]

Bir sonraki önemli kültür evresini Orta Asya'nın Bronz Döneminde gelişen ve Minusinsk, Altaylar ve Yenisey çevrelerine dağılan Karasuk Kültürü oluşturur. Bu kültür, kendinden önceki Andronovo Kültürü'nden aldığı etkiler ile birlikte özelliklerini, kendinden sonraki Tagar Kültürü'ne iletmiştir. Yaklaşık olarak M.Ö. 1300-1220 ile M.Ö. 800–700 yılları arasına tarihlenir ve Güney Sibirya'daki ani bir değişimin habercisidir. Karasuk Kültürü'nün ortaya çıkışında doğudan gelen bazı Mongoloid boyların etkili olduğu, kültür kalıntılarından bilinmektedir.[124] Bu dönemde yarı-göçebe bir hayat tarzı yaşanmıştır. Minusinsk merkez olmak üzere İrtiş Nehri'nin orta havzasından *Hwang-ho Nehri*'ne (Sarı Nehir) kadar olan bölgede yayılan bu

[119] S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Türk'ün Üçbin Yılı*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 17.
[120] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 26–27.
[121] Ayrıntılı bilgi için Bkz. Klyashtorny-Sultanov, *a.g.e.*, s. 12-20.
[122] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 29-32.
[123] Erdem Yücel, *a.g.e.*, s. 18.
[124] Emel Esin, "İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", *Türkler*, C. I, Ankara 2002, s. 494-517.

kültür, *An-Yang'ın Shang* devresi ve *Chou* devrinin ilk dönemleriyle çağdaş olmakla birlikte özellikle Ordos bölgesi kültürleriyle sıkı bağlar içinde olduğu anlaşılmaktadır.[125]

M.Ö. I. binyılın ortalarında Karasuk Kültürü'nün yerini Tagar Kültürü almıştır. Bu kültür, doğuda Sayan Dağları, batıda ise Altay Dağlarıyla çevrelenmiş ve Minusinsk-Hakas havzasının bozkırlarında yayılım göstermiştir. Bu nedenle de Tagar Kültürü diğer kültürlerden daha az etkilenmiş ve bronz döneminde ortaya çıkmış yerli gelenekler üzerinde gelişmiştir.[126] Bu kültüre bağlı merkezler Krasnoyarsk'da, Minusinsk yakınında ve Yenisey yakınındaki Tagar Adası'nda yer almaktadır.[127] Tagar Kültürü'nde kurganların yakınına büyük mezar taşları dikilir. Bu devir mezarlarından çeşitli aletler, at koşum takımları ve seramikler çıkarılmıştır. Bu kültürdekine benzer eserlere Çin'den Karadeniz'e kadar olan bir bölgede rastlanır. Mezarlarda çoğunlukla kadın ve erkek kombinasyonu bulunmaktadır. Bu dönemdeki objelerde ve özellikle kama kabzalarında yer alan tasvirler, grifon gibi fantastik hayvanların da sık kullanıldığı *hayvan üslubu* tekniğinin baskınlığını gösterir. Kaya üstü resimlerinde ise savaş sahneleri ve askeri tören tasvirleri de yer almaktadır. Bu resimlerde düzlem üzerindeki figürler farklı ölçülerde çizilmiştir.[128]

Tagar devrinden sonra gelen Taştık Kültürü, araştırmacılar tarafından genel olarak M. Ö. 300-M. S. 100 arasına tarihlendirilir. Taştık Kültürü, Minusinsk havzasında Yukarı Yenisey Nehri üzerinde yer almaktadır. Bu kültürün Hun öncesi *Ting-Lingler* tarafından geliştirilmiş olabileceği düşünülmüş ve o dönemde Türkçe konuşan tüm topluluklarda yayıldığı öne sürülmüştür. Bazı araştırmacılar Ting-Linglerin, Çinlilerin *Ti* ya da *Tik* dediği boylara dayandığı ve Çinlilerin *Tiele, Kao-che* (K'ang-chü) dediği *"Kağnılı Boylar"*ın (Kanglı) da "*Ting-Lingler*"den oluştuğunu ifade eder.[129]

---

[125] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 29-32.
[126] Nikolai Bokovenko, "Tagar Kültürü", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 518-525.
[127] Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 49.
[128] Nikolai Bokovenko, *a.g.m.*, s. 518-525.
[129] Emel Esin, *a.g.m.*, s. 494-517.

b. Bozkır Kültürü Çevresinde Türk Yurtları

Türklerin ilk olarak hangi bölgede ortaya çıktıkları meselesi, günümüzde dahi araştırmacıların ortak bir fikir beyan edemedikleri bir sorun olmuştur. Bu sorun, Türklerin kültürel özelliklerinin ve dillerinin çok eski çağlardan beri geniş bir alan içerisinde kendisini göstermesinden ileri gelir. Türklerin antropolojik özellikleri de aynı şekilde büyük coğrafyanın etnolojisinden izler taşır.[130]

Türklerin ilk anayurdunun tespiti için öne sürülen görüşlerden biri olarak Nemeth'in çizdiği harita, Ural ve Altay Dağları arasını göstermektedir.[131] Yaptığı dil araştırmalarının sonucu ortaya çıkan Nemeth' in bu görüşüne karşılık Koppers; Baykal Gölü'nün güneybatısını işaret eder. [132] Ligeti; Altay Dağları'nın doğusunu,[133] Zeki Velidi Togan ise; Balkaş Gölü'nü de içerisine alan yörede Aral Gölü ile Altay ve Tanrı Dağları arasında kalan alan üzerinde durmuştur.[134] Bahaeddin Ögel Türk insanının proto-tipini, M.Ö.1700'lerde ortaya çıkan Andronovo Kültürü temsilcilerine dayandırır ve bu kültürün yayıldığı Altay ve Tanrı Dağları bölgesini Türklerin ilk yurdu kabul eder. O'na göre; Andronovo Kültürünü oluşturan göçebe ve savaşçı özellik gösteren brakisefal kafatası yapısına sahip ırk, Türklerin atalarıdır.[135] İbrahim Kafesoğlu ise Altay- Sayan Dağları'nın güneybatısını ilk Türk sahası olarak göstererek bu bölgedeki Afanasyevo Kültürü (M.Ö. 2500 - 1700) ve Andronovo Kültürü (M.Ö. 1700 - 1200)'nün temsilcilerini "brakisefal savaşçı beyaz ırk" olarak tabir eder ve Türk soyunun proto-tipi kabul eder.[136] Sanat tarihçisi J. Stryzgowski, Türklerin tahmin

---

[130] İskit mezarları üzerinde yapılan *DNA* çalışmaları ile sonraki dönem Türk halklarının doğu-batı coğrafik düzlemdeki benzerlikleri ilgi çekicidir. Bu durum, bozkır halklarının etnolojisi üzerinde coğrafyanın genişliğinin bir sonucu olmalıdır. Bkz. M. Unterländer- F. Palstra- I. Lazaridis- E.D. Pilipenko- A.S. Hofmanová- Z. Gross- M. Sell- C. Blöcher- K. Kirsanow- N. Rohland- B. Rieger-E. D. Kaiser- W. Schier- D. Pozdniakov- A.L. Khokhlov- M. Georges- S. Wilde- A. Powell – E. Heyer- M. Currat- D. Reich- Z. Samashev- H. Parzinger- V.I. Molodin- J. Burger, "Ancestry and Demography and Descendants of Iron Age Nomads of the Eurasian Steppe", *Nature Communications,* S. 8, no. 14615, 2017, s. 8.

[131] Gyula Nemeth, "Türklüğün Eski Çağı", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 378-387.

[132] Wilhelm Koppers, "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 316-334.

[133] L, Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, TDK, Ankara 1938, s. 16- 17.

[134] Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 9.

[135] Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 2003, s. 7.

[136] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997, s. 48-49.

edilenden çok daha uzun süre önce Sibirya'nın güneyinde yaşam sürdüğünü ve bu bölgeden daha güneye, Altay bölgesine sonradan yerleştiklerini belirtir.[137] Ahmet Taşağıl[138] ile Yaşar Çoruhlu da bu görüşü savunur. Y. Çoruhlu, Türklerdeki ren geyiği gibi bazı hayvan kültleri ve bazı maddi kültür öğelerini delil göstererek Stryzgowski'nin bu görüşünü teyit eder.[139]

Bugün dar manada Türklerin ilk olarak hangi mecrayı yurt edindikleri tam olarak belirlenemese de tarih öncesi devirlerde Sibirya, Mançurya ile daha batı ve güneydeki, genel tabirle Orta Asya'daki birliktelik bilincine varamamış insan grupları, Altay bölgesindeki esas çekirdeği oluşturan gruplarla kaynaşarak Türk ırkı proto-tipini meydana getirdiği söylenebilir. Maddi ve toplumsal kültür öğelerinin yoğunluğu açısından Altaylar ile bu bölgenin kuzey, güney ve batısında kalan bölgeleri, Türk kültürünün geliştiği alanlar olarak kabul edebiliriz. Ancak Türkler, Orta Asya'nın hangi coğrafyası üzerinde ortaya çıkmış olurlarsa olsunlar, kısa sürede tüm bölgeyi hâkimiyetleri altına almakta gecikmemişlerdir.[140]

Orta Asya, Ligeti'nin beş ayrı bölgeye ayırdığı Asya haritasında; kuzeyde Ural Dağları'ndan başlayarak Altay Dağları hattı boyunca uzanıp Kingan Dağları'na varan ve Bramaputra'ya ulaşan doğu sınırları ile bunu takiben güneyde Himalayalar'ın kuzey çizgisi boyunca Pamir'i dolanıp kuzeybatıya yönelerek Hazar Denizi'ne bağlanan geniş sınırları ile Asya Kıtası'nın merkezinde yer alır.[141] Bu alan içinde bozkır kültürü çevresinde Türk kültürünün geliştiği merkezler; Altay, Sayan, Tanrı Dağları, Baykal Gölü çevresi ve Ordos bölgelerinde yoğunlaşır.[142]

Bu ilk merkezlerin yakın çevreleriyle irtibata geçmesi ve ilk göçlerin başlamasıyla etki alanları genişlemiştir. Bunun sonucu olarak da genişleyen coğrafya bozkır göçebelerinin dolma-boşalma sahası haline gelmiş, Orta Asya ve özellikle

---

[137] J. Stryzgowski, "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1935, s. 48–49.
[138] Ahmet Taşağıl, "Bilinen Tarihin Şafağında Eski Türk Tarihinin Zaman ve Mekânda Yeri" *Taştaki Türkler*, Servet Somuncuoğlu, A-Z Yapı İnşaat Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 20.
[139] Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 15-16.
[140] Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 16
[141] L, Ligeti, *a.g.e.*, s. 15.
[142] Yaşar Çoruhlu, *a.g.e*, s.16

Doğu Avrupa arasında hem sosyal kütlelerin hem de kültür öğelerinin aktarıldığı bir göç yolu oluşmuştur (İskitler, Sarmatlar, Avrupa Hunları, Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Kumanlar vs.). Böylelikle de Avrasya olarak adlandırılan geniş coğrafya üzerinde bozkır kültür kuşağı, etkili ve baskın bir kültür konumuna ulaşmıştır.[143]

[143] Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 16-17.

I. BÖLÜM

KENAR MEDENİYETLER: MÂVERÂÜNNEHİR VE HORASAN

A. Kenar Medeniyetler: Mâverâünnehir ve Horasan

X. ve XII yüzyıllar arasında Oğuzların, Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerine gelişleri, onların dış dünya ve yerleşik toplumlarla olan ilişkilerini yeniden düzenlemiştir. Farklı coğrafyalar arasında gerçekleştirdikleri geleneksel göç faaliyetlerine göre yeni gelişen bu göç, aynı zamanda kültürler, ekonomik sistemler ve farklı yaşam tarzları arasına gerçekleştirdikleri göçtür. Bu bakımdan göçebe bir topluluğun yerleşiklerle gerçekleştireceği ilişkileri hem "göçebe toplumunun iç işleyişinin getirdiği ihtiyaç ve özellikler" hem de "dış dünya ile şekillenen ihtiyaç ve özellikler"[144] açısından irdelemek yerinde olacaktır.

Bir toplumun kendisi hakkında kurguladığı algıları, çevresiyle ilişkileri hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayacaktır. Spooner, toplumun oluşturduğu bu algı modelini "toplumdaki bireylerin birbirleriyle gündelik ilişkilerini sabit sosyal gruplar, statüler, kimlikler, roller üzerinden öngörebilme şansı vermesi" olarak görmektedir.[145] Khzanov ise bu algı modelini (*native-folk model*) göçebeler açısından esnek görmekte ve değişim-dönüşüm süreçlerine açık bulmaktadır. Aynı zamanda çoğu araştırmacının veya bizzat incelenen toplumun kendi algı modelinde yaptığı gibi akrabalar-klan, uruk-boy- boy birliği vb. tek bir şema üzerinde gösterilen ve geliştirilen teorik modellerin, göçebelerdeki sosyo-politik yapıları açıklamaya yetmeyeceğini vurgular. O'na göre göçebelerin karmaşık ve çok tabakalı yapıları, akrabalık ve soy bağı temelinde çözümlenmiş olsa da üretim ilişkileri, arazi hukuku, akraba topluluklar, iş birlikleri gibi konular, azımsanmayacak şekilde muğlak kalacaktır. Bununla birlikte göçebe toplumunun en önemli özelliklerinden biri, ekonomik yönden dışa bağımlı

[144] Khazanov, *a.g.e.*, s. 223.
[145] Brian Spooner, *a.g.m.*, s. 25.

olmasıdır. Bu bakımdan göçebelerin yerleşik tarımcı topluluklarla ilişkisi (ticaret, yağma vb.), komşu göçebe topluluklarla ilişkisinden daha yoğundur.[146]

Göçebe toplumların dış dünya algısı, yerleşiklerde olduğu gibi mekânla sınırlandırılmış değildir. Nitekim Bilge Kağan, hâkimiyet alanının erişebileceği alanı sınırlandırmayarak *"mavi gök"* ile *"yağız yer"* arasını işaret göstermiştir.[147] Yerleşiklerin algısında ise göçerler; "ortaçağın teröristleri" olarak görülse de kavramlara getirdikleri normlar ile kendi tanımlamalarını *"bedevi olmayan"*[148] şeklinde göçebelik karşıtlığında konumlandırmışlardır.[149]

G. Deleuze, kendi tabiriyle göçebelerin askerî temelli sosyal yapılarından vücut bulan *"savaş makinası"*nı, diğer askerî kurumlardan ayrı tutar. Göçebelerdeki *"onluk sistem"* üzerinden yeni bir sosyal örgütlenme tipinin (numaralı örgütlenme biçimi) varlığına işaret eder.[150] O'na göre göçebelik bir harekettir, yerleşikleri etkileyen bir oluştur, o kadar ki, yerleşiklik göçebeleri yere bağlayan bir duraktır.[151] Göçebelerin, yerleşiklerin belirlediği sınırları ihlal etmesi, şehirlerini tahrip etmesi, sunî olana anlam verememesinden[152] ötürüdür. Onlar, dış dünyaya tamamen kendi iç dünyalarındakilerle yönelirler.[153] İ. Kafesoğlu da ekonomik araçları değerlendirme

---

[146] Khazanov, *a.g.e.*, s.226-227. Öyle ki Orta Asya'da Arap fetihleri başladığında, Ön Asya uygarlıkları tarafından göçebe Türk askerleri ve kadınlarına gösterilen büyük rağbet ve talebe göçebeler de kayıtsız kalmıyor ve aralarındaki savaşlarda bolca köle ve cariye edinerek söz konusu pazara arz ediyorlardı; "*Yeryüzünde Türk kölelerinden daha güzel, daha nazik vücutlu, daha yakışıklı ve yumuşak bedenli köle yoktur. Türkler birbirlerinin çocuklarını çalıp tüccarlara satarlar. Bazan onlardan bir cariyenin değeri 300 altına ve daha fazlaya ulaşır."* İdrîsî, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*, s. 513'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 99.

[147] Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994, s. 29. Bunun yanında O. Turan'ın "Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi" ile dile getirdiği dünya hakimiyeti ideali yerine, özellikle "büyük bozkır imparatorlukları" açısından baktığımızda, onlar için daha stratejik bir hedef olan göçebe-savaşçı bozkır topluluklarının tek bir siyasi birlik altında, rekabet ortamından arî, uzlaştırarak ve onlardan buldukları askerî güç ile yerleşik devletleri vergiye bağlama idealinde olduklarını söyleyebiliriz.

[148] İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 323-324.

[149] M. S. Polat, *a.g.e.*, s. 22.

[150] Gilles Deleuze, Felix Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni 1: Göçebebilimi İncelemesi: Savaş Makinesi*, (Çev. A. Akay), Bağlam Yayınları, İstanbul 1990, s. 6-7, 97.

[151] Gilles Deleuze, Felix Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni 2: Kapma Aygıtı*, (Çev. A. Akay), Bağlam Yayınları, İstanbul 1993, s. 48.

[152] Kent, şehir karşılığında kullanılan kelimelerden biri de balık/balıq, balçık/balçıq'dır. Kâşgarlı Mahmut, *a.g.e.*, s. 169-170. Çamur anlamı da taşıyan bu kelime belki de göçebe Türk topluluklarının sunî olana karşı (şehirler ve şehri oluşturan yapı malzemesi) zihinsel algılarında karşılık gelen en temel doğal nesne ile şekil bulmuştur. Denis Sinor, "The Origin Of Turkic Baliq "Town"", *Central Asiatic Journal*, C. XXV, S. 1/2, s. 97.

[153] M. S. Polat, *a.g.e.*, s. 22-23.

bakımından yerleşiklerin daha çok mekâna bağlı yaşamaya mecbur kaldığını, bozkır göçebelerinin ise daima hareketli bir yaşayışın takipçisi olmak durumuna girdiğinin altını çizerek her iki toplumun yaşam tarzlarından ileri gelen aslî ve algısal farklılıklarına dikkat çekmiştir.[154]

Tüm bunların yanında birbirinden uzak, herhangi bir yoğun ilişki dâhilinde bulunmayan, tamamen ekonomilerinin ve uyum sağladıkları doğal çevrenin merkezindeki sosyal alanda şekillenmiş bu algılar, birbirleriyle temas halinde yaşayan farklı yaşam tiplerindeki toplulukların birbirleriyle kurdukları ilişkiye göre kültürel etkileşimlerde bulunmasına engel olmamıştır. İ. Kafesoğlu, bozkırda yaşayan tüm toplulukları aynı sosyal yapıda sayan, aralarındaki "kültür birimi" farklarını görmezden gelen ve bu toplulukların yalnız birer "ekonomik kuruluş" olarak ele alan araştırmacıları tenkit ederek; "*her topluluk gibi bozkırlarda yaşamış çeşitli kavimlerin de, ekonomik özellik yanında, ayrı ayrı sosyal, dini, idarî ve siyâsî cepheleri bulunacağı hesaba katılmadıkça, meselâ Türk'ü Moğol'dan ve bazı Hind-Avrupalı kütleleri birbirinden ayırmadıkça onların "bozkırlı", "göçebe", "köylü" vasıflarının tâyin ve izahında kesin ve doğru bir sonuca varmak hemen hemen imkânsızdır"* demiştir.[155] Khazanov'un belirttiği üzere de ekonomik olarak dış dünyaya bağımlı konumdaki göçebelerin, komşu göçebelerden daha çok dış dünyadan etkilenmiş olması ve aynı yaşam tarzındaki topluluklardan farklılaşması mümkündür.[156] Bununla birlikte; "*...Avrupalı kavimlerin devlet kuruculuk, teşkilâtçılık ve siyâsetteki başarıları bu Bozkırlı unsurlarla olan temaslar ile izah edilebilir ve karışma derecesine varan bu temasın M.Ö. 2. bin yıllarında Aral gölü havalisinde vukua geldiği tahmin olunur…"*.[157]

---

[154] "*Yerleşik kültür, hiç olmazsa kuruluş devresinde, yalnız, dar mânada bir ailenin ihtiyacını karşılayacak ölçüde belirli bir toprak parçasını işlemekle yetinmiş iken, bozkırlının kültürü, aile efradından başka 100 binlerce hayvanı ve geniş otlakları gözönünde tutmak zarureti yüzünden daha başlangıçta "yaygınlık" vasfına bürünmüştür. Yerleşik insan, elindeki küçük arazinin sağladığı imkânlarla sınırlı kalmak mecburiyeti karşısında bir nevi tevekküle bağlanırken (yerleşiklerde dinî tutkunluk bundan doğuyor), bozkırlı, sürülerin karnını doyurmak için yeni yeni otlaklar peşinde iklimden iklime koştuğundan "dünyayı dar gören" bir tip halinde gelişmiştir*." İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.222-223.

[155] İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 215.

[156] Khazanov, *a.g.e.*, s. 227.

[157] A. Alföldi, *Die Struktur des voretruskisehen Römerstaates*, Heidelberg 1974, s. 43'den naklen İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 224.

Bozkır göçebeleri ile yerleşiklerin ticari veya yağma temelli ilişkilerinin yaşandığı temas noktalarında, böyle bir kültürel etkileşim ve farklılaşma olası görünmektedir. Sorokin'in de katıldığı A. L. Kroeber'in görüşüne göre: *"Mekân içinde kültür büyümesi incelenince, iki farklı genişleme ya da yayılım tipi dikkati çeker; biri merkezden dışa doğru, öteki çevreden merkeze doğru.* [158] *İlk tipe birincisinden daha sık rastlanır. Çevrede başlayan ikincisi, belli bir kültürün coğrafya bakımından "kenar" bir bölümü bir başka kültürün beslemesinden yahut dürtmesinden etkilenince olur."* Genel olarak uygarlık tarihine bakıldığında; "*Avrupa'nın bütün halkları geç kalmış gruba girerler: bunların hiçbiri üç bin yıldan önce parlak bir biçimde uygarlığa katılmamıştır; Yunanlılarla Romalıların dışında, çoğu kültürel yaratıcılık aşamasına çok sonra -bugünden ancak 1000-1500 yıl önce- girmişlerdir; nihayet, kuzey ve doğu Avrupa'nın kenar halkları, uygarlığa ancak şunun şurasında iki-üç yüzyıldır en yüksek kültür değerleri katmaya başlamışlardır.* [159]

Kültürel alanı, "*içinde bazı kültürel çizgilerin egemen olduğu bir mekân"* olarak tanımlayan F. Braudel, farklı kültürel alanlarda ise topluluğun bazı ortak çizgileri itibariyle daha geniş bütünlerin içinde bir araya gelebildiklerini ve barındırdıkları çizgiler sebebiyle diğer bütünlerden farklılaşabildiklerini söyler.[160] Bununla beraber kültürel etkileşim konusunda belli bir toplumsal direnç veya teşvik ayrımına ve bir zaman ihtiyacına dikkat çeker: *"Bir uygarlık, dış uygarlıklar karşısında yürüttüğü bu kabul veya red faaliyetini, kendine karşı da yavaşça yürütür. Bu tercih, hemen her seferinde az bilinçli veya tamamen bilinçsizdir. Ama bir uygarlık işte bu tercih sayesinde, kendi geçmişinin bir bölümünü "paylaşarak" yavaş yavaş dönüşmektedir."*[161] Braudel'in söyleminin paralel bir örneği olarak; birkaç yüzyıl süresince Türkmen kimliği altında buluşan boyların bu dönüşüm süreçleri içerisinde gösterdikleri karşı koyuş veya erken uyum süreçlerine toplum içi örneklerinde rastlanılmaktır. Şehirlerde yaşamaya başlayan soydaşlarına karşı tembel anlamına

[158] Alfred. L. Kroeber, *Configurations of Culture Growth*, University of California Press, Berkeley- Los Angeles 1944, s. 813'den naklen P. A. Sorokin, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, (Çev. Mete Tuncay), Göçebe Yayınları, İstanbul 1997, s. 213-214.
[159] P. A. Sorokin, *a,g,e,*. s. 213-214, 217. Ayrıca Bkz. Alfred. L. Kroeber, *a.g.e.*, s. 813-818.
[160] F. Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, (Çev. M. A. Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 42
[161] F. Braudel, *a.g.e.*, s. 55.

gelen "*yatuk*" ifadesiyle anmışlar ve kendileriyle askeri faaliyetlere katılmalarını faydasız görmüşlerdir.[162]

X.-XII. yüzyıllar arasında Orta Asya'da Türkmen kimliği altında buluşan Türk göçebelerin (başta Oğuz ve bazı Karluk, Halaç unsurları) yerleşik unsurlarla etkileşime girdiği kültürel alan ise Mâverâünnehir ve Horasan bölgeleriydi. Bu bölge, İslam dininin bölgeye gelişinden daha önce, İslam'a komşu Sâsânî İranı'nın kültürel etkisi altına gittikçe artan bir hızla girmekte ve Akdeniz Havzası, Çin ve Hindistan üzerinden gelen kültürel akınlara açık bir pota özelliği taşıyordu. Orta Asya'nın batısındaki bu bölge, bozkır topluluklarının yerleşik topluma intikal şeritlerinden birini oluşturmaktaydı.[163]

Mâverâünnehir ve Horasan coğrafi olarak Asya kıtasının Batı Orta Asya bölümünde yer alır. Mâverâünnehir bölgesi, kuzeyde Aral Gölü'ne dökülen Seyhun Nehri'nin çizdiği sınırla Aral Gölü kıyılarına uzanan sahada ve güneyinde yine Seyhun gibi Aral Gölü'ne dökülen Ceyhun Nehri'nin arasında kalan bölgede konumlanmaktadır. Doğu sınırları ise bu iki nehrin kaynaklarını da oluşturan Pamir Dağları yaylalarına kadar uzanmaktadır. Arap ve İslam kaynaklarında bu bölgeye zaman zaman Horasan ve Harîzm bölgeleri de dahil edildiği görülmekle birlikte genellikle *"nehrin öte tarafında bulunan bölge"* (Ceyhun Nehri) anlamını taşıyan Mâverâünnehir adı ile anılmıştır. Bu ad, modern dönemde Seyhun ve Ceyhun nehirleri

---

[162] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 675; Z. Gökalp, *Türk Uygarlık Tarihi*, s. 9. "Türkmen" ifadesi, ilk yurtlarında kalan veya güney göç yolu dışındaki yollara yönelen Oğuz-Türkmen boylarının dışında, genelgeçer bir adlandırmaya dönüştükten sonra (XIII. yüzyıl) yeni bir anlam kazanmıştır: Yerleşikleşmede başarılı olanlara Türk, göçebe (*konar-göçer*) kalanlara ise Türkmen (XVI. yüzyıl Osmanlı döneminde -*Yörük*) demek hasıl olmuştur. Bu durum da aslında X.-XII. yüzyıl arasındaki değişim-dönüşüm sürecinin ilerleyen yüzyıllarda tüm toplum adına sınırlı bir alanda kaldığı, içinde bulundukları idarenin makbul vatandaşları olabilenlerce sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Genel olarak bakıldığında kavramsal olarak Oğuz-Türkmen-Yörük ifadeleri aynı anlamı taşımaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Cahit Gelekçi, "Türk Kültüründe Oğuz-Türkmen-Yörük Kavramları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, S. 1, Ankara 2004, ss. 9-18.

[163] Peter B. Golden, "Orta Asya'da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", *Erken İç Asya Tarihi*, (Drl. Denis Sinor), İstanbul 2012, s. 459.

arasında kalan 660 bin km²'lik coğrafi alanı ifade etmek için kullanılır. Bu bölge aynı zamanda tarihte İran-Turan kültürlerine sınır olma özelliğini taşımıştır.[164]

Horasan, Eski Farsça'da "Doğu Ülkesi" anlamını taşıyordu. Günümüzde İran'ın kuzeydoğusu, Türkmenistan ve Afganistan'ın bir bölümünü içeren Horasan bölgesinin, İslam kaynaklarının aktardıklarına göre tespit edilebilmiş sınırlarının coğrafi tarifi şöyledir: "*Doğuda Hindustan'la birlikte Sicistan'ın bir bölümü ve güneyde Sicistan yer alıyordu. Gur mıntıkasındaki Kuh-i Baba dağlık kütlesinden kaynağını alan Herat Irmağı, doğu batı istikametinde bir süre aktıktan sonra kuzeye yönelir ve Karakum çölüne ulaşır, burada çölde kaybolur. Horasan ile Sicistan'ın sınırı adı geçen ırmağın doğu batı akış mecrasının güneyinden geçer. Irmağın kuzeye yöneldiği yerden itibaren Kuhistan sınırları başlar. Kuhistan'ın kuzey sınırı, 36. enlemin kuzeyine kadar çıkar, Horasan burada tekrar batıya doğru uzanır ve Kumis eyaleti ile aynı sınırları paylaşır. Kuzeyde Ceyhun, Horasan ile Maveraünnehir'i birbirinden ayırır."*[165]

1. X. Yüzyıla Kadar Mâverâünnehir ve Horasan

Batı Orta Asya'da yer alan Mâverâünnehir ve Horasan çevresinin kültürlerine ait tespit edilebilen ilk örnekler; Güney Türkmenistan'daki *Ceytun Kültürü* (M.Ö. 7800-6200) ve Aşkabat yakınlarındaki *Anav Kültürü* (M.Ö. 4500-1000) ile temsil edilmektedir. Ceytun Kültürü, bölgenin bilinen ilk yerleşik tarım kültürü olmakla birlikte bu kültüre ait merkezlerden bazıları; *Çopan Tepe, Togolok Tepe, Moncuklu Tepe, Çakıllı Tepe*'dir. Bu bölgelerde de keçi ve sığırın evcilleştirildiği bilinmektedir.[166] Anav Kültürü ise özellikle seramik örneklerinde bulunan geometrik süslemeler, Türkmen halılarındaki dokuma motifleriyle benzerlik göstermesi açısından önem taşır.[167] Anav'da dört ayrı kültür katı saptanmıştır. Birinci tabakada buğday, arpa yetiştirildiğine dair izler; öküz, at, koyun gibi hayvan kalıntıları, boyalı

[164] Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütuhatına Kadar Mâverâünnehr ve Horasan'da Türkler M.Ö. II.-M.S. VII. yy.*, (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1984, s. 22; O. G. Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, ss. 177-180.
[165] Dursun Ali Akbulut, *a.g.e.*, s. 35.
[166] Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 59.
[167] Erdem Yücel, *a.g.e.*, s. 16-17.

çanak çömlek bulunmuştur. İçleri siyaha dış tarafı ise kırmızıya boyanan bu kaplarda Çin'deki Neolitik Kültür'ün etkileri tesir etmiştir.[168] İkinci tabakada çok renkli seramik ve birinci tabakada rastlanan hayvanlara ek olarak; keçi, köpek, deve, koyun kalıntılarına rastlanır. Üçüncü tabakada çanak çömleğin, çömlekçi çarkında yapıldığı anlaşılır. Dördüncü tabakada ise diğer tabakalarda bakır ve kurşun görülürken bu tabakada demire rastlanıyor olması dikkat çekicidir. Hayvanlarla ilgili kalıntılar, yerleşik hayat yanında avcılıkla hayvancılığın da söz konusu olduğunu gösterir.[169] Anav'ın yanında bölgenin bir diğer önemli kültürü olan ve M.Ö. 3000'ler civarına tarihlenen *Kelteminar Kültürü*, Ceyhun deltasında ve Harîzm'de ortaya çıkmıştır.[170] Kelteminar siteleri batı Sibirya ve Urallar'ın neolitik kültürü ile bağlantı gösterir. Özellikle sonraki süreçte ortaya çıkacak olan Türk topluluklarında ki ateş ve ocak kültleri, bu kültürde de göze çarpmaktadır. Bu kültüre ait ilk eserler, *Kelteminar Kültürü*'nün iki kültürel ve coğrafi kuşağa ayrıldığını gösterir. Bu kültürün Türk kültürü açısından en önemli özelliği Hun Devleti'nden önce ilk defa çok geniş bir bölgede kültür ve sanat bütünlüğüne doğru giden bir gelişim sürecinin varlığıdır.[171] Bölgede M.Ö. 2500–2000 yıllarında ise yeni bir yerleşim tipine sahip *Namazgâh-Tepe* önem kazanmıştır. Bulunan eserlerden Ön Asya ile yakın ilişkileri olduğu anlaşılan bu yerleşim, genel olarak *Anav Kültürü* ile benzeşmektedir. Tuğlaların yanında alçı kalıntıları, kıyılmış yemler, arpa, buğday, çavdar, üzüm taneleri, evcil hayvan kemikleri, tahıl öğütmek için kullanılan araçlar önemli buluntuları arasındadır. Aynı zamanda koyunların yünlerinden faydalandıkları da görülmüştür.[172]

Mâverâünnehir ve Horasan, milattan önceki yıllardan beri göçebe[173] ve yerleşik halkların kaynaştığı (İskit, Hun, Hind-Avrupalı) ve sonraki yüzyıllarda

---

[168] Erdem Yücel, *a.g.e.*, s. 17.
[169] Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 62-64.
[170] Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, MEB, İstanbul 1972, s. 5–6.
[171] Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 61.
[172] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 20-21.
[173] Özellikle İskitler (Sakalar). "*M.Ö. VIII. asırda, Tanrı Dağları merkez olmak üzere büyük bir Saka devletinin mevcudiyeti bilinmektedir. Türklerin Ön Asya'da yayılmaları da bu Saka'ların fetihleri ile başlatılmaktadır. Fakat Saka'lar, M.Ö. 625 te Medlere, yine aynı sıralarda Çinlilere yenilince zayıfladılar ve Ön Asya'da güçlenen Persler, doğuya* (İskit topraklarına) *yöneldiler.*" Dursun Ali Akbulut, *a.g.e.*, s. 4. İskitlerin bölge halklarıyla simbiyotik yaşantısı ve etkileşimleri, bir görüşe göre onların İranî bir kavim olarak addedilmesine yol açmıştır. İskitlerin kökeni, göçebe yaşamı ve Türk topluluklarıyla benzerlikleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. İ. Durmuş, *İskitler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007, s. 51-76.

Akdeniz Havzası'ndan Çin'e, Hindistan'dan bozkır kültürüne, kültürel akımların, inanç sistemlerinin bir arada erime potası haline geldiği bir bölgeyi teşkil ediyordu. Aynı zamanda göçebelerin buradaki yerleşik halkla karışmış oldukları görülse de fiziksel çevrenin etkisiyle etnik ve kültürel çeşitlilik korunmuş ve vurgulanmıştı. Yerleşik halkın birkaç korunaklı vahada kurdukları şehir-devlet yapılanmaları içerisindeki hayatlarıyla göçebelerin yaşam tarzları birbirinden ayrılmaktaydı. Bu şehir-devletler siyasi açıdan bağımsız ama kültürel ve ekonomik açıdan bağımlı durumda bulunmakta ve doğu-batı eksenindeki ticaret yollarına hâkim konumda yer alıyorlardı. Göçebeler ile iyi geçinerek ticaret merkezleriyle bir kültür havzası oluşturmuşlardı.[174]

Hun Devleti (Hsiung-nu) ile başlayan devirler içerisinde Mâverâünnehir ve Horasan'da daha önce özellikle İskit ve şehir-devlet yapıları arasında gelişen yerleşik ve göçebe kültürler arasındaki ilişki türünün benzer bir örneğini de Yüeh-chih'ler temsil etmiştir. Yüeh-chih'ler, Hun shanyüsü *Mao-tun* (M.Ö. 209-174) ve onun oğlu *Lao-shang* (M.O. 174-160) dönemlerinde Hunlar tarafından yenilgiye uğratılarak batıya göç etmeye zorlanmıştı. Kansu bölgesindeki yurtlarından batıya hareket ettikleri otuz beş yıl içerisinde bir müddet *Wu-sun* topraklarında konaklayarak Mâverâünnehir önlerine geldiler. Issık Göl yöresinde otuz yıllık yaşayışlarında Seyhun'un kuzeyinde bulunan Saka boylarını buradan çıkardılar ve sonrasında *Wu-sun* baskısının da etkisiyle bu nehri geçerek Ceyhun ve Seyhun arasına yerleştiler. Yüeh-chih'ler, İskender dönemiyle gelen *Helenistik Kültür'*ün temsilcisi *Baktria Krallığı'*nın (M.Ö. 250-M.Ö. 125) Partlar (M.Ö. 247- M.S. 226) tarafından sona erdirilmesiyle çeyrek asır süren Mâverâünnehir'deki yaşamlarının devamında bölgeyi kendileri gibi göçebe *K'ang-chü*'lere bırakarak Horasan tarafına yöneldiler (M.Ö. 90). Doğu Horasan'daki *Baktria* bölgesini hemen işgal etmiş olsalar da ancak yüz yıl sonra tam hakimiyet kurabilmişlerdir (M.S. 25).[175]

---

[174] Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*, TTK, Ankara 1997, s. 9; Peter B. Golden, *a.g.m.*, s. 459-460; Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, Bateş Yayınları, İstanbul 1978, s. 136.

[175] B. Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar-I, Yüe-çi'ler", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, C. XV, S. 1-3, 1957, s. 247-78; Dursun Ali Akbulut, *a.g.e.*, s. 40-48.

Yüeh-chih'lerin bir kolu olan Kuşhanlar tarih sahnesine çıkana kadar bölgede Saka boyları ve K'ang-chü'lerin faaliyetleri göze çarpmaktadır. Sakalar, yukarıda değindiğimiz Yüeh-chih saldırısıyla güneye göç edip Partlar ile ittifak kurduktan sonra umduklarını bulamayınca, onlara saldırarak cezalandırdıkları görülmektedir. Geniş bir coğrafyaya dağıldıkları bu dönemde; Kaşgar'ın kuzeybatısı, Tanrı Dağları güneybatısı, Fergana ve Issık Göl arası ve Hindistan'da varlık göstermişlerdir. Wu-sun ve Yüeh-chih'lere komşu bulundukları yerlerde birbirleriyle karıştıkları da söz konusudur. K'ang-chü'ler ise tartışmalı olmakla birlikte Türk olduklarını (Kanglılar) kabul edebileceğimiz en eski ve süreklilik gösteren, İranî kavimlerle karışmış olmaları mümkün olsa da yönetici unsurlarını Türklerin oluşturduğu boylardan biridir. Soğdiana bölgesi ve Mâverâünnehir'in bir bölümünde M.Ö. II. ve M.S. V. yüzyıllar arasında etkin bir siyasi figür olmuşlardır.[176]

Kuşhanlar, Yüeh-chih'lerin Baktaria'yı işgal edişleri sonrasında beş ayrı yabguluğa ayrılmasıyla Hu-tsao merkezini edinen yabguluk (Kuei-shuang Yabguluğu) olarak ortaya çıkmışlardı. Yüz yıl süren diğer yabgulukları kendi hakimiyetlerine alma süreci sonrasında özellikle Partlar ile mücadelelere girişmişler ve Horasan çevresinden yayılan ve Ceyhun Nehri havzasından Ganj Nehri'ne uzanan güçlü bir devlet meydana getirmişlerdi (M.S. 30~375).[177]

Kuşhanlar, güneybatılarındaki Part hakimiyeti ile süren rekabetlerinde *İpek Yolu*'na hâkim olmuşlar, Hind, Çin ve Roma arasındaki ticareti yönetmişlerdi. Ülkelerinde dönemin tarımsal faaliyetlerin çok önemli bir parçası olan büyük sulama kanalları inşa etmişlerdi. Bunun yanında tüm bu ticari faaliyetler ülkede pek çok kültür ve dini unsurun kaynaşmasına yol açarak göçebe temelli İslam öncesi Türk devletinin karşılaşmadığı bir durum ortaya çıkarmıştı. Oldukça heterojen bu yapının içerisinde Zerdüştlük, Budacılık, Hinduluk ve değişik terkipli dini inançlarla birlikte karma inançlar görülmüştür. Bunun yanında özellikle Roma baskısından kaçıp gelen din adamları, *Nasturî*[178] mezhebini göçebe Orta Asya'ya hatta Çin'e kadar yayma

[176] Dursun Ali Akbulut, *a.g.e.*, s. 47-53.
[177] Dursun Ali Akbulut, *a.g.e.*, s. 55-59.
[178] Ayrıntılı bilgi için Bkz. Barthold, "Moğol Öncesi Dönemde Türkistan'da Hıristiyanlık", (Çev. Tahir Aşirov), *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, C. II, S. 2, 2018, ss. 126-157.

gayretleri de dikkat çekicidir. Son derece farklı kültürlerin etkisinde kalmış olan Kuşhan devrinin sona ermesi de kendi kuruluşlarına zemin hazırlayan göçebe toplulukların (Hun boyları) devinimleriyle gerçekleşmiştir.[179]

Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinde bir sonraki Türk göçebeleri dönemi Akhunlar (*"Kionit/Hyon"lar*) ve Eftalitler dönemleriyle devam etmiştir. Akhun ve Eftalitlerin ayniliği konusunda tartışmalara rağmen aralarındaki ilişki muhtemelen Yüeh-chih-Kuşhan ilişkisi gibidir. Batı Hunları 375 tarihlerinde Avrupa'yı istilaya giriştiklerinde bir grup Hun boyu (*Akhun/Kionit/Hyon)* ise güneye yönelerek Soğdiana bölgesini fethettiler.[180] Akhunların, Hun boylarının siyasi gelişmelere bağlı batıya hareketleri yanında böylesi bir göçe çıkış nedenlerinden biri de *Juan-Juan* baskısı ve iklim elverişsizliği ile de ilişkilendirilmektedir. Sonuç olarak Akhunlar ve sonrasında Eftalitler 436-451 yılları arasında bütün Kuşhan bölgesi ve Sâsânî topraklarının doğusunu ele geçirerek V ve VI. yüzyıllarda Türkistan, Mâverâünnehir, Afganistan, Horasan ve Hindistan'ın kuzey bölgelerinde büyük bir devlet kurmayı başarmışlardır.[181] Eftalitler, bu bölgelerde örgütlü bir devlet olarak yerleşik hayat düzenine uyum sağlamaya çalışmışlar ve buna paralel olarak da merkezî bölgelerinin *lingua franca*'sı Baktria-İran dilini benimseyerek fethettikleri halk ve bürokrasinin dilini kullanmaya başlamışlardır.[182] Ancak bulundukları bölgelerdeki tutumları, özellikle de "*ceza kanunları ve adetleri*" Çin raporlarına da yansıdığı üzere "*T'u-chüeh"*lerle (Türkler) aynı oldukları görülmektedir.[183]

Bu devletin hakimiyeti de Orta Asya'da Gök-Türklerin ortaya çıkışı ve Akhun/Eftalitlere karşı Sâsânîlerle yaptıkları iş birliği ile son bulmuştur (563-568). Kısa ömürleri içerisinde özellikle Soğdiana ticaretine kalıcı etkide bulunmamakla birlikte sona erişlerini takiben kültürel olarak İran sınırları içerisinde yerel halk arasında erimişlerdir. Sadece Aşağı Toharistan'da kalanlar, diğer küçük Türk

---

[179] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 71; Arnold Toynbee, *a.g.e.*, s. 136.
[180] Dursun Ali Akbulut, *a.g.e.*, s. 79.
[181] Murat Öztürk, "Akhunlar Vasıtasıyla Bozkır Kültürü ile Hint Kültürünün Karşılaşması", *Turkish Studies*, C. IX, S. 7, Ankara 2014, s. 476-477.
[182] Peter B. Golden, a.g.e., s. 94.
[183] *Chou-shu: Accounts of Western Nations in the History of the Northern Chou Dynasty*, (Çev. R. A. Miller), Berkeley-Los Angeles 1959, s. 11'den naklen Peter B. Golden, a.g.e., s. 94-95.

boylarından (Nu-şe-pi, bazı Halaç ve Karluk unsurları, vb.) gelen göçlerin de desteğiyle kimliklerini korumayı sürdürebilmişlerdir.[184]

Akhun ve Eftalitler zamanında ve bunların bakiyelerinin Sâsânîlerle geliştirdiği ilişki modeli, Avrasya'nın göçebe toplulukları ve yerleşik unsurların etkileşiminin standart bir örneğidir. Bu örnekte göçebelerin, Sâsânî sınırlarından içeriye akınları ve buralarda elde ettiği ganimetler yanında askeri yetenekleri üst düzeydeki göçebelerin Sâsânî tahtında hak iddia edenlerin doğal müttefiki haline gelmesi ya da Sâsânî yöneticilerinin paralı askeri olması gibi ilişki durumları dikkat çekmektedir.[185] Aslında bu durum, tarih boyunca yerleşik kavimlerin (İskender, Çin, Roma, Pers vb.) göçebelere veya diğer bitişik nizamlı ordulara karşı başarılı olabilmek adına ordularını özellikle Turan kavimleri biçiminde tanzim ve dizayn etmekle birlikte askeri ihtiyaçlarının bir getirisi olarak karşımıza çıkmaktadır.[186] Câhiz, yerleşiklerin ilgisini çeken göçebe kavimlerin askeri üstünlüklerinin nedenini Türkler örneğini göstererek onların yaradılışlarına ve yaşam tarzlarına bağlar.[187]

Akhun ve Eftalitleri siyasi olarak bertaraf eden Sâsânî ve Gök-Türk ittifakı döneminde Ceyhun Nehri, kısa süreliğine İran-Turan sınırının gerçek belirleyicisi olmuştur. Gök-Türklerin 582'de zayıflamasına paralel bağımsız kalan beş batı Türk kabilesinin (*Nu-şe-pi*) Belh civarına kadar geldikleri görülse de (588-589) Sâsânî sonrası ve Arap fetihlerinin başlangıcına kadar Mâverâünnehir ve Horasan civarında ciddi bir siyasi Türk birliğinden yoksun bulunmaktaydı. Bunun yanında dönem içerisinde Seyhun ötesi ve Orta Asya'dan buradaki herhangi bir Türk siyasi oluşumunu destekleyecek kayda değer bir batı yönlü sosyal unsur hareketi de görülmemiştir.[188]

Sâsânîlerin, İslam dinine mensup Araplar tarafından yıkılışının (651) ardından Mâverâünnehir ve Horasan'a yönelen Arap orduları Merv ve Belh'e kadar

---

[184] H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (Çev. Hasan Kurt), Çağlar Yayınları, Ankara 2005, 17-18; P. B. Golden, *a.g.e.*, s. 96.
[185] Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. III, MEB, İstanbul 1991, s. 1138-1140; P. B. Golden, *a.g.e.*, s. 96.
[186] İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 288-289.
[187] Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Fazîletleri*, (Çev. Ramazan Şeşen), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1967, s. 82.
[188] H. A. R. Gibb, *a.g.e.*, s. 17-18; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, TTK, Ankara 2003, s. 85-93.

ilerlemişlerdi.[189] Emeviler (661-750) dönemiyle birlikte işgal edilen Sicistan'dan sonra Ceyhun Nehri geçilerek Çağaniyan üzerine sefer düzenleyen Arap ordularının bir sonraki seferi, Emevi halifeliği adına Horasan valiliği yapan Kuteybe b. Müslim'in (öl. 715) önderliğinde 705 yılında Baktria ve Toharistan'a olmuştur.[190] Mâverâünnehir'de ilerleyen Arap orduları Buhara'yı ele geçirip Semerkand'ı vergiye bağlaması karşısında Soğd ve Batı Türklerinin devamı Türgiş kuvvetlerinin engelleriyle karşılaşmışlardır. Özellikle Türgiş kağanı Sou-lou zamanında (716-738) güçlü bir direnişle karşılaşan Arapların ilerleyişi yavaşlamıştır. Ancak Arapların, bölgesinde hem Çin'e hem Araplara karşı direnen Sou-lou Kağan'ın ölümü ve Çin (T'ang Hanedanlığı) kuvvetleriyle karşılaştıkları Talas Savaşı'nda kazandıkları başarılar ile bölgede nüfuzlarını arttırdıkları görülmektedir. [191]

Sâsânî dönemi içerisinde hızlanarak gelişen bir İran etkisi yaşandığını gördüğümüz Mâverâünnehir ve Horasan'da onların ardından gelen Arap idaresi ile de ortak Arap-İran ve İslam kültürü bölgenin kozmopolit yapısına eklenmiş bulunuyordu. İslam'ın bölgeye gelişiyle birlikte bölgenin şehir-devlet yapılanmaları evrensel ve güçlü bir siyasi idare olan Arap yayılmacılığının hâkimiyeti altına girmiştir. Aslen göçebe ve fetihçi anlayışa sahip yeni gelen Arap idaresi ile yine fetihçi göçebe Türkler arasında kalan bölgede ticaret ve kültürel etkileşim sınırlı hale gelmiştir.[192]

Abbâsîler (750-1258) dönemi içerisinde Horasan bölgesinin yöneticileri olan ve hakimiyetleri Mâverâünnehir'e kadar yayılan Tâhirîler (821-873) zamanında tekrar canlanan ticaret ve kültürel iletişim, onlardan sonra gelen Sâmânîler (819-1005) döneminde de gelişimini sürdürerek devam etmiştir. Sâmânîlerin, Mâverâünnehir ve Horasan'da sağladığı siyasî istikrarın da etkisiyle artan ticarî faaliyetler bölgenin refah düzeyinde büyük bir artışı sağlamış ve bu durum özellikle Buhara, Nîşâbur ve Semerkand şehirlerinde kültürel hayata canlılık kazandırmıştır.[193] Abbâsî hilafetinin

---

[189] İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. III, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 129-134.
[190] İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. IV, s. 470.
[191] H. A. R. Gibb, *a.g.e.*, s. 19 vd.; P. B. Golden, *a.g.e.*, s. 201-202; Aydın Sayılı, R. N. Frye, "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", *Belleten*, C. X, S. 37, Ankara 1946, s. 104-110.
[192] Arnold Toynbee, *a.g.e.*, s. 136.
[193] Hasan Kurt, "Tâhirîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/tahiriler--horasan, (26.05.2019); Aydın Usta, "Sâmânîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/samaniler, (26.05.2019).

bölgedeki Tâhirîler ve Sâmânîler temsilciliği dönemlerinde Seyhun boyları ve doğusunda yaşayan Oğuzlar üzerine seferler düzenledikleri ve bu seferlerde daha önce fethedilmemiş topraklar fethettikleri ve pek çok esir elde ettikleri aktarılmaktadır.[194] Aynı zamanda, VIII. yüzyılın son çeyreğinden X. yüzyıl ortalarına kadar geçen süre içerisinde Oğuzların, Abbâsî hilafetinin kuzeydoğusunda önemli bir siyasi güç haline geldikleri dikkat çekmektedir.[195]

Bunun yanında söz konusu bölge, bu sefer Doğu İranlılarca işlenmiş bir İslam kültürü ile bozkır göçebeleri arasında kültürel etkileşim alanı vasfını sürdürmeye devam etmiştir. Bu süreçte halifeliğe bağlı yöneticiler, kendilerinden önceki şehir-devlet sistemi ve ticari faaliyetlerin sürdürebilirliğin önemini kavramış olarak bozkırla arasındaki sınırı korumaya çalışmış, bu sınırlara *"ribât"* (hudut kaleleri) kurmuşlardı. Böylece yerel yerleşik halkla birlikte Arap-İran ortak yaşantısı başlamış ve ürettiği kültürler sentezini bozkırlara aktarmışlardır.[196]

Arap yönetimi altında inşa edilen ribâtlar, bozkırla İslam medeniyeti dairesi arasında kültürel etkileşimin temel unsuru haline gelmişti. Öyleki X. yüzyıla gelindiğinde *İbn Havkal*, Mâverâünnehir bölgesinde on bin'den fazla ribât bulunduğu söyler.[197] *Makdisî* de aynı çağda Türklere (Oğuz, Karluk) sınır olan İsfîcâb'da bin yedi yüz ribâtın bulunduğunu aktarır.[198]

Genellikle Müslüman tüccarların sınır boylarında ve bozkırlarda inşa ettirdiği ribâtlar, burada barınan *gâziler* ile askerî yönünün olduğu kadar aynı zamanda da vasıtasıyla İslam misyonerliğinin de birer karargâhı görünümündeydi. İslam'ın Sünni mezhebi öğretisinin hâkim olduğu bu ribâtlar, Seyhun boylarında yaşayan göçebe

---

[194] Oğuzlardan ilk bahseden İslam kaynağı olan Belâzurî'nin eserinde ise Tâhirî hâkimi *Abdullah b. Tahîr* (828-844) zamanında oğlu Tahir b. Abdullah tarafından Oğuz ülkesine bir sefer düzenlendiğini aktarılır. Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 494. Hurdazbih ise bu seferde pek çok ganimetin yanın bin esir alındığını ve bu esirlerin değerinin altı yüz bin dirhem olduğunu kaydetmiştir. İbn Hurdazbih, *El-Mesâlik ve'l-Memâlik,* (Ed. M. J. De Goeje), Lugdini-Batavorum E. J. Brill, Beyrut 1889, s. 37'den naklen Ömer Soner Hunkan, "X-XII. Yüzyıllarda Mâverâünnehr'de Oğuzlar ve Batıya Göçleri", *Anadolu'da Yörükler Tarihî ve Sosyolojik İncelemeler*, (Ed. Hayati Beşirli-İbrahim Erdal), Phoenix Yayınevi, Ankara 2007, s. 3.

[195] Ömer Soner Hunkan, *a.g.m.*, s. 4.

[196] P. B. Golden, *a.g.m.*, s. 460-461.

[197] İbn Havkal, *Sûrat el-arz*, s. 466'dan naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 214.

[198] Makdisî, *Ahsen el-Takâsîm fî Ma'rifet el- Ekâlîm*, s.273'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 256.

Türklerin İslam dinine geçmelerini ve yeni bir medeniyet dairesine intikallerini kolaylaştırmıştır. Bunun yanında Müslümanlarla yapılan askerî amaçlı köle ticareti de İslam dinine geçiş ve yeni kültür sahasına uyum sağlamayı etkileyen öğelerden biri olmuştur. Büyük ihtimalle göçebe Türklerden ele geçirilen köleler, geldikleri yörelerle olan irtibatlarını koparmıyordu. İslam dinine geçişi tetikleyen unsurlar sadece gönüllü şekilde gerçekleşmeyip zoraki geçişler de söz konusudur.[199] Belki de yerleşik sahada ortaya çıkmış dinler, pastoral temelli inanç sistemlerine göre şehir hayatındaki elverişleri koşulları elde etmeye daha çok yarıyordu.[200]

[199] Ö. Soner Hunkan, "X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslam (Nümizmatik Veriler ve İslam Kaynaklarına Göre)", *ICANAS 38 (Ankara, 10-15 Eylül 2007)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 1617-1618.

[200] *"...atlı çoban Türk boyları, gerek bozkırlarda gerekse sade ve basit yapılı şehirlerde, herhangi bir din arayışında değil, daha iyi bir yaşam alanı ve siyasi idealleri paralelinde daha iyi bir gelecek arayışı içinde idiler. Genel olarak, yazılı metinleri ve kuralları olan, belli bir tapınak etrafında ekonomik rantı ve öğreti kurumları oluşmuş yerleşik bir dinî inanca sahip olmadıkları için, İslam sufi vaizlerince yürütülen İslam'a davet çalışmalarında kendilerine vaat edilen yaşam modelinin cazibesi, bu Türk boyları arasında küçük ya da büyük topluluklar hâlinde gönüllü olarak İslam'ı kabul etmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Kendilerini belirli bir toprağa ya da bir tapınak etrafındaki ekonomik ranta bağlı bırakmayan sosyal yapılarından dolayı, bu Türk boylarına yönelik zora dayalı askerî bir İslamlaştırma hareketinden sonuç alınamayacağının farkında olan İslam ülkeleri, daha çok savunma konumunda tedbirler alarak sürece bağlı olarak geliştirdikleri politikalarla Türkleri İslam dairesi içine çekmeye çalışmışlardır."* Ö. Soner Hunkan, *a.g.m.*, s. 1618.

II. BÖLÜM

TÜRKMEN ADI, ANLAMI VE ETNİK YAPISI

A. Türkmen Adı ve Anlamı

Talas Savaşı (751)[201] sonrası oluşan siyasal ve sosyal koşulların şekillendirdiği süreç içerisinde bazı Türk kökenli bozkır kabilelerinin, coğrafik ve kültürel boyutta gerçekleştirdiği veya buna zorunlu kaldığı değişimlerin bir tezahürü olarak, özellikle Müslüman komşuları tarafından "Türkmen" adıyla adlandırılmaları şeklinde de bir değişim söz konusudur. Değişen coğrafik ve kültürel çehrelerine paralel olarak "Türkmen" kelimesi ile adlandırılmaları, ilerleyen sayfalarda da değineceğimiz üzere araştırmacıların belli bir sonuca varamadığı bir tartışma konusudur. Gerek döneme ait kaynakların gerekse konu üzerine yapılan günümüz araştırmalarının, Türkmen adıyla anıldığını bildiğimiz grupların, bu ad ile tarif edilmeleri ile ilgili yaptıkları açıklamalar ve Türkmen adının ortaya çıkışı hakkındaki izahatları sonucunda genelgeçer bir kanı ortaya konulamamıştır. Kaynak ve araştırmaların çoğunda Türkmen adına, ifade ettiği tarihi anlamından ziyade etimolojik açıdan yaklaşılmış ve bu doğrultuda çeşitli görüşler ileri sürülerek açıklanmaya çalışılmıştır.[202]

Türkmen kelimesinin kökeni ve Türkmen kavramının ifade bulduğu anlam üzerine yapılan değerlendirmelerin dayanak noktalarını oluşturan en erken örnekler, VIII. yüzyıl ve IX. yüzyıl başlarına ait Çin kaynaklarında tespit edilebilmiştir.[203] *T'ung-t'ien*[204] adlı Çin yıllığında, *Su-i or Su-de* (Soğd ülkesi veya Soğdak, Suğdak)

---

[201] Müslüman Araplar ile Karluk Türkleri'nin, Çin orduları (T'ang Hânedanlığı) karşısında zafer kazandığı savaş (751). A. Taşağıl, "Talas Savaşı", *DİA*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 501.
[202] Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, s. 41.
[203] S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 117; Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", *Belleten*, C. X, 1946, s. 121.
[204] *T'ung-t'ien*, 801 yılında Tu Yu tarafından yazılmış bir tarihi ansiklopedidir. Çin hükümdarı Hsüen Tzung'ın döneminin (742-756) siyaseti, toplum hayatı, dini törenleri ve askerlik sistemi gibi kurumları ile Asya kıtasında yaşayan çeşitli kabilelere ait bilgiler içerir. Kendisinden sonra yazılacak olan *Ts 'e-fu Yüan-kuei* (1005-1013), *T 'ung-chih* (1150) ve *Wen-hsien T 'ung-k 'ao* (1254) gibi çok değerli

bölgesi için *"Tö-kö-möng"* ya da *"Tö-Kyu Möng"*[205] şeklinde ifade edilen tabirin, Türkmen adının kullanıldığı ilk örnek olduğu iddia edilmiştir. Çinlilerin dışarıdan aldıkları açık olan bu ad ile Türkmen kelimesi arasında etimolojik açıdan benzerlikle beraber bahsedilen bölge, İslami literatürde yer alan Türkmen adıyla anılan bölgelerle örtüşmektedir.[206] Bunun dışında Türkmen etimolojisinin kökeni için daha eski bir tarih öneren iddiaların kaynağı olarak, Soğd kaynaklarında tesadüf edilen bir ibare öne sürülmektedir. VIII. yüzyıla tarihlenen bir Soğd mektubu üzerinde *"Trwkkm'n"* yazılışıyla yer alan ibare, muhtemelen Türkmen şeklinde etnik mahiyette bir anlam ifade ettiği düşünülmüştür.[207] Türkmen adlandırmasının kökenine ilişkin yoruma açık bu örneklerin dışında bu adın somut şekilde kullanımı İslam kaynaklarında ve ancak X. yüzyıl son çeyreği itibariyle görülmeye başlar.[208]

1. İslam Kaynaklarında Türkmen Adı ve Anlamı

Türkmen adı, ilk defa ve açık olarak X. yüzyılın sonlarına doğru Arap coğrafyacı *el-Makdisî* (ölm. 1000) tarafından yazılan *Ahsenü't Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlîm* adlı eserde geçmektedir. 987'de tamamlanmış bu çalışmada, *Berûket* ve *Balaç* şehirlerinden bahsedilirken, bu şehirlerin Müslüman olan Türklere sınır teşkil ettiği bilgisi yer alır. Taraz ve Balasagun bölgesi yerleşimleri hakkında bilgi verilirken de *Mirki* kasabası yakınlarındaki müstahkem Ordu şehrinde, Türkmenlerin hükümdarının yaşadığından bahsedilir.[209] Bunlarla birlikte bu eserde hem Oğuz hem Karluk hem de Türkmen adlarının birlikte kullanıldığı göze çarpar. *Makdisî*'den öğrendiğimiz

---

eserlere kaynak oluşturmuştur. Eyüp Sarıtaş, "Çin Kaynaklarından T'ung Tien ve Bunun Türk Tarihi Açısından Önemi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 4, İzmir 2000, s. 219-223.

[205] Kelimenin transkripsiyonu F. Hirt'den alıntılayan W. Bartold ve İ. Kafesoğlu'na göre "Tö-kö-möng", S.G. Agacanov'a göre "Tö-Kyu Möng" şeklindedir.

[206] Söz konusu bölge muhtemelen Seyhun (Siri-Derya) ve/veya Yedisu ve civarı olmalıdır. Bkz. W. Barthold, "Turkomans," *The Encyclopaedia of Islam*, (Ed. M. Th. Houtsma-A.J. Wensinck-H. A. R. Gibb-W. Heffening-E. Levi-Provençal), C. I, Leiden 1934, s. 896-897; S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 117

[207] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 224; Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 34-35.

[208] Bkz. Makdisî, *Ahsen el-Takâsîm fi Ma'rifet el- Ekâlîm*, s.274-275'den naklen Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, s. 256-257.

[209] *"Ordu, Türkmenlerin hükümdarının oturduğu küçük bir yerdir. Bu hükümdar İsficab hâkimine hediyeler gönderir. Ordu şehrinin etrafında sur, surun etrafında su ile dolu hendek vardır. Türkmen hükümdarının sarayı kalenin içindedir."* Makdisî, *a.g.e.*, s. 256-257.

Türkmen adının açıkça kullanıldığı bu ilk bilgilerle Türkmenlerin hem Oğuz boyları hem de Karluklar ile ilişkilendirilebileceği dikkat çeker.[210] Nitekim bu eser, Oğuz ve Karluk boylarının bulundukları bölgeler açısından, kendisinden birkaç yıl önce yazılmış olan *"Hudûdü'l-Âlem"* ve diğer coğrafi eserlerdeki bilgilerle de uyuşmaktadır.[211]

Bununla birlikte İslam kaynaklarındaki Türkmen adlandırmasıyla, Müslüman komşuları tarafından özellikle Oğuzların İslam dinini kabul edenlerine bir ayrım yüklenmek istendiği anlaşılmaktadır. Türkmen adını ilk izah etmeye çalışanlardan biri, ünlü bilgin Birunî[212] (973-1061?) olmuştur. Özellikle kendinden sonra gelecek olan İslam müelliflerinin, onun görüşlerini benimsemesiyle oluşacak genel kanı, Türkmen adının İslami bir nitelik taşıdığına yöneliktir.[213] O, *"Kitab el-Cemahir"* adlı eserinde, Oğuz Türklerinden İslam dinini kabul edip Müslümanlar arasına katılanlar iki taraf arasında tercümanlık yaptıklarından bunlara "Türkmen oldu" denildiğini[214] ve bunlar aslında Türk olmalarına rağmen Müslümanlar tarafından *"Türkmen"* (Türk+mân) yani Türk'e benzeyen şeklinde hitap edildiğini belirtir.[215]

Türkmen adının erken tarihlerdeki kapsamlı bir değerlendirmesi, XI. yüzyılın ünlü Türk bilgini Kâşgarlı Mahmud (ölm. 1077'den sonra) tarafından yazılan *"Divânu Lügati't-Türk"* adlı eserde görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud'a göre bu ad, Türk adı ile Farsça *mânend* kelimesinin birleşiminden *"Türk-mânend"* yani, *"Türk'e benzeyen"*

---

[210] W. Barthold, "Türkmen Tarihine Ait Taslak", Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK, Ankara 1987, s. 556.

[211] *Hududül-Alem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib*, (Çev. V. Minorsky, Türkçeye Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 75; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 39; İstahri, *Mesâlik el-Memâlik*, s. 286-298'den naklen Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 163; İbn Havkal, *Sûret el arz*, s. 463-525'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 212-251.

[212] Biruni, Harizmli ünlü bir bilgindir. Gökbilim, matematik, doğa bilimleri, coğrafya ve tarih alanındaki çalışmalarıyla tanınır. Birunî'nin Sultan Mesud'dun oğlu Mevdud'a (1041-1049) sunduğu *"el-Cemahir li marifeti'l-cevahir ve el-Kitabu'l-Muanven bi'd-Destur"* adlı eseri esasında kıymetli taşlar ve mâdenler ile ilgilidir. Bkz. Günay Tümer, "Bîrûnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, s. 206.

[213] Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, s. 29.

[214] Olasılıkla Müslüman Oğuzlar için tercüman kelimesine uyak olsun diye Türkmen denildiği kastedilmiştir.

[215] Ebû Reyhan el-Bîrûnî, *el-Cemâhir fî Ma'rifet el-Cevâhir*, s. 83-85'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 202.

şeklinde türetilerek ortaya çıkmıştır. Aktarmış olduğu *"Zülkarneyn"*[216] hikâyesi ile bu görüşünü pekiştirmeye çalışmaktadır.[217]

DLT'de Kâşgarlı'nın Türkmenleri *"onlar Oğuzlardır"*[218] şeklinde tarif ettiği görülmekle birlikte eserindeki bir başka yerde Karluklardan söz ederken; *"Bir Türk kavmidir, bunlar da göçebedir ama Oğuz değillerdir. Ancak tıpkı Oğuzlar gibi Türkmendirler"* şeklinde zikretmiştir.[219] Kâşgarlı, anlattığı menkıbevi Zülkarneyn hikâyesinde Oğuzların yanında saydığı Halaç (Kalaç) boylarını da Türkmen olarak değerlendirmiştir.[220] Kâşgarlı'nın eseri incelendiğinde Türkmen adının, Biruni'nin zikrettiği şekilde karşılık geldiği Türk zümresi olarak sadece Oğuzların kastedilmediği hem Oğuz hem Karluklar hem de Halaçlar için kullanıldığı görülmektedir.[221]

Kâşgarlı'nın eserinde, söz konusu zümrelerin etnik yapı olarak aralarındaki farklardan ziyade sosyal koşulları ve yaşam şekillerinin belirleyici özellikleriyle ilgili bilgilere göz attığımızda, Türkmen kimliğinin daha belirgin olarak ifade bulabildiği dikkat çeker. Nitekim Biruni'nin Türkmen addettiği zümreleri zikrinde de aynı düzlemde bir yargı söz konusudur. Buna göre Türkmen kimliği daha ziyade yerleşik bölgelere uyum sağlamış, yarı yerleşik yaşayıp hayvancılık veya kısmen ziraat ile uğraşan, genellikle Oğuz boyları ile Karluk ve Halaçları ifade ettiği izlenimi elde etmiş oluruz. Örneğin Kâşgarlı Mahmud, Oğuzların kendi aralarında yaşasa da göçlere, akınlara ve seferlere katılmayıp Oğuzlarca *"tembel, geride bırakılmış"* anlamına gelen "yatuk" şeklinde adlandırılmış zümrelerden bahseder.[222] Muhtemel odur ki ilk

---

[216] İ. Kafesoğlu'na göre, bahsi geçen efsanevi karakter Büyük İskender'dir. İbrahim Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, TDK, Ankara 1958, s. 121.

[217] *"Zülkarneyn Semerkand'ı geçip, Türk ülkesine yöneldiği sıralarda, Türklerin başında Şu adında genç bir hakan bulunmaktaydı. Balasagun yakınlarında Suyâb'ı almış ve kale inşa ettirmişti… Hakan, Zülkarneyn'in yaklaştığı haberini almış bunun üzerine kırk adamını Hocend'e öncü olarak göndermişti. Zülkarneyn'in yaklaşmasıyla öncüler Hakan'a ulaşıp haber vermiş, hakan ise savaşmaktan çekinerek kaçmıştır… Türklerin hepsinin göçebe olduğu zamanlarda olan bu olayda, yaya kalarak kaçamayan Oğuz soyundan yirmi iki kişi, yayan kaçmaya çalışırken gördükleri iki kişiyle (sonradan bunlara Kalaç (Halaç) denmiştir) birleşmişlerdir… Zülkarneyn bu yirmi dört kişiyle karşılaştığında, onlara "Türk-mânend", "Türk'e benzeyen" demiştir."* Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lugati`t Türk*, (Çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurtsever), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 607-608.

[218] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 607.

[219] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 607.

[220] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 607-608.

[221] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 406-407, 607-608.

[222] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 675.

dönemlerinde Türkmen kimliğinin temsili, dönem kaynaklarına yansıdığı kadarıyla yerleşik, yarı-yerleşik yaşayış tarzına sahip zümreler tarafından karşılanmaktadır. Bu yaşayış tarzı farkının da yeni bir din çevresine geçiş ile belirginleştiği gözlemlenebilmektedir. Ayrıca Türkleri, medeni ve göçebe olarak iki kısma ayıran *Mervezî*, Mâverâünnehir bölgesi için kendisinden önceki olaylardan bahsederken; Oğuzların Müslüman ülkelerle irtibat kurdukları zamanlarda bir kısmının İslam dinini benimsediğini ve bunların Türkmen olarak adlandırıldığını, Müslüman Oğuzlarla Müslüman olmayanlar arasında çıkan savaşlar sonucunda Müslüman Oğuzların sayıca çoğalarak Müslüman olmayanları buralardan çıkardıkları bilgisini vermektedir.[223]

Kâşgarlı Mahmud'un yorumuna benzer şekilde *Reşîdeddin Fazlullah* (1250-1318)[224] *Cami'üt-Tevârîh* adlı eserinde *"Tacikler onlara Türkmânend dediler"* şeklindeki beyanatıyla "Türk-mânend" tezini tekrarlamıştır.[225] Reşîdeddin'i tekrar eder şekilde *Ebülgazi Bahadır Han* (1643-1663)[226] da zaman içerisinde Türklerin fiziksel değişim geçirip Taciklere benzemeye başladığı, Taciklerin de onları görünüşleriyle ilgili bir ayrım ifade etmesi için, *"Türk'e benzeyen"* anlamında "*Türkmânend*" şeklinde isimlendirdiği, halkın da bu kelimeyi telaffuz edemediği için Türkmen demeye başladığını belirtiği bir hikâye anlatır. Görülüyor ki kaynaklar zaman içerisinde Türkmen adını, sırasıyla yaşam tarzı, din ve dış görünümlerindeki değişimlere dikkat çekerek açıklamaya yönelmektedir. [227]

İslam kaynaklarında, Türkmen adına dair farklı bir yorum olarak sunabileceğimiz bir diğer görüş ise; "Türk + iman" sözcüklerinin birleşiminden ortaya çıkmış olabileceği düşüncesidir. Türklerden Müslüman olanların Türkmen adını aldığı temelinden beslenen bu görüşe göre Türkmen adı, "imanlı, iman sahibi Türk" manalarını taşır. Daha çok bir güzelleme niteliğindeki bu yorumu, *İbn Kesir*'in *el*

---

[223] İbn Fazlân, *Seyahatname*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s. 100.
[224] Reşîdeddin Fazlullah, Türk tarihi açısından önemli "Cami'üt-tevârîh" adlı eserin müellifi olmakla birlikte İlhanlı sarayında görev alan vezirlerdendir. Bkz. O. G. Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullāh Hemedânî", *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 19-21.
[225] Cem Tüysüz, "Türkmenler", *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 553.
[226] Ebülgazi Bahadır Han, 1643-1663 yılları arasında Hive Hanlığı yapan çok iyi öğrenim görmüş bilgin bir han ve tarih yazarıdır. "Şecere-i Terakime" ve "Şecere-i Türk" adlı eserleri Türk tarihi açısından temel eserlerdir. M. Kafalı, "Ebülgazi Bahadır Han", *DİA*, C. X, İstanbul 1994, s. 358-360.
[227] Ebülgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, (Haz. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser, (Yayım yeri ve yılı belirtilmemiş), s. 58.

Bidaye ve'n Nihaye fi't Tarih adlı eserinde, Hicri 432 (M. 1040/41) senesi olayları anlatılırken görürüz. İbn Kesir, Müslümanlığı kabul etmiş kalabalık Türk gruplarının Tuğrul ve Çağrı beğler etrafında birleştiklerini ve bunlara yine imanlı Türk anlamındaki "Türk+iman" bileşiği ile *Türkmân* şeklinde hitap edildiğini belirtir.[228] "Türk+iman" rivayetini Bedrettin *Aynî*[229] ve Osmanlı müelliflerinden *Mehmet Neşrî*'de sürdürmüştür. [230]

2. Araştırma Eserlerde Türkmen Adı ve Anlamı

Türkmen adlandırması üzerine yapılan modern araştırmalar, verilerin kısıtlı oluşu, sosyal boyutta bu adın anlamının karşılık geldiği grupların tespitinin zorluğunu doğurmakla birlikte, buna karşılık elimizdeki bilgilerin ve yapılan yorumların geldiği noktayı önemli bir ilerleyiş olarak değerlendirmek doğru kabul edilebilir. Öyle ki konu hakkında ünlü Rus doğubilimci ve tarihçi Barthold, 1930'da basılan bir makalesinde "birkaç neslin çalışmasıyla sonuca ulaşılabilir" şeklindeki beyanatıyla, bilgi ve bulguların yetersizliğine işaret etmiş ve dönemi için Türkmen adlandırmasının kökenine dair kesin yargı bildirmenin tutarsızlığının altını çizmiştir.[231] Günümüze kadar gelen süreçte yapılan araştırmalarla da birçok farklı görüş ve yorum ortaya konmuş, genel çerçevede fikir ileri sürmek daha mümkün hale gelmiştir. Bu nedenle öncelikle konu üzerine yapılan araştırmaların seyrine dikkat çekmek gerekir.[232]

Türkmen adı, kimliği ve kültürü üzerine ilk değerlendirmeler açısından XIX. yüzyıl Avrupalı gezginlerin yazdıkları seyahatnameler önemli yer tutar. Genellikle politik amaçlar taşıyan bu ilk seyahatlerden bir tanesini de İngiliz seyyah Alexander Burnes[233] gerçekleştirmiştir. Türkistan bölgesinin coğrafi, etnik, dini sosyal ve

---

[228] İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. XII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. 138-138.
[229] İbrahim Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, TDK, Ankara 1958, s. 122.
[230] Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma*, (Haz. Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen), TTK, C. I, Ankara 1949, s. 17.
[231] W. Barthold, "Türkmen Tarihine Ait Taslak", Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, s. 555-558.
[232] Tarih araştırmalarında din ve soy temelli konularda sübjektif yorumların, yapılan veya yapılacak araştırmaları etkileyeceği unutulmamalıdır.
[233] Alexander Burnes, 2 Kasım 1805 yılında İskoçya'nın Montrose bölgesinde doğmuştur. 17 yaşında katıldığı Doğu Hindistan Şirketi ordusunda görev yaparken Hintçe ve Farsça öğrenmiştir. Bu sıralarda

ekonomik unsurları ile dönemin siyasi yapısı hakkında bilgilerin sunulduğu bir seyahatname hazırlayan Burnes, eserinde Türkistan'da yaşayan kabilelerin isimleri ve onlara özgü niteliklerden bahsederken Türkmen adını da açıklamaya çalışmıştır. Türkmen adının, Türk-mânend şeklinde söylenen ve Türk'e benzeyen manasında kullanılması durumunun, yerli halklarla karışmış göçebeler için söylenmiş olabileceği ve *"Türkmen"* ile *"Ben Türk'üm"*[234] kelimelerinin aynı kökenden türemiş olabileceğini dile getiren Burnes, aynı zamanda bu kelimenin belirsizliğinin altını çizer. Burnes'in seyahati sırasında birlikte yaşadığı Türkmenlerin ise ona adlarının *"göçebe"* anlamına geldiğini söylediklerini nakleder. Burada Burnes'in karşılaştığı Türkmenlerin, kendi adlarının tamamen yaşayış tarzlarını ifade ettiği algısını taşıdıkları görülür.[235]

Bilimsel değer taşıyan ilk kapsamlı değerlendirmeyi ise bir diğer seyyah Macar asıllı A. Vambery (1832-1913) yapmıştır. Vambery, Türkmen kelimesinin "Türk" özel adı ile örnek olarak gösterdiği İngilizce'deki *"ship, dom"* gibi eklere benzeyen, -men ekinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtir. Bu şekilde Türkmen adının "*Türklük, Türkler"* anlamlarını taşıyan bir adlandırma olduğunu belirtir.[236] Vambery, bu görüşünü *"kölemen"* (köleler, kölelik), *"köçemen"* (göçebe kavimler) kelimelerinin Türkçede toplayıcı isimler türeten kullanımını da örnek göstererek açıklamaya çalışmıştır.[237]

Özellikle Türkçe dilbilgisi konusundaki çalışmalarıyla tanınmış Fransız Türkolog J. Deny, Vambery'nin, durum, statü bildirme eki olarak tanımladığı *–men*

---

doğu kültürü ve tarihine ilgi duymaya başlar. İngiltere'nin Hindistan büyükelçiliğinde görev yapan bir memur iken 1831'de İngiltere Başbakanı tarafından Hint Prensi Ranjit Singh'a teslim etmek üzere mektup ve hediyelerle Lahor'a gelmesi seyahatinin başlangıç noktasını oluşturur. Burnes, 1832 yılında Hindikuş dağlarını geçerek Buhara'ya ve İran'a doğru Türkistan coğrafyasını ve kültürünü yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Türkistan seyahatinin sona ermesiyle Hindistan'a geri dönmüş ve bir süre Sind Sarayı ve Kabil'de görev yapmış ve 1841 yılında ölmüştür. "Travels into Bokhara" adlı eseri üç ciltlik eseri Londra'da 1834'te yayınlanmıştır. Cihad Cihan, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s. 18-19.

[234] Kâşgarlı Mahmud'un da "*kim sen: sen kimsin*?" sorusunun yanıtı olarak, "*Türk men: Ben Türk'üm*" şeklinde bir açıklaması vardır. Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 607.

[235] Cihad Cihan, *a.g.e.*, s. 55.

[236] Arminius Vambery, *Travels in Central Asia*, Harper & Brothers, New York 1865, s. 347.

[237] A. Vambery, *A Torok Faj Ethnologiai Es Ethnographiai Tekintetben*, Budapeşte 1885, s. 463-465'den naklen İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 122.

eki ile ilgili görüşüne yerine bu ekin augmentatif (büyüklük, üstünlük) anlamının bulunduğunu ileri sürmüştür. J. Deny, Türkmen kelimesinin –men ekini alarak, *koca-man, şiş-man* sözcüklerindeki gibi, büyüklük- üstünlük anlamı kazandığı ve *"halis Türk"*, *"saf kan Türk"* anlamına geldiğini iddia etmektedir.[238] Onun bu görüşü epeyce taraftar da kazanmıştır. G. Nemeth,[239] V. Minorsky,[240] Gy. Moravcsik,[241] O. Pritsak[242] gibi önemli araştırmacılar onu aynen tekrarlamıştır. Macar asıllı Türkolog L. Ligeti de esas olarak Vambery'nin görüşüne uymakla beraber Türkmen kelimesinin *"aslî Türk"* anlamında kullanılmış olabileceğini belirtmiş ve bu kelimenin karşılık geldiği etimolojik anlam doğrultusunda J. Deny ile benzer fikir sunmuştur.[243] Deny'nin görüşüne yapılan itirazlar ise Türkçe'de –man (-men) ekinin kullanımının farklılık göstermesi doğrultusunda yoğunlaşmıştır.[244] Örneğin Gerard Clauson, –man (-men) ekiyle ilgili, bu ekin yer aldığı *"kükmen"* ve *"közmen"* kelimelerindeki işlevinin belirsiz olduğunu, "Türkmen" kelimesinde ise andırma veya benzetme görevi gören *"-mand"* ekinin değişime uğramış bir hali olabileceği tanımını yapmıştır. [245] Türk araştırmacılardan Hüseyin Hüsameddin'e göre, mübalağa eki (-men) görüşüne katılıp "*büyük Türk*" olarak açıklarken, S.A. Dilemre, Asurca "tüccar" demek olan "*tuggar*" kelimesini Türk ile bağlantısını dile getirerek Türkmen'in ticaret adamı, kervan adamı olacağını belirtmektedir.[246]

Ziya Gökalp, "Türk Uygarlık Tarihi" adlı eserinde Türkmen adlandırmasını tek yönde değerlendirmemiş, *"Türkman"* ve *"Türkmen"* kelimeleri için sosyal

---

[238] İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 123.
[239] Gy. Nemeth, "A honfoglalo magyarsag kialakulasa", Budapest 1930, s. 58'den naklen İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 123.
[240] V. Minorsky, *Hudud al-Alam: The Region of the World*, E. J. W. Gibb Memorial, Cambridge 1982, s. 311.
[241] Moravcsik, "Türklüğün Tetkiki Bakımından Bizantolojinin Ehemmiyeti", *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1943, s. 497'den naklen İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 123.
[242] O. Pritsak, "Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker", *Ural-Altaische Jahrbücher XXIV*, 1-2, 1952, s. 79'den naklen İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 123.
[243] İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 123.
[244]Deny'ye eleştirilere örnek ve Türkçe'de -man ekinin kullanımıyla ilgili Bkz. Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua II*, (Çev. Şahin Filiz), Antalya 2009, s. 159; Nesrin Güllüdağ, "Tarihsel Gelişim Süreci İçinde –Man/+Man Eki", *2. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, 21-23 Mayıs 2009, Kars 2009 s. 1-12.
[245]Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London 1972, s. 13.
[246] Cem Tüysüz, "Türkmenler", *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 553.

farklılaşma ve din ayrışmasını gözeterek iki farklı yorumda bulunmuştur.[247] Türkman sözcüğü için "Türk'e benzeyen"[248] anlamı taşıdığını vurgulayan Gökalp, İslam dinine giren Türk topluluklarının, din ayrımından ötürü, doğrudan kendilerine *"Türk'üz"* diyemedikleri, bunun yerine Türkman adını kullandıklarını ifade eder. Gökalp, Batı Türkleri şeklinde özetlediği Türkman gruplarının genellikle Oğuz ve Karluk egemenliği altında yaşadıklarını, Türk Hakanlığı hükümdarı *Satuk Buğra* zamanında (921-955) İslam dinine girdikleri ve İslam'ı henüz kabul etmemiş olan Doğu Türkleri ile savaş halindeki iller ve budunlar topluluğu olduklarını belirtmiştir.[249] Türkmen sözcüğü ile ilgili olarak ise J. Deny'nin etimoloji yönünden dile getirdiği görüşlere karşı çıkmış ve Türkmen adındaki -men ekinin farsça ("Türk'e benzeyen") olduğunu savunmuştur.[250] Türkmenler üzerine yaptığı bir değerlendirmede ise; "Türkmanlar arasında henüz il yaşamı süren ve hâlâ göçebeliği bırakmamış olan bir Oğuz ili" ifadesini kullanmış, *"Türkman"* ile *"Türkmen"*in karıştırılmaması gerektiğinin altını çizmiştir.[251]

Abdülkadir İnan, Türkmen adını, Oğuz adı ve kimliği üzerinden açıklamaya çalışmıştır. O, öncelikle Oğuzların batıya göç etmeden önce Kıpçak, Karluk, Halaç gibi grupları bünyesinde bulunduran siyasi bir birlik olduğunu ancak; Oğuz ifadesinin batıya ilerlendikçe siyasi bir birlik anlamı taşımaktan çıktığını, bu adın yerine "Türkmen" adının kullanılmaya başlandığı ifade eder. Türkmen adının ise yeni yerleştikleri bölgenin coğrafi adından geldiğini belirtir.[252]

---

[247] Ziya Gökalp, *Türk Uygarlık Tarihi*, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1991, s. 17-18,172.
[248] Ziya Gökalp'in Cami'üt-tevârih'ten aktardığı, *"...ilhanlık hangi urukta ise tüm illerin kendini o uruktan saymaları..."* görüşü üzerine belirttikleri de dikkate değerdir. Ona göre, Avarlar'dan Gök-Türkler'e, Oğuzlar'dan Moğollar'a kadar, Avrasya coğrafyasının göçebe-bozkır topluluklarının hâkimiyetine sahip olmalarıyla benzer durumun görüldüğü söz konusudur. Babür İmparatorluğu'nu kuranları da Türkmen addeden Gökalp, söz konusu ilhanlık durumuna örnek olarak Babürlüler'in kendilerine "Moğoluz" dediklerini ifade eder. Aynı şekilde göçebe-bozkır dünyasının hâkimiyetine Türkler sahip olduklarında, batı illerinin Türk'e benzeyen anlamına gelen Türgiş (Türkeş) ve Türkman (Farsça Türk-manend) adlarını aldıklarını aktarır. Ziya Gökalp, *a.g.e.*, s. 172.
[249] Ziya Gökalp, *a.g.e.*, s. 17.
[250] Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua II*, (Çev. Şahin Filiz), Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya 2009, s. 159.
[251] Ziya Gökalp, *Türk Uygarlık Tarihi*, s. 18.
[252] A. İnan, *Türkoloji Ders Hülasaları*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1936, s. 36-37.

Türkmen adını, sosyal farklılaşma süreci ile göçebe ve yerleşik-yarı yerleşik olarak ayrışmasıyla açıklamaya çalışan Z. V. Togan, Oğuzlar için göçebe, Türkmenler için yerleşik veya yarı yerleşik yaşam tarzlarını sürdürdükleri üzerinde durur. O'na göre Türkmenler, yerleşik-yarı yerleşik yaşam tarzını benimsemiş Oğuz, Karluk ve Halaç gruplarından oluşmaktadır.[253]

İ. Kafesoğlu, konu üzerine yapılan araştırmaları detaylı bir şekilde irdelediği *"Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti"* adlı araştırmasında özellikle J. Deny'nin kelimenin etimolojisi üzerine yaptığı yorumları destekler mahiyette etraflıca ele almış, sonrasında kelimenin köken ve mahiyeti ile araştırılmasındaki zorluk ve belirsizliklere dikkat çekmiştir. Türkmen kelimesinin "halis, asil Türk" anlamına geldiğini belirten Kafesoğlu, Türkmen adının Karluk, Halaç ve Oğuz boylarını içine alan siyasi bir adlandırma olarak kullanılmış olabileceğinin üzerinde durur.[254] O, aynı zamanda VI. ve VIII. yüzyıllar arasında, Türk kabileleri konfederasyonu şeklinde yapılanan Türk İmparatorluğu için ifade edilen *"Gök-Türk"* terimi ile Türkmen adı arasında bağlantı olabileceği fikrini ileri sürmüştür.[255] Gök-Türk birliğinin çöküşünü izleyen dönemde Karlukların, Gök-Türk birliğini oluşturan gruplarla aralarında geçimsizlik olduğu için Gök-Türk terimi yerine yine aynı anlamlara geldiğine işaret ederek Türkmen adını kullanmaya başladıklarını belirten Kafesoğlu, bu adın diğer Türk gruplarının yanında ilk önce Karluklar sonrasında ise Oğuz boyları için kapsayıcı nitelikte anlam kazandığı düşüncesindedir.[256] Kafesoğlu, Barthold'un Çin ansiklopedisi *T'ung-t'ien*'de geçen *Tö-kö-möng* ülkesinde, söz konusu kaynağın zamanına denk gelen dönemde kendisine Türkmen diyen Karlukların yaşadığını belirtmesine istinaden, *Tö-kö-möng* ülkesi ile Türkmen kelimesi arasında ki bağlantıya dikkat çeker.[257]

Türkmen kelimesinin siyasi bir adlandırma olduğu ve Karluk, Oğuz, Halaç gibi İslam dinine girmiş olan öncü Türk gruplarını içerdiği düşüncesi S. G. Agacanov

---

[253] Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981. s. 149, 196.
[254] İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 130-131; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 148; İ. Kafesoglu, "A Propos du nom Türkmen," *Oriens*, C. XI, 1958, s. 716'dan naklen S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 11.
[255] İbrahim Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", s. 131.
[256] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 131-132.
[257] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 130-132; Barthold, *Encyclopedia of Islam*, "Turkmens" maddesi'nden naklen İ. Kafesoğlu, *a.g.m.*, s. 131.

tarafından da dile getirilmiştir.[258] Buna benzer şekilde Pritsak, Karlukların da Türkmen adını siyasi bir isim olarak taşımış olduklarından bahseder.[259] Bununla beraber Türkmen adını, kelimenin zaman içerisinde yeni anlam kazanma durumunu ihtimaliyle Oğuz ve diğer bazı Türk boylarının İslam dini öncesinde de kullandıklarını öngörmektedir. O'na göre Türkmen adı ilk olarak Orta Asya'da eski Hint-Avrupalı grupların torunları ile Oğuz ve diğer bazı Türk boylarının kaynaşmasıyla oluşan topluluklar için kullanılmış olmalıdır.[260] Orta Seyhun dolaylarında Oğuzlara ait olduğu tespit edilen kurganlardaki kafataslarının özelliklerini, bu kaynaşma sonucu melez bireylere ait olduğu şeklinde yorumlar ve Türkmen olarak adlandırılan gruplarla ilişkilendirir.[261] Agacanov'un etnik değişim ve melezleşme vurgusu yaptığını gördüğümüz bu yaklaşım diğer Sovyet veya Rus tarihçilerin konuyla ilgili araştırmalarında da göze çarpar. Etnik ayrışma ve melezleşmeye dikkat çeken benzer yorumlar, N. A. Aristov ve Barthold tarafından da dile getirilmiştir.[262]

Fuad Köprülü, İslam kaynaklarındaki ifadeler doğrultusunda Türk tarihçileri arasında oldukça taraftar bulmuş olan, Türkmen adının Müslüman Oğuzları ifade etmek için kullanıldığı görüşü savunmuştur. O, konuyu genellikle tarihi çerçeve içerisinde ele almaya çalışmış ve özellikle de Türkmen adının sadece Müslüman Oğuzlar için kullanılmış olduğunun üzerinde durmuştur.[263]

Türkmenler üzerine önemli çalışmaları bulunan Faruk Sümer'in konuya yaklaşımı ise yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz Fuad Köprülü ile benzeşmekte olup, Türkmen adlandırmasının onlara Müslüman komşuları tarafından verildiği şeklindedir. Faruk Sümer, ilk olarak On-Oklar'a mensup Balasagun, Mirki yerleşimleri arasında yaşayan bir gruba Müslüman olduktan sonra Türkmen denildiği ve akabinde bu ismin *"Müslüman Türk"* anlamı kazanmasıyla Karluk ve Oğuz

---

[258] S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 11.
[259] Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, MEB, İstanbul 1977, C. VI, s. 259.
[260] Agacanov, VIII. ve IX. yüzyıllardaki Çin kaynaklarında geçen Tö-Kyu Möng/ Tö-kö-möng kelimesiyle Yedisu bölgesinin tarif edildiği ve bu adın Türkmen şeklinde telaffuzunu öne sürerek iddiasını savunur. S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 117.
[261] S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 121.
[262] W. Barthold, *a.g.m.*, s. 558; N. A. Aristov, *Türk Kavimlerinin Etnik Heyeti*, 1897, s. 177'den naklen W. Barthold, *a.g.m.*, s. 558.
[263] Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976, s.134-135.

boylarının İslam'a geçmesiyle beraber onlar için de kullanıldığının altını çizer.[264] Bununla birlikte konuyla ilgili diğer araştırmalara da dikkat çeken Faruk Sümer, Türkmen kelimesinin kökeni üzerine tartışmaktan ziyade, kazandığı anlam ve mahiyeti üzerinde durmuştur.[265]

Türkmen adıyla ilgili Faruk Sümer gibi düşünen yakın dönem önemli araştırmacılardan biri de Peter B. Golden'dir. O, bu adlandırmayı Karluk ve Oğuz boyları dâhilinde İslamlaşmış bir Türk nüfusunu tabir eden teknik bir terim olarak yorumlar. Bununla beraber az önce değindiğimiz Çin ansiklopedisinde geçen *"Tö-kö-möng"* adlandırmasının yanında VIII. yüzyıla tarihlenen bir Soğd mektubu üzerinde *"Trwkkm'n"* gibi Türkmen adına benzer terimlerin, bu adın daha eski bir tarihe dayandırabileceği ihtimalini de göz önünde bulundurur.[266]

İslam kaynaklarında ve Kâşgarlı'nın *DLT* eserinde söz konusu kavmin üzerinde ısrarla Türk vurgusunun yapıldığına dikkat çeken Tufan Gündüz, Türkmenlerin, Gök-Türkleri meydana getiren On-ok unsurlarının bir bakiyesi veya akrabası olabileceğinin altını çizer.[267] O, kurumsal bir otorite ve yerleşik hayat ile Gök-Türk sonrası benzer nizamın, ardıllarınca devamlılığı şeklinde aktarılmış olabilecek bir geleneğe vurgu yapar ve Gök-Türk birliğinin Türk adlandırması[268] ile Türkmen adı arasında bir ilişki olma ihtimalini sorgular.[269]

---

[264] Faruk Sümer, *Eski Türkler'de Şehircilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1984, s. 63; Faruk Sümer, *Çepniler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s. 9.

[265] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilâtı Destanları*, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1972, s. 28-29, 50-52.

[266] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, İstanbul 2013, s. 224; Peter B. Golden, "Orta Asya'da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", *Erken İç Asya Tarihi*, (Drl. Denis Sinor), İstanbul 2012, s. 472-473.

[267] Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s.15, 44. Ayrıca Bkz. Umut Üren-Osman Karatay, "On The Earliest Mention of the Ethnonym 'Oguz' in Western Turkestan", *Sixth International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*, Szeged-Macaristan, 23-25 Kasım 2016, https://www.academia.edu/30083730/with_Umut_%C3%9Cren_ON_THE_EARLIEST_MENTION_OF_THE_ETHNONYM_O%C4%9EUZ_IN_WESTERN_TURKESTAN_Sixth_International_Conference_on_the_Medieval_History_of_the_Eurasian_Steppe_Szeged_November_23_25_2016, (18.05.2019).

[268] Z. Gökalp'e göre siyasi bir adlandırma olan Türk adı, töreli-töre sahibi anlamlarına gelmektedir. Gökalp, eski Türkler'e atalarından gelen bir gelenek ile var olan, kurumsal bir düzen ve hukuk sistemine dikkat çekmektedir. Bkz. Ziya Gökalp, *Türk Uygarlık Tarihi*, s. 23; Ziya Gökalp, *Türk Töresi,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 11-14.

[269] Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 3-4, 15-16, 44-45.

Genel olarak baktığımızda araştırma eserlerin Türkmen adının etimolojisi, kökeni ve mahiyeti konusunda farklı görüşler ortaya koydukları görülmektedir. Bu farklı görüş ve yorumlarda Türkmen adının etnik, kültürel, dini ya da siyasi bir adlandırma olabileceği üzerinde durulur. Bunun yanında ilk olarak X. yüzyılda karşımıza çıkan bu adın, daha önce bir tarihte ortaya çıkmış olabileceğine dikkat çekildiği de görülmektedir. İslam kaynaklarının ve bazı araştırma eserlerin, Türkmen kimliği ile Oğuz kimliğini özdeşleştirmeleri, Türkmen tarihinin erken dönemlerinin anlaşılmasında sorun teşkil eden en önemli nedenlerden biri olmuştur. Ancak Türkmen adı ve kimliğinin farklı Türk gruplarını da içerdiği kanısı, araştırma eserlerin birçoğunda kabul edilir hale gelmiştir.[270]

Sonuç olarak edindiğimiz bilgiler doğrultusunda Türkmen adının, X. yüzyıldan itibaren Oğuz, Karluk ve Halaç grupları etrafında gelişen, dini-siyasi bir adlandırma olarak önem kazandığını söyleyebiliriz.[271] Ancak gelişen süreçte Karluk ve Halaçlar gruplarının ana eksenleri itibariyle bu birlikten yer almaması söz konusuysa da Türkmen adı, Müslüman komşuları tarafınca Oğuzlara atfen kullanılmaya devam edilmiştir.[272] Türkmen adının, Oğuzlar için genel bir ifadeye dönüşmesi ise XIII. yüzyıl başlarına rastlamaktadır. Bu tarihten itibaren Müslüman komşuları dışında Oğuzların da kendileri için Türkmen adını kullanmaya başladığı ve giderek Oğuz adının unutulduğu görülmektedir.[273]

---

[270] Barthold, "Türkmen Tarihine Ait Taslak", Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler,* Ankara 1987, s. 556; A. İnan, *Türkoloji Ders Hülasaları*, s. 36-37; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, s. 196; İ. Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", s. 130-131; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 148; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 11, 117-121; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 224; Peter B. Golden, "Orta Asya'da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", *Erken İç Asya Tarihi*, s. 472-473; Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, s. 15-16, 41-48.

[271] Türkmen adının ortaya çıktığı dönem açısından en önemli kaynaklardan biri olan Kâşgarlı Mahmud'un "Divânu Lügati't-Türk adlı eserindeki bilgilerle Oğuzlar ile birlikte Karluk ve Halaç boylarının da Türkmen ifadesine dâhil edildiği görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lugati`t Türk*, s. 406-407, 607-608.

[272] Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s.15-16

[273] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilâtı Destanları*, s. 51; Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 16.

B. Türkmen Boyları

1. Oğuzlar

Tarihsel süreç bir yana, konu itibariyle ilgi alanımız X. ve XII. yüzyıllarda Türkmen etnisitesini oluşturan en önemli grup Oğuzlar olmuştur. Nitekim XIII. yüzyıl başlarından itibaren Oğuz adının yerini Türkmen adının alışı bu önemi açıklamaya yeter bir tarihi gerçekliktir.[274] Ancak tarihsel süreç göz önünde bulundurulduğunda, Oğuz kimliği ile Türkmen kimliğinin özdeşleştirilmesi, özellikle erken Türkmen tarihi için etnik yapının tespiti ve anlaşılmasında sorunlara yol açmaktadır. Bununla beraber, Türkmen kimliğinin oluşum ve gelişme safhasına farklı Türk gruplarının katılımı olmuşsa da[275] Türkmen kimliğinde aidiyet bularak *"Türkmenleşme"* sürecini tamamlayanların ekseriyeti Oğuz grubundan olmuştur.[276]

Oğuz adına tarihte yazılı olarak ilk kez Yenisey havzasındaki Barlık Yazıtları ve Gök-Türk Yazıtları'nda rastlanmakta ve Oğuzlar açısından, en erken VI.-VII. yüzyıla tarihlenen bu ilk yazılı kaynaklara ait dönem hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.[277] Bu yazıtlarda Oğuzların genellikle "Dokuz Oğuz" şeklinde anıldıkları görülür.[278] Bu adlandırmanın zaman içerisinde Oğuz birliğine katılan boyların sayısına göre değiştiği söylenebilir.[279] Oğuz adının ise ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte Türkmen adında olduğu gibi etimolojisi ile ilgili pek çok görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan G. Nemeth'in görüşü araştırmacılar arasında yaygınlık kazanmıştır. Bu görüşe göre Oğuz adı; *"kabile"* anlamına gelen *"ok"* kelimesi ile

---

[274] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 51; Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 16.
[275] Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s.15-16
[276] Efzeleddin Asker, "Oğuzlar ve Türkmanlar", *ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (Ankara, 10-15 Eylül 2007) Bildiriler: Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, C. I, Ankara 2012, s. 294.
[277] Aydos Şalbayev, *Oğuz Göçleri ve Yayılmaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 37.
[278] Bkz. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994, pek çok yerde geçmektedir.
[279] Peter B. Golden, "Orta Asya'da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", *Erken İç Asya Tarihi*, (Drl. Denis Sinor), İstanbul 2012, s. 470; Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 1-2.

Türkçe'de çoğul oluşturan "z" ekinin birleşimiyle Ok+u+z=boylar, kabileler şeklinde ortaya çıkmıştır.[280]

Oğuzlar hakkında edinilen ilk bilgilerle onların, VII. yüzyıl itibariyle Barlık Irmağı kenarında yaşadıklarını söyleyebiliriz.[281] Oğuzların daha sonra Barlık kenarındaki yurtlarından göç ettikleri ve Tula Irmağı boylarına yerleştikleri görülür. Bu göçün ise 630 yılında ilk Gök-Türk Devleti'nin yıkılışından sonra gerçekleşmiş olması muhtemeldir.[282] Oğuz boylarının, Gök-Türklerin fetret devrinde, dış güçlere karşı korunabilmek adına birliklerini kuvvetlendirdikleri (Dokuz Oğuz Birliği) ve başlarına bir kağan seçerek otorite boşluğunu doldurmak istedikleri anlaşılmaktadır.[283] Gök-Türklerin devletlerini yeniden inşa sürecinde onlarla savaşmış ancak sonunda mağlup olarak yeniden Gök-Türk hâkimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır (682).[284]

Oğuzlar, 744 yılında Gök-Türklerin Uygurlar tarafından ortadan kaldırılması ve Uygur hâkimiyetinin başlamasıyla onlara tabi olmuşlardı. Ancak bu durum tüm Oğuz boyları için geçerli olmamış ve zaman zaman çeşitli isyanlara iştirak ettikleri de görülmüştür. Daha sonraları ise bazı Oğuz boyları On Uygurların yanında yer alarak Uygur Devleti'nin temel unsurundan biri haline gelmişlerdi. 840 yılında Uygur hâkimiyetinin sona ermesi ve Doğu Türkistan'a göç etmelerinde de onlarla beraber hareket eden çeşitli Oğuz grupları olduğu görülür. Ancak bu Oğuz grupları zamanla Uygurlar arasında erimiş olmalıdırlar.[285]

Mâverâünnehir çevresindeki Oğuz grupları ile ilgili en erken kayıt ise Halife Mehdi zamanına (775-785) denk gelir.[286] Batı bölgesinde görülen Oğuz gruplarının

---

[280] Faruk Sümer, *a.g.e.*,s. 1; Faruk Sümer, "Oğuzlar", *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 325; H. N. Orkun, *Oğuzlara Dair*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 4-5; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004, s. 92.
[281] H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 471
[282] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 5.
[283] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 150-151.
[284] H. N. Orkun, *a.g.e.*, s. 102 vd.
[285] F. Sümer, "Oğuzlar", *İA*, C. IX, MEB, İstanbul 1964, s. 379. Oğuz ve Dokuz Oğuzların ayrımı için ayrıca Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 19-25.
[286] "*Oğuz kavmi Türkler'in bulunduğu en uzak bölgelerdeki sınır boylarından el-Mehdî zamanında Mâverâünnehr'e göç etmişler ve Müslüman olmuşlardı. Hilekâr ve oyunbaz el-Mukanna onlardan yardım sağlayarak işini yürüttü. Askerler el-Mukanna'nın üzerine yürüyünce bu Oğuzlar yardım etmeyip onu teslim etmişlerdi.*" İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, (Ed. M. Tulum), C. XI, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 155.

kökeni hakkında ise yeterli bilgiye sahip olmamamıza rağmen yukarıda değindiğimiz üzere Gök-Türk ve Uygur hâkimiyetleri ile olan geçimsizliklerinin etkin rolü olduğu öne sürülebilir.[287] Muhtemelen bu mücadeleler sonucunda batıya yönelen Oğuzlar, Karlukların 756 yılında Tokmak ve Talas bölgesini ele geçirmeleri ile gelişen süreçte batı yönlü göçlerine devam ederek Mâverâünnehir'e kadar gelmiş olmalıdırlar.[288] Oğuzların bu sıralarda Yedisu Bölgesi (Çu Nehri ve Tanrı Dağları'nın batısı, Issık Göl civarı) merkezli olmak üzere[289] pek çok atlı göçebe kabilenin rekabet sahası içerisinde, özellikle Çiğiller (Karluk) ile mücadele ettikleri görülür.[290] Bu mücadeleler sonucunda 766 yılından itibaren Yedisu bölgesindeki Oğuzların büyük bir kısmı Seyhun boyları ve Aral sahillerine yönelmek durumunda kalmışlar[291] ve önlerine çıkan Peçenek grupları ile mücadele etmişlerdi.[292] Onlardan ilk bahseden İslam kaynağı olan *Belâzurî*'nin eserinde ise Tahirî hâkimi *Abdullah b. Tahir* (828-844) zamanında oğlu Tahir b. Abdullah tarafından Oğuz ülkesine bir sefer düzenlendiğini aktarılır.[293]

Bölgede yoğun şekilde mutlak bir yurt edinme mücadelesi içerisinde olduğunu gördüğümüz Oğuzlar, IX. yüzyılın sonlarına doğru Karluk ve Kimeklerin desteği ile Peçenek gruplarını bölgeden uzaklaştırmış[294] ve ardından Hazarlar ile iş birliği ile onların Doğu Avrupa içlerine kadar göç etmesine neden olmuşlardı.[295] Peçeneklerin bölgeden çıkarılmasında, burada bulunan Karluk, Kimek ve Hazarlar tarafından da tehlike arz ettiği için Oğuzlar ile iş birliğine gitmeleri dikkat çekicidir.[296]

Bu tarihten itibaren, çeşitli atlı göçebe unsurların rekabet sahası içerisinde kendi hâkimiyet alanına erişmiş olan Oğuzlar, bu sayede siyasi yapılanmalarının teşekkülünü de sağlamış bulunuyorlardı. Yani, Seyhun çevresinde Oğuz Yabgu

---

[287] İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 152-153; Aydos Şalbayev, *a.g.e.*, s. 50.
[288] Ö. Soner Hunkan, "X-XII. Yüzyıllarda Mâverâünnehr'de Oğuzlar ve Batıya Göçleri", *Anadolu'da Yörükler Tarihî ve Sosyolojik İncelemeler*, (Ed. Hayati Beşirli ve İbrahim Erdal), Phoenix Yayınevi, Ankara 2007, s. 1-2.
[289] S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 191; Aydos Şalbayev, *a.g.e.*, s. 51-52.
[290] Ö. S. Hunkan, *a.g.m.*, s. 2-3.
[291] S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 118.
[292] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 218; S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 192-193.
[293] Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 494.
[294] Z. V. Togan, *a.g.e.*, s. 143.
[295] Agacanov, *a.g.e.*, s. 193-194.
[296] A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s. 33.

Devleti'nin varlığından söz edilebilir hale gelinmişti.[297] Oğuzların, kendine özgü bir devletlerinin varlığına işaret eden ilk bilgiler *İbn Vazıh el-Yakubî* ve *İbn el-Fakih*'in kayıtlarında görülebilmektedir. *Yakubî*, aralarında Oğuzları da gösterdiği, devleti olan Türk kabileleri bahsinin yanında bu kabilelerin her birinin kendi aralarında mücadele ettiklerine de değinir.[298] *İbn el-Fakih* ise kendilerine ait hükümdarlarının yönetiminde olan Oğuzların, diğer Türk kabilelerine göre daha saygın bir konumda bulunduklarını ifade eder. Bunun yanında, Karlukları "*en asil kabile*" olarak kaydetmiştir.[299]

Hudûddü'l-Âlem'e göre *"Guzlar"* yani Oğuzlar, doğusunda Oğuz Çölü ve Mâverâünnehir şehirleri, güneyinde aynı çölün uzantıları ve Hazar Denizi, batı ve kuzeyinde ise İtil Nehri ile çevrili alanı kapsayan topraklara hükmetmekteydi.[300] *Hudûddü'l-Âlem* gibi X. yüzyıla ait bir diğer eser olan *Mesâlik el-memâlik*'te ise; Oğuz ülkesi (*Guziyye*) Hazarlar, Kimekler, Karluklar ve Bulgarlar ile çevriliydi. İtil Nehri, Kimekler ile Oğuzlar arasında sınır oluşturmaktayken, Cürcan, Fârâb ve İsfîcâb şehirleri de güneyde Müslümanlarla sınır teşkil etmekteydi.[301] Oğuzların büyük bir bölümü göçebe yaşam tarzı sürdürüyordu. Genellikle Sir-derya'nın (Seyhun Nehri) sağ yatağında kalabalık bulunan göçebe Oğuzların dışında Cend, Yengi-Kent ve Hûvara şehirlerinde Müslümanlarla birlikte yaşayan yerleşik Oğuzlara rastlamak mümkündü.[302]

Oğuzların en önemli gelir kaynağı hayvan yetiştiriciliği idi. Özellikle yetiştirdikleri koyun, at ve develer Mâverâünnehir şehirleri pazarlarındaki en önemli ticari mallarını oluşturuyordu. Komşu Müslüman kavimlerle yürüttükleri bu ticarette diğer önemli ürünleri ise çeşitli dokumalar ve özellikle "Türk keçesi" idi.[303] Oğuzların ticaretinde köle pazarları da önem arz etmekteydi. Nitekim o devirde Mâverâünnehir

---

[297] V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 217; Agacanov, *a.g.e.*, s. 197.
[298] Yakubî, *Kitâb el-büldân*, s. 295'den naklen Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 189.
[299] İbn el-Fakih, *Kitâb el-büldân (Meşhed nüshası),* s. 168'den naklen S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 198; Z. V. Togan, "İbn Al. Fakih'in Türklere Ait Haberleri", *Belleten*, C. XII, S. 45, s. 12.
[300] *Hudûdü'l- Âlem*, s. 55
[301] İstahrî, *Mesâlik el-memâlik*, s. 9'dan naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 156.
[302] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 38.
[303] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 42-43.

ordularının çoğu Türk kölelerden müteşekkildi.[304] En büyük yerleşimleri olan Yengi-Kent'te nehir ticareti yapılıyor ve gemilerle tahıl taşındığı görülüyordu. Kışın donan bu nehir üzerinde kervanların geçtiği de görülmekteydi. Seyhun Nehri yakınlarındaki Sabran ve Karaçuk kentleri de önemli birer ticaret merkeziydi.[305]

İslam kaynaklarında, etnik bir ayrım gözetildiği şeklinde dile getirildiğine şahit olunan; bölgeye yerleşen Oğuzların *"Guz"* adı ile anılması ve *Dokuz Oğuz* veya *Tokuz Guz* adının yalnızca Uygurlar anlatılırken kullanılmaya başlanması durumu, dikkat çekicidir.[306] Bunun yanında, Oğuzların göçü sırasında çeşitli grupların (Peçenek, Halaç vb.) kendilerine dâhil olduğu veya yeni yurtlarında özümsendiği de söz konusu olmuş olabilir.[307] Seyhun Oğuzlarının, sosyal yapılanmalarını yeniden teşekkül ederek oluşturdukları boylar sistemi, *Kâşgarlı* (XI. yüzyıl) ile *Reşîdeddin*'in (XIV. yüzyıl) aktardığı listelerden izlenilebilmektedir.[308]

Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lugati't-Türk*'te Oğuz boylarını şu şekilde sıralamaktadır; *Kınık, Kayı, Bayundur, İva, Salgur, Afşar, Begtili, Bügdüz, Bayat, Yazgır, Eymür, Kara Bölük, Alka Bölük, İgdir, Üregir, Tutırka, Ula Yondluğ, Töger, Beçenek, Çuvuldar, Çepni, Çarukluğ*.[309] Kâşgarlı, saydığı yirmi iki Oğuz boyuna ek olarak diğer iki boyla beraber toplam yirmi dört boydan oluştuğunu belirterek, bu iki boyun Oğuz kültüründen zamanla uzaklaşan *Halaçlar* olduğunu söyler.[310] Oğuz boyları ile ilgili daha açık bilgilerin yer aldığı Reşîdeddin'in eserinde, Kâşgarlı'nın verdiği boy bilgileri arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Reşîdeddin'in listesinde *Çarukluğ* boyu bulunmazken, Kâşgarlı'nın listesinde bulunmayan *Yaparlı*, *Kızık* ve *Karkın* boyları yer almaktadır. Ayrıca Reşîdeddin, Oğuz boylarını üçer ayrı soydan gelen *Bozok* ve *Üçok* kolları şeklinde ikiye ayrıldığı sistematik bir şema sunmuştur. Bu şemaya göre Oğuz boyları; (Bozoklar) *Gün-Han* soyundan; *Kayı, Bayat, Alka Evli*, *Kara Evli*, *Ay-Han* soyundan; *Yazır, Döger*, *Dodurga, Yaparlı, Yıldız-Han* soyundan;

---

[304] Ö. S. Hunkan, *a.g.m.*, s. 5.
[305] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 43.
[306] Ayrıntılı bilgi için Bkz. Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 23-25.
[307] Peter B. Golden, *a.g.e.*, s. 218; A. İnan, *Türkoloji Ders Hülasaları*, İstanbul 1936, s. 36-37; Agacanov, *a.g.e.*, s. 121.
[308] Bkz. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 210.
[309] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 353-355.
[310] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 607-608.

Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın, (Üçoklar) *Gök-Han* soyundan; *Bayındır, Beçene, Çavuldur, Çepni, Dağ-Han* soyundan; *Salur, Eymür, Ala-yundlu, Üreğir, Deniz-Han* soyundan; *İğdir, Büğdüz, Yıva* ve *Kınık* şeklindedir.[311]

X. yüzyıl başlarında Oğuzlar arasında bulunan *İbn Fadlan*, boy sistemlerinin getirisi olarak düşünülebileceğimiz, onların "*reis*"lerinin bol olduğuna vurgu yapan ifadeler kullanır.[312] Yirmi dört ayrı boyla teşkilatlandığını gördüğümüz Oğuzların, her boyunun başında zengin ve nüfuzlu bir "*beğ*" bulunması ve bu beğlerden her birinin boyu ile beraber oturduğu bir yurdunun olması,[313] onların feodal yapısının bir gereği şeklinde görülebilmektedir. Bu yapı içerisinde konfederal benzeri bir idareye sahip olduğunu gördüğümüz Oğuzların yönetim erkini ise Yengi-Kent'te oturan[314] *"yabgu"* adında bir hükümdar elinde bulunduruyordu.[315] Yabgu, daha önceki Türk devlet teşkilatlarında da kullanılan bir ünvan olmakla birlikte Oğuzların kullandığı şekliyle Karluklar tarafından da kullanılmaktaydı.[316] Eski Türk devlet teşkilatlarındaki yabgu ünvanı, *"kağan"*dan sonra gelen ve ülke içerisinde belli bir toprak parçasının idaresini üstlenen makama veriliyordu. Bununla birlikte, bu unvan Seyhun Oğuzları için, o devirde "kağanlık" ile temsil olunan Hazar ve Uygurlardan bağımsız olarak, en yüksek makamı temsil ediyordu. Ancak Oğuz Yabgusu, var olan feodal bağlar vasıtası ile mutlak hâkimiyetini boy beyleri ile paylaşmak durumundaydı. Bu otoriteyi paylaşmanın bir yolu olarak boy beylerinin katılımıyla *"kengeş"* adı verilen kurultaylar topladıkları görülmektedir.[317] Bu kurultaylar, iç ve dış meselelerin tartışılarak karara bağlandığı bir halk meclisi işlevini yerine getirmekteydi.[318]

İbn Fadlan'dan edindiğimiz bilgilerle göre Oğuz Yabgu hükümdarının *"kûzerkin"* unvanında bir naibi bulunuyor ve Oğuz yabgusu yerine kararlar

---

[311] Z. V. Togan, *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili)*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1982, s. 50-52.
[312] İbn Fazlan, *Seyahatname*, (Haz. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s. 34 vd.
[313] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 391; Agacanov, *a.g.e.*, s. 207.
[314] V. M. Jirmunsky, "Sirderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler", (Çev. İsmail Kaynak), *Belleten*, C. XXV, S. 99, 1961, s. 479; Agacanov, *a.g.e.*, s. 200-201.
[315] İbn Fazlan, *a.g.e.*, s. 41.
[316] Tufan Gündüz, *a.g.e.*, s. 10.
[317] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 58, 62.
[318] Agacanov, *a.g.e.*, s. 211.

alabiliyordu.[319] Kâşgarlı Mahmud'un, Karluklar arasında *"köl-irkin"* ünvanını taşıyan sözü geçer kimselerden bahsetmesi[320] bu iki ünvanın benzerliğini hatta aynı unvan olması ihtimalini düşündürmektedir. İbn Fadlan'ın, Oğuz ordusunun komutanı olan *"subaşı"* ile ilgili aktardıklarından, onun hiyerarşik olarak kûzerkin makamından sonra gelmesine rağmen temsil gücünün önemi anlaşılmakta ve bu durumun Oğuz yabgusu da dâhil olmak üzere devlet idâresinin, kolektif bir biçimde tüm devlet bünyesince tatbik edildiğine bir delil olduğu görülmektedir.[321] Öyle ki Oğuz subaşısı, kengeş tertip ederek devlet erkânını toplama yetkisini kullanmış ve İbn Fadlan'ın elçilik heyeti, onun iznine tabî olarak yoluna devam edebilmiştir.[322]

Bunların dışında Oğuzların, *"yinal"* ve *"tarhan"* isimleriyle anılan asilzadeleri dikkat çekmektedir. Yinal ünvanının, Türk hükümdarlarının veliahtları için kullanıldığı görülmekle birlikte, Oğuzlar arasında da yabgunun varisini işaret ettiği anlaşılmaktadır.[323] Kâşgarlı Mahmud'un açıklamasına göre ise bu unvan, anne soyu ile hükümdar ailesine bağlı olan varisler için kullanılmaktadır.[324] Tarhanlar, hükümdar ailesi ile herhangi bir bağı olmamasına karşın, İbn Fadlan'ın da dikkat çektiği gibi devlet erkânı içerisinde en saygın kişilerden biri olarak dikkat çeker. Türk tarihi boyunca çeşitli anlamlar ifade etmiş olan *"tarhan"* (tarkhan) ünvanı, Oğuz hiyerarşisinde *"subaşı"*dan sonra gelen makamın sahibi için kullanılmıştır.[325]

Seyhun Oğuzları, bu devlet teşekkülü ve teşkilatın idaresi altında tutarlı bir politika izlemekten uzak, kimi zaman içerisinde başına buyruk bir dış siyaset izleyen boy önderlerinin varlığı ile özellikle güney ve batıdaki komşuları için tehlike arz etmekteydi.[326] Ancak, komşuları için uzlaşılması güç olan bu yapıları, Oğuz Yabguluğu'nun sonunu hazırlamış, Türk Hakanlığı ile Gaznelilerin ortaya çıkışı ve

---

[319] İbn Fazlan, *a.g.e.*, s. 38-39,41.
[320] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 291.
[321] M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.1, TTK, Ankara 2000, s. 4-5.
[322] İbn Fazlan, *a.g.e.*, s. 41-42.
[323] Agacanov, *a.g.e.*, s. 213.
[324] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 290.
[325] Abdülkadir Donuk, "Eski Türk Devlet Teşkîlatında Tarhan Ünvanı ve Tarihî Gelişmesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 34, 1984, s. 86
[326] Peter B. Golden, *a.g.e.*, s. 222.

kuzeyden gelen Kıpçakların baskısıyla XI. yüzyıla başlarına doğru çökmeye başlamıştır.[327]

Oğuz Yabgu Devleti'nin çöküşü ile birlikte, kalabalık bir Oğuz grubu batıya yönelerek Doğu Avrupa sahasına göçmüşlerdir (*Uzlar*). Bir diğer bir Oğuz grubu ise önce Cend bölgesine, oradan Horasan'a ve sonra Anadolu'ya yönelmiştir (Selçuklular). Göçlere katılmayan Oğuzların XI. yüzyıl ortalarında Karaçuk Dağları bölgesinde, Mangışlak'ta ve Seyhun kıyısındaki yerleşimlerde ve Moğol istilasına kadar artık Türkmen adını almış olarak Cend ve Karakum bölgelerinde yaşamaya devam ettikleri görülmektedir.[328]

2. Karluklar

Karluklar, tarih sahnesinde adlarını ağırlıklı olarak 627 yılından sonra Batı Gök-Türkleri'ne karşı giriştikleri isyan hareketleriyle duyurmuşlardır.[329] Karluk adı, Çin kaynaklarında *"Ko-lo-lu"*, *"Ka-la-luk"*, Orhun kitabelerinde *"Karluk"*, İslam kaynaklarında *"Halluh"*, *"Harluh"*, *"Harlıg"*, Tibetçe kaynaklarda *"Garlog"*, Soğd kitabelerinde *"Grr-wgt"* ve Moğol kayıtlarında ise *Harlu'ut* şeklinde geçmektedir.[330] Onlar hakkındaki ilk bilgilerde önceleri İrtiş Nehri'nin her iki yakasında, sonraları ise Balkaş Gölü ve Altay Dağları arasında yer alan Zaysan-Alagöl-Urungu gölleri üçgeninde yaşadıkları anlaşılmaktadır.[331] Bu tarihlerde Karluklar, *Mou-ts'e (Mou-luo), Ch'ih-ssu (P'o-fu), T'a-shih-li* şeklinde kayıtlarda geçen üç ayrı boy veya boy birliğinden oluşuyordu.[332] O. Pritsak, Karlukları oluşturan üç boyun İslam kaynaklarındaki, *Çiğil*, *Yağma (Bulak)* ve *Tuhsi* boyları olduklarını ileri

---

[327] İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 154.
[328] İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 155.
[329] Ahmet Taşağıl, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, C. 24, 2014, s. 76.
[330] Hüseyin Salman, "Karluklar", *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.421; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 69.
[331] Hüseyin Salman, "Karluk Devleti'nin Kuruluş Tarihi Meselesi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2014, s. 1-2.
[332] Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev. Mustafa Koç), Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 93; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, TTK Yayınları, Ankara 1996, s.152-154; Peter B. Golden, *a.g.e.*, s. 208.

sürmektedir.[333] Çin kaynaklarındaki bazı diğer bilgiler doğrultusunda ise Karlukların Gök-Türk hanedanı ile akraba bir boy oldukları söylenebilir.[334]

Karluk adının anlamı ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Eski Türkçe metinlerden hareketle *"karlı-karluk"*[335] *"kar yığını"*[336] anlamında kullanıldığı görülmekte ve bu anlamıyla izah edilmektedir. Bunun yanında bir görüşe göre bu adın kar fırtınası benzeri sert doğa olaylarını betimleyen bir anlam taşımakta olduğu ileri sürülürken, diğer bir görüşe göre ise "karışık, soy, aile, boy" manasına geldiği ileri sürülmektedir.[337]

Kaynakları takiben Karluk adına 627 yılından sonra ikinci defa 648 yılı dolaylarında rastlanılması, 630'da yıkılan Doğu Gök-Türklerinin ülkesindeki siyasi karışıklar nedeniyle Çinliler için daha az önem arz ettikleri ve geri planda kaldıklarını gösterir.[338] Bu dönem sürecinde 647 yılına kadar Ötüken merkezli Doğu Gök-Türk ülkesinde bağımsızlıklarını Çin'e tanıtarak egemenlik sağlayan *Sir Tarduşlar* bulunuyordu.[339] Sir Tarduş egemenliği ve sonrasında Çin'e karşı Gök-Türk hanedanına mensup *Ch'e-pi*'nin başlattığı isyan hareketi neticesinde bu isyana katılarak Ch'e-pi tarafını destekleyen boylar arasına Karluklar da dâhil olmuşlardı. Çin, Ch'e-pi ile Gök-Türk devletinin yeniden güçlenerek egemenlik kazanmasını engellemek adına Karluk boylarının büyük bölümünü ve diğer boyları kendi tarafına çekti ve bu isyanı bastırdı.[340] Bir yandan da Çin'e karşı isyana girişen Batı Gök-Türk beyi *A-shih-na Holu*'yla birlikte hareket eden Karluk unsurlarını görmek mümkündür. Hatta 652'den 654 yılında Çin ve Uygur kuvvetleri tarafından çıkarılana kadar Turfan'ı işgal eden gruplar arasında adları zikredilmektedir.[341]

---

[333] Omeljan Pritsak, "Von den Karluk zu den Karachaniden", *ZDMG*, s. 271'den naklen Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 70.
[334] Ahmet Taşağıl, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", s. 76-77.
[335] Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 70.
[336] Hüseyin Salman, "Karluklar", *Türkler*, s.421
[337] Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 421.
[338] Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s. 77.
[339] Ahmet Taşağıl, Gök-Türkler II, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 32-39
[340] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s. 46
[341] Edouard Chavannes, *a.g.e.*, s. 76; Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 71.

Bu gelişmeler sonrası 657 yılında Çinliler, Üç Karluk boyuna askeri valilikler vererek itaat altına aldılar. Çin'in boy liderlerini vali (tu-tu) olarak atadığı bu yapıda, Mou-luo (Mou-tse) boyu *Yin-shan* askeri valiliği, Ch'ih-ssu boyu *Ta-mo* askeri valiliği, Ta-shis-li boyu ise *Hsüan-ch'ih* askeri valiliği ile tahsis edilmiş olundu.[342] Çin desteğini almış olarak bölgelerindeki konumlarını güçlendirmiş ve daha batıda yaşayan Türk boylarıyla rekabetlerinde üstünlük sağlamış olan Karluklar, ticaret açısından önemi dolayısıyla Beşbalık civarı ile birlikte güneyde Tanrı Dağları uzantılarına kadar yayılmışlardır. 665 yılı itibariyle, görece otonom bir yapıya bürünmüş ve daha önce *"kül erkin"* ünvanı ile anılan Üç Karluk beyi, *"yabgu"* ünvanını kullanmaya başlamıştır.[343] Bunun yanında, 666 tarihinde Çin İmparatoru Kao Tsung'un ibadet etmek için kutsal T'ai Dağı'nı ziyareti sırasında ona otuzdan fazla boy beyi ile birlikte refakat eden Karluk beyi, imparator tarafından takdirle karşılanmış ve tören anıtına isimleri kazınmıştır.[344]

666 ve 711 yıllarında Çin'e gönderdikleri elçiler sayesinde tekrar kaynaklardan takibine ulaşılabilen Karlukların, bu süre içerisinde 682'de yeniden kurulan Gök-Türk Devletine (II.) bağlı kaldıkları düşünülmektedir.[345] Kutluk Kağan'ın devleti teşekkülü ile beraber onun ölümü üzerine kardeşi Kapgan Kağan'ın tahta oturuşu ve onun politikasının esaslarından olan tüm Türk boylarını tek bir yapıda toplama arzusu diğer Türk boyları açısından hoşnutsuzlukla karşılanmıştı.[346] Çin, onu engellemek için pek çok sefer düzenlemişse de başarılı olamayarak Kapgan Kağan'ın baskısı altında kalmıştır. Çin ile Türk birliğinin merkezi otoritesine direnen boylar mutualist bir ilişki tarzına yönelmişlerdir.[347]

II. Gök-Türk devrinde Kapgan ve ardından gelen Bilge Kağan, 714'ten sonra Çin'in vassalı konumundaki Karlukları pek çok kez mağlubiyete uğratmışlardı.[348] Çin

---

[342] Edouard Chavannes, *a.g.e.*, s. 82; Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 71; Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s. 46.
[343] Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 421; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004, s. 65.
[344] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s. 65.
[345] Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s. 65; Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 71.
[346] Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 421;
[347] Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler III*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 32-35
[348] Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 66; Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 71-72; Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 421.

adına ise hem Türgiş hem de Gök-Türklere karşı kullanılmaktan ve onlara tabiiyetlerinden vazgeçmemişlerdi.[349] 734 yılında Bilge Kağan'ın ölümüyle birlikte zayıflayan Gök-Türk Devleti idaresi karşında Karluk, Basmıl ve Uygur boyları birlikte hareket etmeye başlamışlardı.[350] Bu birlikte hareket etme durumu 742 tarihinde Çin'in teşvikiyle Gök-Türk kağanını öldürmeleri ve devamında Basmıl beyini kağan ilan etmeleriyle sonuçlanmıştı. Karluk ve Uygurlar hemen akabinde Basmıl kağanını derdest ederek Ötüken merkezli Uygur Kağanlığını kurmuş (744) ve II. Gök-Türk Devleti devrini tamamen sonlandırmışlardır.[351]

Karluklar, yeni devletin yönetim mekanizmasında sol yabguluğu almış olarak üç bölüm halinde varlıklarını sürdürmekteydiler. Birinci kısım Karluk boyları Ötüken'de doğrudan Uygur yönetimine bağlı olarak; ikinci kısım, İrtiş civarında başlarında bir yabgunun önderliğinde yaşayan Üç Karluk boyları; üçüncü kısım ise Beşbalık bölgesine göç etmiş ve başlarına yine bir yabgu seçmiş olan Karluk boyları şeklindeydi.[352] Bunun yanı sıra farklı bölgelerdeki Karluk gruplarının birbirinden bağımsız olarak bazen Çin ile bazen Tibet ile ittifaklarda bulundukları görülür.[353]

Ötüken merkezinde müstakil bir devlete sahip bulunan Uygurların, Karluklar ile birlikte hareketi kısa sürmekle beraber 746 yılından itibaren aralarında şiddetli çatışmalar meydana gelmiştir. 759 yıllarına kadar sürdüğü tahmin edilen bu çatışma döneminde Uygur kuvvetleri karşısında fazla tutunamayan Karluklar, batıya doğru bir göç hareketi başlatarak bölgenin hâkimiyeti mücadelesinden çekilmek durumunda kalmışlardır.[354] Kendilerinin de katkısının olduğu 751 yılında yaşanan Talas Savaşı ile batı bölgelerde ortadan kalkan Çin baskısı, batıya yönelişi kolaylaştıran etkenlerden biridir. Bununla birlikte 659 yılında Çin tarafından ortadan kaldırılan Batı Gök-Türkleri yerine gelen Sarı ve Kara Türgiş devletleri de 737 tarihinden sonra iyice zayıflamış, 759'dan sonra ise dağılmışlardır. Böylece Seyhun ve Issık Göl arası

---

[349] Edouard Chavannes, *a.g.e.,* s. 93; Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.,* s. 71-73
[350] Hüseyin Salman, *a.g.m.,* s. 422.
[351] Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s. 21-23; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler III*, s. 57-59.
[352] Hüseyin Salman, *a.g.m.,* s. 422.
[353] Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.,* s. 72.
[354] Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları,* s. 67-68; Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.,* s. 73.

bölgelere (Çu ve Talas vadileri) yoğun Karluk göçü ve hâkimiyetini başlatan süreç hazırlanmış oldu.[355]

766 yılında Türgişleri tamamen ortadan kaldıran Karluklar,[356] kendilerine direnen Yedisu civarındaki Oğuzları Seyhun'un aşağı kısımlarına sürüklemişler[357] sonrasında ise birlikte hareket ederek Peçenekleri yenmişlerdi.[358] Bölgenin eski sakini Türgiş unsurlarını (*Tuo-lu* ve *Nu-shih-pi* boyları) itaat altına almış,[359] Batı Gök-Türklerinin ordugâhı Balasagun'u ele geçirmiş ve 780 yılına kadar kendilerine Kaşgar, Taraz ve Yarkend'de hâkimiyet alanı oluşturmuşlardı.[360] Çu vadisinde bulunan ve sonraki Türk Hakanlığı dönemi sikkelerini andıran, üzerinde *"Karluk Hanı'nın Parası"* ibaresinin yer aldığı bir sikke örneği, devletleşmeleri hakkında önemli bir nümizmatik veridir.[361] 791 yılında ise Tibetliler ile ittifak kurarak Kağan Stupa (Beşbalık kuzeyi) bölgesini almış ve bunun yanı sıra da Çin ile sınırdaşlıkları kalmayarak[362] onlardan tecrit bir mevkide egemenlik imkânı sağlamışlardır. Orta Asya, Tarım havzasının batısından itibaren Karluk Yabguluğu, doğusu ise Uygur Kağanlığı hâkimiyeti altında bir döneme girmişti.[363]

Karluklar, batıya yönelişleri ile birlikte İslam kaynaklarında da yer tutmaya başlamışlardı. Kaynakların ilk defa 710 ve daha sonra 737 yıllarında bildirdiği Toharistan civarında bulunan Karluk yabgusu[364] muhtemelen daha önceleri Kaşgar bölgesinde görülen Karluk unsurlarının bölgeye göçüyle ilgili olmalıdır.[365] Yine kaynaklarda Abbâsîlerin, *Hâlîfe Mehdî* (775-785) zamanında doğu ülkelerinin hükümdarlarına elçiler gönderilerek İslam'a davet ettikleri arasında Karluk yabgusunun da bulunduğundan bahsedilir.[366] Abbâsîler ile Karluklar, Fergana bölgesi ve çevresi için de aralıklarla hâkimiyet mücadelesini sürdürmüşlerdi. 792-93 yıllarında

---

[355] Hüseyin Salman, "Karluk Devleti'nin Kuruluş Tarihi Meselesi", s. 2.
[356] Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 73.
[357] S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, s.118; Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 73.
[358] A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 70.
[359] A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 70.
[360] Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 75.
[361] Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 2-3.
[362] Hüseyin Salman, "Karluklar", *Türkler*, s. 422; Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 75.
[363] Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 422.
[364] A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 69.
[365] Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 73-74.
[366] Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 422.

Fergana'yı ele geçiren Karluklar, iki defa olmak üzere 793-94 ve 815-16 yıllarında Abbâsîler tarafından bölgeden çıkarılmışlardır. [367] *Hudûdü'l-Âlem*'de Karluk boylarının yaşadığı pek çok yerin adı zikredilmekte olup Hilend ve Belh bölgesine kadar yayıldıkları anlaşılmaktadır.[368] Aynı eserde Karluk ülkesinin sınırları olarak; doğusunda Tibet ile Yağma ve Dokuz Oğuzlar, güneyinde Yağma ve Mâverâünnehir ülkesi, batısında Oğuzlar, kuzeyinde Tuhsi, Çiğil ve yine Dokuz Oğuzların yer almaktadır. Karluk ülkesinin bol su kaynaklarına sahip olduğu, ikliminin ılımanlığı, insanlarının ise güzel huylu ve medeni oluşlarına dair bahisler yer almakla birlikte yağmayla ganimet elde etmeye de meyilli oldukları bildirilmektedir. Karluk ülkesinde köy ve kasaba yerleşimlerinden söz edilmekle beraber Karlukların hem yerleşik hem de göçebe-çoban yaşamını birlikte sürdürdüğü görülür. Avcılık (kürk ticareti vb.), tarım ve hayvancılık (özellikle koyun, at) geçim kaynaklarını oluşturur.[369]

Karluklar, batıda Abbâsîler ile olduğu gibi doğuda da Uygurlar ile mücadele içerisindeydi. 791'de Karlukların Tibet ile ittifak ederek önemli bir Budizm merkezi olan Kağan Stupa'yı ele geçirmesi[370] üzerine Uygurlar aynı yıl içerisinde şehri geri almıştır.[371] 812 yılında ise Karlukları tekrar mağlup eden Uygurlar, onları Fergana'ya kadar bölgeden sürmüşlerdir.[372] Bu gelişmeler üzerine Karlukların, Ötüken merkezli Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından sonlandırıldığı 840 tarihine kadar onlara tabii kaldıkları düşünülmektedir.[373]

840 yılı, Karlukların yön vermesiyle Türk tarihi içerisindeki önemli dönüm noktalarından birini oluşturur. Kutsal Ötüken merkezinin Kırgızlar tarafından ele geçirilmesi karşısında, Gök-Türk hanedanı aslını ortaya koyarak Kırgız hâkimiyetine bayrak açan Karluk Yabgusu (*Bilge N.çor Kadır Han*), Balasagun (Kara-ordu, Kuz-ordu) merkezinde kendisini *"Karahan"* ünvanı ile bozkır halklarının lideri ilan etti.[374]

---

[367] Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 76; Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 423; A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 71.
[368] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 51-52; A. Taşağıl, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", s. 83.
[369] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 51-52.
[370] Emel Esin, "Farhar-ı Halluh (Karluk Budist Sanatı)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 18, İstanbul 1976, s. 80
[371] A. Taşağıl, *a.g.m.*, s. 84.
[372] A. Taşağıl, *a.g.m.*, s. 84; Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 422; Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 77.
[373] A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 71; Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 422.
[374] Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, , C. VI, MEB, İstanbul 1977s. 252; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 149; Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 423.

Karluklar, böylece yabguluktan hakanlığa geçişi, diğer bir ifade ile Türk Hakanlığı'nın kuruluşunu sağlayan unsurların en önemlisi olmuştur.[375] Bunun yanında bir diğer Türk devleti olan Gaznelilerin kurucusu *Sebük Tegin*, bir Karluk yerleşimi olan Barshân şehrinden çıkması da Karlukların tarihteki önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.[376]

Yağma, Çiğil ve Tuhsi boylarıyla beraber Türk Hakanlığı'nda kurucu unsurların başını çeken Karluklar, hanedan üyelerinin kendi arasında başlayan mücadelelerden ötürü Türk Hakanlığı'na karşı cephe almış ve merkezi otoriteden bağımsız hareketlerini sürdürmeye başlamışlardır.[377] Önceki Uygur saldırılarında yara almış olan Karluklar, 893 yılındaki Sâmânî saldırısında eski güçlerini kaybetmiş ve akabinde gelen Oğuz saldırıyla da iyice zayıflamışlardı. Nitekim 943 yılına gelindiğinde Kaşgar'dan hareket eden Türk Hakanlığı hükümdarı Çu vadisine gelerek buradaki Karluk hâkimiyetine son vermiştir.[378]

Çoğunluğu oluşturdukları bölgelerde başlarına hemen bir yabgu tayin ederek özerk bir yapı teşkil eden Karluklar, merkezi yönetimlere sorun teşkil eden bu yönleriyle Türk Hakanlığı hükümdarını dahi öldürmelerine kadar giden gelişmeler yaşanmış olmakla birlikte Kara-Hitayların batıda ani ilerleyişlerine sebebiyet vermişlerdir.[379] Katvan Savaşı (1141) ile Kara-Hitaylara karşı ağır bir yenilgi alan Selçuklular, Kara-Hitayların Horasan içlerine kadar ilerlemesine ve sonraki asırda meydana gelecek Moğol istilasına zemin hazırlayan gelişmelerde Karluk etkisi mühimdir.[380] Moğol istilasının başladığı sıralarda ise (1215) *Kayalıg* denilen yerde (İli Nehri doğusu) bulunan Karluk beyi II. Arslan Han, Cengiz Han'a bağlılığını bildirmiştir. Moğol Devleti idaresinde de görev edinen Karluklar görülmüştür.[381]

---

[375] Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 423.
[376] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 149; A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 72; Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 423.
[377] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 149.
[378] A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 71-72.
[379] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 149.
[380] Karluklar, "Selçukîleşen" Türk Hakanlığı hanedanından itibar görememeleri ile bağlılık hissetmemeleri, genişleyen tarım alanlarının göçebe-çoban yaşamını kısıtlaması, onları daha göçebe yaşam tarzına yatkın Türk-Moğol (Kara-Hitay, Moğol) unsurlarına yakınlaştırmıştır. Daha detaylı bilgi için Bkz. Ö. S. Hunkan, "Moğol İstilası Arifesinde İslam'ın Doğu Sınırı: Karluk Meselesi", *Prof. Dr. Özkan İzgi Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s. 251-262
[381] İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 149; A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 72; Hüseyin Salman, *a.g.m.*, s. 424.

3. Halaçlar

IX. asır ile beraber İslam kaynaklarında adları geçmeye başlayan Halaçlar, bu eserlerin bildirdiğine göre Orta Asya'daki Türk boylarından biri oldukları kabul edilir.[382] Halaçların, yazılı ilk kayıtlarının tutulduğu zamana kadar ve diğer veriler de dâhil edildiğindeki süreç içerisinde; Balasagun çevresi, Pencîkend, Ceyhun Nehri ve Sind arası olarak üç farklı alanda yayıldıkları görülmektedir.[383]

886 yılı dolaylarında kaynaklarda görünmeye başlayan Halaçlar, *İbn Hurdazbih*'in verdiği bilgilere göre[384] Taraz civarında Karluklar ile birbirlerine yakın yaşıyorlardı.[385] *"Tarih-i Sistan"*da verilen bilgiye göre; Saffarîler (861-1002) zamanında *Yakup Leys Saffari* (861-879), 870'de *Kâbul* (*Zâbul*) üzerine düzenlediği sefer sırasında hava muhalefeti ile Sistan'a geri dönmek zorunda kalınca yol üzerindeki Halaçlar üzerine saldırarak pek çok ganimet ve esir elde etti.[386] *Mes'ûdî*, Sistan bölgesindeki Halaçlardan bahseder.[387] *İstahri*, Halaçları Türklerden bir grup sayarak Hint ile Sistan yöreleri arasında yaşadıklarını söyler.[388] Yazılı kaynaklara dair bu ilk bilgiler ile birlikte X. asırda *Harezmî*, Halaçların kökeni üzerine bazı bilgiler aktarmaktadır. O'na göre Halaçlar, Eftalitlerin bakiyelerindendir.[389]

Halaç adının anlamına dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Görüldüğü üzere Halaçlar üzerine ilk bahisler İslam kaynaklarından gelmektedir. Bu eserlerde ise Karluk (Halluh –خلخ) ve Halaç (خلج) adlarının imlâsı birbiriyle benzeşmekte ve çok defa noktasız olarak gösterilmeleri sebebiyle karşılık gelenin hangisi olduğunun

---

[382] C. E. Bosworth, "Khaladj I. History", *Encyclopedia of Islam*, 1977, s. 917-918.
[383] Emel Esin, "Butân–ı Halaç (M. VII–X Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 17, İstanbul 1972, s. 27.
[384] Hurdazbih'in "... *nehrin beri tarafı*" ifadesiyle Halaç unsurlarından Horasan tarafına (Ceyhun'un batısı) geçenler olduğu anlaşılmakla birlikte bu ifade çelişkilidir. Detaylı bilgi için; V. Minorsky, "The Turkish Dialect of the Khalaj", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Sayı 10/2, 1940, s.427-428.
[385] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.38-39; A. Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 323-367.
[386] Vural Öntürk, *Târih-i Sistân Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2016, s. 34.
[387] Mes'ûdî, *Murûc el-zeheb*, (Çev. Barbier de Meynard), C. V, Paris 1861-1874, s. 302'den naklen Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 56.
[388] İstahrî, *Mesâlik el-memâlik*, s. 245'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 162.
[389] C. E. Bosworth-Gerard Clauson, "Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 1/2, 1965, s. 8-9.

tespitinde zorluklar mevcuttur. Türkçe kaynağımız *DLT*'de ise Halaç adının *"Kalaç"* şeklinde yazıldığı görülmekle birlikte Oğuzlarla akraba hatta 24 Oğuz boyundan ayrılma iki boydan oluştuklarını bildirilir. Hem *DLT*'de hem de Uygur alfabesi ile yazılmış Oğuz Kağan Destanı'nda *"Halaç"* (*Kalaç*) adının, *Türkçe "aç kal"* anlamında *"–Kal, aç"* şeklinde hitap edilen kabilenin, zamanla aldığı ad olarak işlendiği menkıbevi anlatımı mevcuttur.[390] J. Marquart, VI. asırdan kalma yazarı bilinmeyen bir Süryani kaynağında geçen *"Kholas"* adlı Türk kabilesinin, Ceyhun'un batısında yaşayıp Halaçlar olabileceğini öne sürmüştür.[391]

İslam orduları İran içleri ve Orta Asya'ya ilerledikçe Türk unsurlarıyla karşılaşmaya başladılar. Hatta *Hz. Ömer* (634-644) zamanında Toharistan Türkleriyle ilk temas sağlanmıştı.[392] F. Köprülü, Emevi hükümdarı *Mervan* zamanı, 683-84 yıllarında, Kabil'in yerel beyleri üzerine düzenlenen seferlerde rastlanan Türk unsurlarını Halaçlar ile ilişkilendirir.[393] Yukarıda değindiğimiz Saffarî dönemi kayıtlarının yanı sıra Sâmânîler döneminde Cürcan'daki feodallerden *Ferigûn ailesi*nin askerî kuvvetleri arasında Halaç grupları sayıldığı gibi Büst bölgesinde bulunan Halaç beylerinin adları da zikredilir: *Kara-Tigin*, *Baytuz* ve *Togan*.[394] Bununla birlikte *Alp Tegin*'in (ölm. 963) Horasan sipehsâlârlığı döneminde ona vergi ödediklerinden bahsedilmektedir.[395]

Halaçlar, Gazne Devleti'nin kurulduğu sıralarda onların emrine geçerek Sebük (Sübek) Tegin'in Hindistan seferine katılmışlardır. Halaçlar, Gazneli Sultan Mahmut'un ordusunun Türk, Hindî, Afgan unsurlarıyla birlikte önemli bir gücünü oluşturuyordu. Ancak Gazneliler, Dandanakan Savaşı'nda Selçuklular karşısında ağır bir yenilgi alınca (1040) onlar da Gazne aleyhine isyana kalkışmışlar ama bu isyan kısa sürede bastırılmıştır.[396]

---

[390] Fuad Köprülü, "Halaç", *İA*, MEB, C. V/I, İstanbul 1987, s. 110.
[391] J. Marquart, *Eransahr*, Berlin 1901, s. 251-254'den naklen C. E. Bosworth, *a.g.m.*, s. 917.
[392] H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (Çev. Hasan Kurt), Çağlar Yayınları, Ankara 2005, s. 29 vd.
[393] Fuad Köprülü, *a.g.m.*, s. 112.
[394] Fuad Köprülü, *a.g.m.*, s. 112.
[395] Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, (Çev. Abdürrahîm Halhalî), Tahran 1310, s. 76'dan naklen Fuad Köprülü, *a.g.m.*, s. 112.
[396] V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 431-432; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 150-151.

Gazneliler devrinde bölgede önemli bir yayılıma ve güce ulaşan Halaçlar, Gurlular döneminde de onların hizmetine girmişlerdir. XIII. asır başlarında ise Gur hükümdarlarından önemli imtiyaz ve mevkiler elde etmişlerdir.[397]

Delhi Türk Sultanlığı 1206'da kurulduktan sonra Halaçlar, yönetimde daha çok söz sahibi olmuştur. Afganistan'da kalanlar ise Gurluları ortadan kaldıran Hârizmşahlar hâkimiyetine girdiler ve Hârizmşah Alâeddin Muhammed Semerkand'ı Moğollara karşı savunurken ordusunda görev aldılar. Moğol istilası sırasında ise Hindistan'a geçtiler.[398] Bunlardan *"Germsîr Halaçları"*na mensup *Muhammed Bahtiyar Halacî*, Bihar bölgesine gelerek burayı ele geçirdi. Delhi Sultanlığı'nın Kıpçak Türkü bir memluk olan kurucu hükümdarı *Kutbüddin Aybeg* ile görüşerek Bengal üzerine seferlerde bulundu. Beraberinde bulunan az sayıdaki Halaç Türkü ile bu geniş ülkeyi fethederek *Leknevtî Halacîleri Sultanlığı*'nı (1202-1227) kurdu. Hindistan'da Halaçlar bunun haricinde iki sultanlık daha kurmuşlardır: *Delhi Halacîleri* (1290-1320) ve *Malva Halacîleri* (1436-1531).[399] Bu süreç içerisinde Afganistan ve Hindistan'da bulunan Halaç Türkleri, bölgedeki diğer kabilelerin görünüş, dil ve kültürlerinden etkilenmiştir.[400] Bunun yanında günümüzde Afganistan'da yaşayan ve Peştuca konu şan *Galzaylar*'ın (Gılzaylar), Halaç Türkleri ile ilişki olabileceği düşünülmüştür.[401]

Tarihî yerleşim bölgelerindeki Halaç unsurlarının, özellikle Moğol istilası önüne katılarak İran'ın orta ve batı kısımları ile Azerbaycan'ın kuzey bölgelerine, Anadolu'ya hatta Kırım'a kadar geldikleri yer adları, dil öğeleri vb. verilerden izlenebilmektedir.[402] Bunun yanında az da olsa tarihi kayıtlara sirayet eden veriler de bulunmaktadır. Herat şehrinde İlhanlı hükümdarına saldırısına (1319) karşı savunma görevini üstlenen Halaçlar bulunmaktaydı. Celâyirliler'den *Hüseyin b. Üveys* devrinde (1356-1374) İran'ın batı bölgesinde Halaç beyinin adı *Emîr Ahmed* idi. Timur

[397] Fuad Köprülü, *a.g.m.*, s. 112.
[398] Fuad Köprülü, *a.g.m.*, s. 113.
[399] Enver Konukçu, "Halaç", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 229.
[400] C. E. Bosworth, *a.g.m.*, s. 918.
[401] V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 433.
[402] Fuad Köprülü, *a.g.m.*, s. 114; C. E. Bosworth, *a.g.m.*, s. 918

döneminde ise Halaçların Save, Kum, Kaşan'da ikamet ettikleri bilinmektedir. XVII. yüzyılda İran'da Mugan'daki Türk aşiretleri arasında Halaçlar da yer almaktaydı.[403]

Günümüzde Halaçlar özellikle İran'ın Kum kentinde yaşamaktadır. Yaklaşık 30-50 bin kadar konuşanı ve ana Altayca (Ortak Türkçe) öğeleri barındıran dilleriyle yaşayan Türk lehçeleri arasında özgün bir konuma sahip ve Türkoloji için büyük önem taşırlar.[404]

C. X.-XII. Yüzyıllarda Türkmen Boylarının Coğrafi Dağılımları

Bozkır kavimlerinin atlı-göçebe-çoban yaşam tarzına sahip ekonomik sistemlerinin doğa koşulları, siyasî gelişmeler, demografik unsurlar, göçebe-yerleşik ilişkileri belirleyiciliğinde, bulunduğu coğrafyayla mekânsal boyutta kurduğu bağ ve devamlılık zayıftır. Bununla birlikte hayvan sürülerinin ihtiyaçları ile demografik büyüme, kendiliğinden bir hareket ihtiyacı doğurmaktadır. Buna binaen coğrafyanın şekillendirdiği sınırlar dâhilinde yayılma, sınırlar ötesi durumlarda ise göç hareketleri meydana gelir. Ek olarak yakın coğrafya içerisindeki mevsimsel göçler, atlı-göçebe-çoban ekonomik sistemin gereksinimi olan işlevsel bir yöntem ve doğal bir döngüdür. Bu göç hareketlerinin geniş ölçekte coğrafi sınırları Mançurya'dan Macaristan'a uzanan *"büyük bozkır kuşağı"*dır.[405] Konumuz bağlamında dar alan ise X. ve XII. yüzyıllar içerisinde Türkmen kimliğinin gelişim gösterdiği Mâverâünnehir ve Horasan bölgeleridir.

---

[403] Enver Konukçu, *a.g.m.*, s. 229; Fuad Köprülü, *a.g.m.,* s. 114-115.

[404]Sonel Bosnalı, "Dil Edinimi Açısından Halaççanın Konumu", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 32, 2012, s. 45-67.

[405] Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, (Çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 94 vd; K. Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, (Çev. Günay Karaağaç), Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 9 vd; L. N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 93 vd.

1. X.-XII. Yüzyıllarda Oğuzların Yerleşimi

X. yüzyılda Oğuz boylarının dağılım alanlarının en önemli belirleyicisi Seyhun Nehri civarlarını yurt tutarak orada bir siyasi teşekkül kurmaları ve güvenli bir gelişim gösterebilecekleri bölgelere erişim sağlamalarıdır. Bu imkânı elde edebilmeleri ise bir önceki asrın ortalarında, yanlarına kattıkları bazı Halaç ve Karluk unsurlarıyla Seyhun ve Aral dolaylarına yerleşme arzusu taşıyan hareketlerinin baskısı ve bölgenin hâkimi Peçeneklere üstünlük kurmaları sayesinde mümkün olabilmiştir. Bununla birlikte bölgede Peçeneklerin hâkimiyetinde yaşayan Kanglılar gibi bazı Türk boyları ve yörenin eski halkları da Oğuzların hâkimiyetiyle birlikte konfederatif yapının bir parçası halinde yeni siyasi oluşuma katkı sağlamışlardır.[406]

Oğuzların X. yüzyıl itibariyle etkin bir faaliyet alanı ve siyasî güç kazandığı bölgeyi ilk çeper olarak değerlendirebiliriz. Buna göre Seyhun havzasındaki Oğuz sınırları Mâverâünnehir'deki Buhara'nın kuzeyi, Karaçuk Dağları eteklerindeki Sabran ile İsfîcâb şehirleri üçgeninin batısından itibaren Seyhun Nehri boyunca Aral Gölü'ne ulaşır. Batı bölgesinde ise Aral Gölü'nü kuzeyden çevreleyerek Hazar Denizi'ne, güneyde de Baratekin kasabası (Aral Gölü güneyi) ile Hârizm sınırını teşkil eden Gürgenç şehrine ve buranın kuzeybatısında yer alan Cit kasabasına ulaşmaktadır.[407] İlk çeper olarak değerlendirdiğimiz alanın dışında İtil Nehri kıyıları, Mangışlak Yarımadası gibi uç bölgelerle birlikte daha geniş bir Oğuz dağılımı söz konusudur.[408] Nitekim *İdrîsî*, ana kütleden kopuk yaşayan Oğuz gruplarının dağılımı hakkında bilgiler aktarmaktadır. O'nun aktardığı bilgilere göre; Balkaş Gölü güneyinden Irgız bölgesine kadar yayılan sahada ve daha çok düşük yoğunluklu olarak Talas bölgesindeki Alatav yaylaları ile Çu ve İli nehirlerinin suladığı otlaklarda da varlık gösterdikleri görülmektedir. Seyhun bölgesindeki ana kütlenin etkileşim sahası olan bu bölgelerin Karakum (Oğuz Çölü) ve Akkum çölleri tarafından parçalandığı da

---

[406] Aydos Şalbayev, *Oğuz Göçleri ve Yayılmaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 55-56.

[407] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 55; İstahrî, *Mesâlik el-memâlik*, s. 9'dan naklen Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 156; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 153; Aydos Şalbayev, *a.g.e.*, s. 61; Peter B. Golden, "The Migrations of the Oğuz", *Archivum Ottomanicum*, S. IV, 1972, s. 73-74.

[408] İbn Havkal, *Sûrat el-arz*, s. 327'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 166.

harita üzerinde göze çarpmaktadır. Oğuzların pastoral göçebe yaşamları doğrultusunda göç güzergâhlarının geniş bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır.[409] Bunun yanında Orta Asya'nın VIII.-XII. yüzyıllarda günümüze oranla nem oranının daha yüksek olduğu ve bitki örtüsünün göçebe-çoban yaşamına daha elverişli olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.[410]

Bu alanı çevreleyen siyasi komşuları ise kuzey bölgelerinde Kimekler, Peçenekler, Bulgarlar, kuzeybatıda Hazarlar, doğuda Karluk boyları ile güney bölgelerinde yerleşimleri bulunan Müslümanlar şeklinde olduğu görülmektedir.[411]

XI. yüzyıl başlarında Oğuz Yabgu Devleti yıkılmışsa da yukarıda bahsettiğimiz alanlarda yaşayışlarına devam etmişlerdir. Süreç içerisinde yerleşik, yarı-yerleşik ve göçebe olarak bulundukları coğrafyayı etkin kullanabildikleri, ticaret ehli olarak şehirlerde, kaleler etrafında kümelenerek de kırsaldaki faaliyetleri göze çarpmaktadır.[412]

Bununla birlikte siyasî birliklerinin dağılmasının ardından kalabalık bir Oğuz grubu batıya yönelerek Doğu Avrupa bölgesine gitmişlerdir. Bu göçlere katılmayan Oğuz grupları ise genel itibariyle XI. yüzyıl ortalarında Karaçuk Dağları bölgesinde, Mangışlak'ta ve Seyhun havzasındaki yerleşimlerde yaşamlarını sürdürmüşlerdi. Moğol istilasına kadar olan süreç içerisinde de Türkmen adını alarak Cend ve Karakum bölgeleriyle birlikte varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedir. Cend bölgesindeki Oğuzlar, XI. yüzyıl ortalarına doğru önemli siyasî gelişmelerin sonrasında kitleler halinde Horasan'a yönelmiştir.[413]

Türkmen adını almalarının ilk aşaması ise şehirler ile etkileşimleri, yerleşikleşme süreçleriyle yakından ilgilidir. Bu yüzden özellikle Seyhun kıyılarında yarı göçer yaşadıkları ya da yerleştikleri şehirlerin önemi büyüktür. Bu bakımdan İsfîcâp ve Şaş şehirleri ve civar kasabalar aynı zamanda İslam diniyle tanışmaları ile

[409] İdrîsî, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*, naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 96-129.
[410] S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 82.
[411] İstahrî, *Mesâlik el-memâlik*, s. 9'dan naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 156.
[412] İdrîsî, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*, naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 96-129.
[413] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 155.

gelişen yeni durumun ilk gözlemlenebildiği yerlerdendir. Bunun yanında sadece Seyhun'un üst bölgeleri değil nehrin aşağı bölge şehirlerinde de yoğun bir Oğuz nüfusu bulunmaktaydı. Oğuzlar bu bölgede Yengi-Kent, Cend ve Huvâre şehirlerinde yoğunlukla yaşamakta olup özellikle X. yüzyılın ilk yarısından itibaren Yengi-Kent siyasi birlikleri için başkent ve bir ticaret merkezi olarak önem kazanmıştır.[414] *Mes'ûdî*, Yengi-Kent şehrinin çoğunluğunu göçebe ve yerleşik yaşayan Müslüman Oğuzların oluşturduğunu belirtir.[415]

Özellikle X. yüzyıl sonlarına doğru Oğuz siyasi yapılanmasının güç kaybetmesiyle birlik vergi toplamanın zorlaştığı bir süreç içerine girilmiş ve bu süreçte göçebe, yarı göçebe ve yerleşik yaşayan halktan vergi toplayabilmeyi kolaylaştıran yerel beyler yönetimindeki müstahkem kaleler ön plana çıkmıştır.[416] Öte yandan bölgeyi sosyal, kültürel, iktisadi, dini vs. pek çok yönden etkileyen ribât yapıları toplumsal bir değişim-dönüşüm sürecinin kollektörü haline gelmiştir. Genellikle varlıklı Müslüman tüccarlar tarafından sınır boyları ve bozkır bölgelerinde inşa ettirilmiş olan ribâtlar, birer uç karakolu işlevi görmesi, ticaret yollarını koruması ve özellikle İslam misyonerliği faaliyetlerine karargâh niteliği taşıması gibi özellikleriyle Abbâsîler için hayli önemli yapılar haline gelmişlerdi. Öyle ki, X. yüzyılda binlercesi Mâverâünnehir bölgesinin pek çok yerine yayılmış bulunmaktaydı.[417]

X. yüzyıl itibariyle Oğuzlar diğer Mâverâünnehir bölgesi şehirlerinde de varlık göstermeye başlamışlardı:

Sabran: Kaşgarlı Mahmut'un Sepren olarak kaydettiği Sabran (Savran) X. yüzyılın ilk çeyreğinde Oğuz sınırında müstahkem bir Müslüman şehri idi.[418] Oğuzlar bu şehre müzakere yapma amacıyla gelmiş ve sulh zamanlarında ticaret faaliyetlerinde bulunmuşlardı.[419] Yapılan arkeoloji çalışmaları ile Sabran yakınlarında Oğuzlara ait

---

[414] Aydos Şalbayev, *a.g.e.*, s. 63.
[415] Mes'ûdî, *Murûc el-zeheb*, s. 302'den naklen Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 42.
[416] Aydos Şalbayev, *a.g.e.*, s. 65.
[417] Ö. Soner Hunkan, "X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslam (Nümizmatik Veriler ve İslam Kaynaklarına Göre)", *ICANAS 38 (Ankara, 10-15 Eylül 2007)*, ADTYK Yayınları, Ankara 2012, s. 1617.
[418] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilâtı Destanları*, s. 38.
[419] İbn Havkal, *Sûrat el-arz*, s. 511'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 243.

Mirtepe, *Şornak-Tepe*, *Cuvan-Tepe***,** *İşkan* gibi irili ufaklı yerleşim yerlerine rastlanılmıştır.[420]

Karaçuk (Fârâb): Fârâb, aynı zamanda idari merkezi Keder kasabası olan ve Aris çayının Seyhun'a döküldüğü yerde bulunan bir yörenin adıdır. Oğuzlar burayı Karaçuk adıyla anmışlardır. Şehir surlarının içindekilere oranla varoşlarında çok daha fazla dükkân bulunur. Bu durum, dönemi içerisinde şehrin demografik değişimleri açısından dikkat çekicidir. [421]

Yesi: Karaçuk'un güneyinde yer alır. İslam kaynaklarında *Şâvağar* adı ile anılır. Yerleşim hakkında bilgi sınırlıdır.[422]

Suğnak: Kâşgarlı Mahmud'un Oğuz kentleri arasında saydığı Suğnak[423] Fârâb yöresi şehirlerinden biridir.[424] Günümüzde kalıntıları bulunan şehir bugün Sunak-Ata denilen yerde Çiyeli ve Tümen-Arık arasında yer alır. Kalıntılara göre şehrin bir iç kalesi ve bunu çevreleyen geniş bir dış suru bulunmaktadır.[425]

Sütkent: Günümüze kalıntıları ulaşan bir diğer tanınmış Oğuz kenti Sütkent, Fârâb yöresine yakın bir yerde Seyhun'un sol (batı) tarafında yer alır.[426] Oğuzlar burada kendileri gibi Müslüman olmuş bulunan Karluklar ile birlikte yaşamakta olup burayı henüz Müslüman olmamış soydaşlarına karşı yine birlikte savunmuşlardır.[427]

Sütkent ve Çardarı bölgesi Oğuz yerleşimlerinin yoğunlaştığı bir bölge olarak göze çarpmaktadır. Yapılan çalışmalar ve arkeolojik araştırmalarla bu bölge çevresinde 11 adet Oğuz yerleşimi tespit edilmiştir. Bunlardan; *Bayır-Kum*, Sütkent'in 26 km. kuzeyinde bulunmakta olup X. yüzyıl içerisinde yerleşimin görüldüğü anlaşılmıştır. Çift duvarlı bir kale etrafında hendekler ile müstahkem kılınmış bir yerleşimdir. *Ak-Tepe*; Sütkent'e 25 km uzaklıkta Seyhun yatağında, X. yüzyıla ait bir

---

[420] Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 2003, s. 339-340.
[421] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 38-39.
[422] Aydos Şalbayev, *a.g.e.*, s. 65-66.
[423] Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lugati`t Türk*, s. 507.
[424] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 39.
[425] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 338-339.
[426] İdrîsî, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*, naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s.104.
[427] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 39.

yerleşimdir. *Öksüz*; Bayır-Kum yakınlarında günümüzde de yerleşimin sürdüğü bir yer olup Oğuz dönemine ait pek çok buluntuya rastlanmıştır. *Kavgan-Ata*; Öksüz'ün 25 km kuzeybatısında yer alır. En parlak dönemini X. yüzyılda yaşadığı anlaşılmaktadır. *Artık-Ata*; Kavgan-Ata'nın 10 km yakınında ve yine onun gibi en parlak devrini X. yüzyılda yaşamıştır. *Buzuk-Tepe*; Artık-Ata'nın yakınlarında ve aynı döneme ait bir Oğuz yerleşimidir. *Çardarı*; Yine X. yüzyıl dönemine ait arkeolojik materyallere rastlanan bir Oğuz yerleşimi olup çift duvarlı kale tahkimatının arasında hendekler yer alan iç ve dış surlarla çevrili korunaklı bir şehirdir.[428]

Oğuz yerleşimlerinin yoğunluk gösterdiği bir başka bölge ise *Otrar* çevresidir. Bu bölgede Oğuz dönemine ait 24 yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bunlar arasında *Altın-Tepe, Tokay-Tepe, Çaplak-Tepe, Pıçakçı-Tepe* sayılabilir.[429]

Barçınlığ-kent: XII. yüzyıl içerisinde kurulmuş bir Oğuz kenti olduğu düşünülmektedir. Seyhun'un akış yönünde Özkent'ten sonraki Oğuz şehri olarak konumlanır.[430]

2. X.-XII. Yüzyıllarda Karlukların Yerleşimi

Karluklar hakkındaki ilk bilgiler ışığında önceleri İrtiş Nehri'nin her iki yakasında, sonraları ise Balkaş Gölü ve Altay Dağları arasında yer alan Zaysan-Alagöl-Urungu gölleri üçgeninde yaşadıkları görülmektedir.[431] Talas Savaşı sonrası batı yönündeki hareketleri ile Türgiş sahasını ele geçirmiş olmaları onları İslam kaynaklarından da takip edilebilir kılmıştır. Karluklar, tarihte Türk Hakanlığı'nın kurucu unsuru olarak dikkat çekmekle birlikte zaman içerisinde yönetici zümreyle ters

[428] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 336-338.
[429] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 334-336.
[430] V. M. Jirmunsky, "Sirderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler", (Çev. İsmail Kaynak), *Belleten*, C. XXV, S. 99, 1961, s. 482-483; Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 40.
[431] Hüseyin Salman, "Karluk Devleti'nin Kuruluş Tarihi Meselesi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2014, s. 1-2.

düştükleri, özellikle Çu, Talas vadileri ve Mâverâünnehir önlerinde kendi başlarına hareket ettikleri göze çarpar.[432]

X. yüzyıl itibariyle Karluklar, batısını çevreleyen Oğuz gruplarıyla Mâverâünnehir bölgesinin hâkimiyeti için yoğun bir mücadele halindeydi. Aslında bu mücadele Karlukların 766-775 yılları arasında Türgişlerin sahasını ele geçirmesi ve Oğuz gruplarını Çu Vadisi'nden çıkartıp Seyhun'un aşağı kısımlarına doğru itmesiyle başlamıştı.[433] XI. yüzyıl gelindiğinde ise İsfîcâb şehri Oğuz, Karluk boyları ile birlikte artık Türkmenlerin ortak sınırını teşkil etmekteydi.[434]

Makdisî, Balasagun ve Taraz'ın arasında ve Mirki şehri yakınlarında yer alan, başlarında bir lider ile hareket eden Türkmen adındaki bir boyun yerleşik bulunduğu Ordu kasabasından söz eder.[435] Bu bölge Karluk sahası içerisinde yer almaktadır.[436] Faruk Sümer'in Karluk menşeili olabileceklerini düşündüğü[437] bu Türkmenler hem Karluk hem de Oğuz gruplarının ortak yaşam alanlarında bulunduğundan ötürü her iki boyla da ilişkilendirilebilmesi mümkündür.[438]

Hudûdü'l-Âlem, X. yüzyıl Karluk yerleşimleri ve yaşayışları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu eserin bildirdiğine göre Karlukların doğusu Tibet, Dokuz Oğuz ve Yağma bölgeleri, güneyi Yağmaların bir kısmı ve Mâverâünnehir bölgesi, batısı Oğuz bölgesi, kuzeyi ise Tuhsi, Çiğil, Dokuz Guz bölgeleriyle çevrilidir. Yine bu eserde Karluklara ait on beş adet yerleşim yerinden bahsedilmiştir; Kulan, Mirki ve Barshân bunlardan bazılarıdır.[439]

---

[432] Ö. S. Hunkan, "Moğol İstilası Arifesinde İslam'ın Doğu Sınırı: Karluk Meselesi", *Prof. Dr. Özkan İzgi Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s. 251-262
[433] Ö. S. Hunkan, *a.g.m.*, s. 252-253.
[434] Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat, Devlet)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 60.
[435] *"Ordu, Türkmenlerin hükümdarının oturduğu küçük bir yerdir. Bu hükümdar İsficab hâkimine hediyeler gönderir. Ordu şehrinin etrafında sur, surun etrafında su ile dolu hendek vardır. Türkmen hükümdarının sarayı kalenin içindedir."* Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsen el-Takâsîm fi Ma'rifet el- Ekâlîm*, s.274-275'den naklen Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 257.
[436] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 52.
[437] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilâtı Destanları*, s. 28-29.
[438] W. Barthold, "Türkmen Tarihine Ait Taslak", Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 556.
[439] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 52-53.

Tuhsi, Yağma ve Çiğiller, *Hudûdü'l-Âlem* örneğinde olduğu gibi Kâşgarlı Mahmud'un eserinde de artık müstakil birer ayrı boy gibi anılmış olup ilerleyen asırlar içerisinde Karluk adı zikredilmez olmuştur. Örneğin, Oğuzlar sürekli rekabet içerisinde oldukları Çiğillere önem atfetmiş ve hatta kendilerinin doğusundaki bütün Türk boylarına Çiğil demişlerdi. XI. yüzyıl ve sonrası için de Karluk boylarının dağılımları bu nedenden ötürü her boyun ayrı takibiyle izlenebilmektedir. Buna göre; X. yüzyıl içerisinde İsfîcâb'tan Issık Göl güneyine kadar olan alanda yaşam süren Karluklar, XI. yüzyılda da benzer dağılım göstermekteydi.[440] İlerleyen yüzyıllarda Fergana bölgesinde yoğunlaştıkları görülen Karluklar, devamında Kuzey Afganistan bölgesine kadar yayılmışlardır.[441]

3. X.-XII. Yüzyıllarda Halaçların Yerleşimi

Halaçlar ve yaşadıkları bölgeler X. yüzyıla doğru tarihi kaynaklarda takip edilebilmekle beraber, modern araştırmalar doğrultusunda Balasagun çevresi, Pencîkend, Ceyhun Nehri ve Sind arası olmak üzere üç ayrı bölgeye yayıldıkları anlaşılmaktadır.[442]

Bir görüşe göre Eftalitler döneminden beri Ceyhun Nehri batısına yayılmış oldukları düşünülen Halaçlar, bu yönüyle Türk boyları arasında farklı bir özellik taşımaktadır.[443] Onlar hakkındaki X. yüzyıla doğru ve X. yüzyıldaki ilk bilgilerde özellikle Sistan ve civarında rastlanıldıklarına dair kayıtlar bulunmaktadır.[444] Bununla birlikte yine aynı dönemlerde Horasan bölgesi ve Büst civarında da varlık gösterdikleri bilinmektedir.[445] *Hudûdü'l-Âlem*'de aktarıldığına göre Gazne ve çevresiyle Belh, Toharistan, Büst ve Cüzcan'da koyun sürüleri ve meralara sahip bulunan birçok Halaç

---

[440] Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, s. 33-39.
[441] Ahmet Taşağıl, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", s. 86.
[442] Emel Esin, "Butân–ı Halaç (M. VII–X Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 17, İstanbul 1972, s. 27.
[443] C. E. Bosworth-Gerard Clauson, "Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 1/2, 1965, s. 8-9.
[444] Mes'ûdî, *Murûc el-zeheb*, (Çev. Barbier de Meynard), C. V, Paris 1861-1874, s. 302'den naklen Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 56; İstahrî, *Mesâlik el-memâlik*, s. 245'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 162.
[445] Fuad Köprülü, "Halaç", *İA*, C. V/I, MEB, İstanbul 1987 s. 112.

aşireti barınmakta ve buna göre Halaçların büyük bir bölümünün X. yüzyıl öncesinden itibaren İran'ın doğusu ve Afganistan'ın güneyine kadar yayılmış olduklarını söyleyebiliriz.[446]

Ceyhun Nehri'nin doğusunda kalan topraklarda yaşayışlarına dair ilk kayıtlara ise *İbn Hurdazbih'*in verdiği bilgilerde rastlanılan Halaçlar, Taraz civarında Karluklar ile birbirlerine yakın yaşıyorlardı. Taraz'dan Yukarı Barshân'a giden yolun üzerindeki konaklarla ilgili verilen bilgilerde *Kasraybas* (*Cermiyye*) adını taşıyan bir bölgede Karlukların kışladıklarını ve söz konusu Halaçların da bu bölgeye yakın yerde kışladıkları aktarılır.[447]

X.- XII. yüzyıllar arasında Gazneli ve Gurlu hâkimiyetleri altında Horasan ve Afganistan bölgelerinde varlık gösteren Halaç unsurlarının büyük bir bölümünün Moğol istilası ile birlikte yerlerinden sürülerek Hindistan'a, İran'ın orta ve batı kısımları ile Anadolu güzergahında göç ettikleri anlaşılmaktadır.[448]

[446] Enver Konukçu, "Halaç", s. 229.
[447] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s.38-39; A. Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", s. 323-367.
[448] Fuad Köprülü, *a.g.m.*, s. 114; C. E. Bosworth, *a.g.m.*, s. 918: Enver Konukçu, *a.g.m.*, s. 229

III. BÖLÜM

X.-XII. YÜZYILLAR MÂVERÂÜNNEHİR VE HORASAN'DA TÜRKMENLERİN SİYASİ ROLLERİ

A. Sâmânî Devleti'nde Türkmen Boyları

1. Oğuzlar

Sâmânîler (819-1005), Abbâsî halifesi Me'mûn'un Mâverâünnehir idaresine atadıkları valileri iken Tâhirîlerin (821-873) bölgedeki hakimiyetlerinden sonra Mâverâünnehir'e, daha sonra da Horasan'a yayılarak bu iki ülkenin hâkimi olan hanedandır.[449] Onların Oğuzlar ile ilişkileri başlarda köle temini için düzenledikleri seferler yanı sıra Oğuzların da yağma elde etmek için yaptıkları karşı saldırılar şeklinde olurken,[450] kurdukları siyasi ilişkiler ise daha çok Türk Hakanlığı ile girdikleri mücadele içerisinde müttefik arayışlarına bir cevap şeklinde gelişmiştir.[451] Bununla beraber Sâmâniler, Oğuzlarla birlikte Mâverâünnehir önlerindeki diğer Türk boylarının ve yöneticilerinin İslam dinini kabul aşamasındaki faaliyetleri ile Türkistan bölgesinin İslamlaşmasında önemli rol oynamışlardır.[452]

Türk Hakanlığı'nın Mâverâünnehir'deki ilerleyişi karşısında hâkimiyet alanı daralmış olan Sâmânî hükümdarı Muntasır, 1002 yılı sıralarında Oğuz yabgusunun yanına giderek onunla Türk Hakanlığı'na karşı ittifakta anlaşmış, dünürlük kurmuş, aynı zamanda da Oğuz yabgusunun İslam dinine geçmesini sağlamıştı.[453] Muntasır'ın kurduğu bu ittifak 1003 yılında Türk Hakanlığı ile yaptıkları savaşta başarılı olmuştu. Türk Hakanlığı ile yapılan bir dizi savaşta diğer Oğuz gruplarıyla (Selçuk Oğuzları,

[449] V. F. Buchner, "Sâmânîler", *İA*, C. X, MEB, İstanbul 1964, s. 140-143.
[450] Peter B. Golden, "Orta Asya'da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", *Erken İç Asya Tarihi*, (Drl. Denis Sinor), İstanbul 2012, s. 464-466.
[451] S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 269
[452] Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s. 15-16.
[453] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilâtı Destanları*, s. 51.

Salur Oğuzları) da ittifaklar kurulmuş ancak girişilen bu mücadelenin sonunda Sâmânîler Devleti yıkılmıştır. Sâmânîler, çeşitli Oğuz boylarının desteğini kendilerinde bulduklarında başarılı neticeler almış olsalar da bölgede yükselen Türk Hakanlığı, Oğuzlar tarafından kendilerine yeğ tutulmuş, müttefiklerinin kendilerini terk etmeleri de hâkimiyetlerinin sonunu hazırlamıştır.[454] Oğuzlar, Sâmânî ve Türk Hakanlığı çerçevesinde cereyan eden gelişmeler, ilgili bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

2. Karluklar

Sâmânîler, ilk dönemlerinden itibaren bozkırlardaki göçebe komşuları üzerine aktif bir siyaset izlemiştir.[455] Tâhirîler ve Abbâsîler ile iyi geçinerek Sâmânî ailesinin bölgedeki varlığını güçlendiren Semerkand valisi Nuh b. Esed,[456] 839-840 yılında Karlukların bulunduğu İsfîcab'a düzenlediği bir saldırıdan sonra, bölgeyi yüklü bir vergi vermeye zorunlu kılan bir anlaşma yaparak geri dönmüştü. Bu gelişmeye rağmen Karluk reisi ve Türk Hakanlığı kurucusu Bilge N.çor Kadır Han (840-…?), Sâmânî Nuh b. Esed ile diplomatik ilişkileri sürdürmeye gayret göstermişti.[457]

Sâmânîlerin başına geçen İsmail b. Ahmed (892-907), 893 yılındaki diplomatik ilişkilerin sürekliliğini daim kılmak isteğine karşın o tarihte Türk Hakanlığı'nın batısını yöneten Oğulçak Kadır Han'ın (894-921) buna itibar etmeyişi üzerine Karluk karargâhlarından Taraz'a bir sefer düzenleyerek kenti ele geçirmişti.[458] Mes'ûdî'ye göre Karluk hakanının eşi dâhil olmak üzere on beş bin Türk'ü esir almış, on bin kadarını da öldürmüştü.[459] Bu olaydan yara alsa da karşı saldırıya geçebilecek

[454] S. G. Agacanov, *a.g.e.,* s. 269-270; Ö. S. Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul 2007, s 203.
[455] Peter B. Golden, *a.g.m.*, s. 472.
[456] Aydın Usta, Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler)*, s. 77.
[457] Ö. S. Hunkan, *a.g.e.*, s 80-81.
[458] Ö. S. Hunkan, *a.g.e.*, s 81.
[459] Mes'ûdî, *Murûc el-zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 250

durumunu kaybetmemiş olan Karluklar, düzenledikleri seferde İsmail b. Ahmed tarafından geri püskürtülmüştü (903-904).[460]

Bu sıralarda muhalif Sâmânî prensi Ebû Nasr b. Mansûr'un Oğulçak Kadır Han'a sığınması ile onun himayesi altına girmişti. Oğulçak Kadır Han ona Kâşgar yakınlarındaki Artuç beldesini tahsis etmişti. Devletin esas merkezi Balasagun tahtı varislerinden olup tahta oturması engellenmiş Satuk b. Bazir de devletin batı kanadının hâkimi amcası Oğulcak Kadır Han nezaretinde bulunuyor ve onun adına bölgesinde vergi topluyordu. Satuk, Sâmânî prensi Ebû Nasr ile bu esnada tanışmış ve dostluk kurmuştu. Ebû Nasr'ın etkisiyle Müslüman olup sonrasında amcasının ülkesini İslam adına fethederek Buğra Han adıyla devletin batı kanadını ele geçirmişti. Satuk Buğra Han'ın oğlu *Baytaş Arslan Han Musâ* (955-960) zamanında ise Balasagun merkezi ele geçirilerek devletin tamamına hâkim olmuş ve İslam dini resmî din kabul edilmişti.[461]

Sâmânîlerin, 840 yıllarından itibaren bozkır halkları ve özellikle de Karluklar üzerinde hâkimiyet kurma çabalarını görmek mümkündür. Bunun yanı sıra göçebe yaşam tarzı süren bu boyları kendilerince İslam dini ile terbiye etme düşüncesi de hâkimiyet kurma ideallerinin bir parçasıdır. Sonuç olarak IX. asrın ortalarından itibaren İslam dini Karluklar arasında yayılmaya başlamıştı. Nitekim Karlukların 893 yılında uğradıkları bozgundan sonra Sâmânî, dolayısıyla İslam etki dairesi içerinde kalmaları bu durumu hızlandırmış ve Türk Hakanlığı'nda yönetici unsurun İslam dinini kabul etmesiyle birlikte de hakanlarına bağlı Karluk boyları yığınlar halinde Müslüman olmaya başlamışlardı. *İbn Havkal*, Sütkend civarındaki Müslümanlaşmış Oğuz ve Karlukları sayarken Fârâb, Gençdih ve Şâş arasındaki otlaklarda bin çadırlık Müslüman gruplardan bahseder.[462] *Makdisî*'nin bahsettiği Türkmenlere ait *Ordu* şehrinde de muhtemelen Müslüman olmuş Karluklar yaşıyordu.[463] *İbnü'l Esir*'in, 960-961 yıllarına gelindiğinde *"200 bin oba Türk"ün müslüman olduğu*" şeklindeki beyanında hangi boy oldukları hakkında ayrıntı verilmemiş olsa da bu tarihlerdeki

---

[460] Peter B. Golden, *a.g.m.*, s. 472
[461] Cemâl el-Karşî, *Mülhakât el-surâh*, s. 130'dan naklen R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 208-211; Ö. Soner Hunkan, "X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslam", s. 1619.
[462] İbn Havkal, *Sûrat el-arz*, s. 511'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 243.
[463] Makdisî, *Ahsen el-Takâsîm fî Ma'rifet el- Ekâlîm*, s.274-275'den naklen Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 257; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 52.

Türk Hakanlığı yöneticilerinin ve onlara bağlı boylarla İslam dinini kabulüyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.[464]

3. Halaçlar

Halaçlar, Ceyhun Nehri güneyi ve Sistan arasında yer alan bölgede Sâmânîlerin güney sınırlarında yaşamakla beraber eski devirlerden beri bu bölgeyi yurt edinmişlerdi. *Hudûdü'l-Âlem*'den Belh, Toharistan, Büst ve Gûzgânân (Cûzcân) civarlarında kalabalık nüfuslar oluşturduğunu bildiğimiz Halaçların,[465] Sâmani sahasının doğusunda Oğuz ve Karluk gruplarının arasında da yaşadıkları görülmektedir.[466]

Halife Memun (813-833) zamanında, Sâmânî ailesine timar olarak verilen arazilerden Yahya'nın payına düşen Şâş şehrinin ahalisini, Müslüman Oğuz ve Halaçlar oluşturuyordu.[467] Cûzcân'daki Sâmânî feodallerinden Ferigûn ailesinin askerî kuvvetleri arasında Halaç unsurları yer almakta olup, Büst bölgesindeki *Kara-Tigin, Baytuz* ve *Togan* adlarını taşıyan Halaç beyleri, Sâmânîlere tabii bulunmaktaydı.[468] Sâmânîler döneminde Alp Tegin'in (ölm. 963) Horasan valiliği sırasında Halaçların ona vergi ödediklerinden bahsedilmektedir.[469] Gazne Devleti'nin mevcudiyeti ile birlikte Gazne ordusunun en önemli unsurlarından biri haline gelerek Sâmânîlere karşı savaşlarda yer almışlardır.[470]

---

[464] İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, (Ed. M. Tulum), C. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 460.
[465] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 67.
[466] İdrîsî, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*, s. 714'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 106; İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 38-39.
[467] Aydın Sayılı, R. N. Frye, "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", *Belleten*, C. X, S. 37, Ankara 1946, s. 112.
[468] Fuad Köprülü, "Halaç", s. 112.
[469] Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, (Çev. Abdürrahîm Halhalî), Tahran 1310, s. 76'dan naklen Fuad Köprülü, *a.g.m.*, s. 112.
[470] Enver Konukçu, "Halaç", s. 229.

B. Türk Hakanlığı'nda Türkmen Boyları

1. Oğuzlar

Türk Hakanlığı'nı (Karahanlılar) oluşturan boylar ile Oğuz boylarının uzun dönemler boyunca süregelen rekabeti döneme ait kaynaklardan izlenebilmektedir.[471] Özellikle İslam kaynaklarında efsane niteliği taşıyan *"Yada Taşı"* hikayesi[472] ile dile getirilen bu rekabet, temelinde hayvancılıkla geçinen atlı-göçebe Türk boylarının otlak ve mera ihtiyaçları doğrultusundaki alan hâkimiyeti mücadelesine dayanmaktadır.[473]

Bu rekabetin başlangıcı ise Türgiş hâkimiyetindeki bölgenin onların zayıflaması ve Tokmak-Talas çevrelerinin Karlukların eline geçmesiyle (766-779) gelişen süreç içerisinde tetiklenen göç hareketlerine dayanmaktadır. X. yüzyıl itibariyle ise Seyhun civarında ve diğer yakın bölgelere yayılan Oğuzlar ile onların doğusundaki Türk Hakanlığı'nın genişleme alanı olan Mâverâünnehir ve Horasan bu rekabete mekân olan bölgeler konumundaydı.[474]

X. yüzyıl sonlarına doğru ve XI. yüzyıl başlarında Oğuz Yabguluğu, kuzeyden gelen Kıpçak baskısı ve iç karışıklıklar nedeniyle dağılmaya yüz tutmuş bir döneme girmişti. Bu sırada Sâmânî hükümdarı Muntasır'ın, öncesinde Türk Hakanlığı sonrasında Hârizmşahlar ve Gazneliler tarafından hezimete uğratılmış olarak devletini yeniden ihya edebilme gayesiyle Oğuzlara[475] sığınması Oğuzlar ve Türk Hakanlığı'nı siyasî açıdan da karşı karşıya getirmişti. Muntasır ve Oğuz yabgusu açısından içinde kaldıkları zor durumun üstesinden gelebilmek adına yapılan ittifak, bir diplomasi

---

[471] Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lugati`t Türk*, (Çev. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 236; Gerdizî, *Zeyn el-ahbâr*, s. 255'den naklen Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, s. 72.

[472] *Yada Taşı*, *Cada Taşı*, *Yağmur Taşı* şeklinde tabir edilen ve eski devirlerden beri Türk boylarınca sihirli olduğuna inanılan bir semboldür. Öyle ki bu taşı elinde bulunduran istediği zaman, yağmur, kar, dolu yağdırıp fırtına çıkarabilirdi… Detaylı bilgi için Bkz. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizim*, TTK, Ankara 1986, s. 160-165; İbn el-Fakîh, *Kitâb el-büldân*, s. 324'den naklen Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 194.

[473] Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 197.

[474] Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 201.

[475] Söz konusu Oğuz grubunun Selçuk Oğuzları olduklarına dair görüşler de mevcuttur. Detaylı bilgi için Bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 267-268.

yöntemi olarak daha önceki gayri Müslim Türk yöneticilerinde görüldüğü üzere Oğuz yabgusunun Müslümanlığı kabulü ve Sâmânî hükümdarı ile sıhrî akrabalık kurulması şeklinde gelişmişti. İttifakı takiben yapılan savaşlarda (1003) Türk Hakanlığı güçlerinin yenilgiye uğratılmasına rağmen ittifak devam etmemiş ve Muntasır, bu defa da Selçuk Oğuzlarından yardım istemişti. 1004 yılında Selçuk Oğuzları, verdikleri destekle Türk Hakanlığı güçlerini bir kez daha mağlup edilmesini sağlamış olmalarına rağmen aralarında savaş ganimetlerini paylaştıktan sonra Muntasır ile olan anlaşmalarını bozarak yurtlarına dönmüştü. Bir sonraki Türk Hakanlığı saldırısından önce Muntasır'ın destekçisi konumunda yer alan *Salur Oğuzları*ndan *Hasan b. Tâk* ve maiyetindeki beş bin kişi ise savaşın şiddetlendiği sırada Türk Hakanlığı'na iltihak etmişlerdi. Hasan b. Tâk, Sâmânilerin bertarâfından sonra Türk Hakanlığı ve Gazneli güçlerinin Horasan mücadelesi sırasında Gazneliler tarafında yer alarak bir kez daha Türk Hakanlığı ile karşı karşıya gelmişti. Ancak bu sefer Subaşı Tegin komutasındaki Türk Hakanlığı güçleriyle meydana gelen savaşı ve hayatını kaybetmişti.[476]

Bölgede yer alan farklı Oğuz gruplarının (Yabguya bağlı Yengi-Kent Oğuzları, Salur ve Selçuk (Cend) Oğuzları vb.) bu tarz siyasî ilişkilerin sürekliliği açısından güvenilmez tutumları yaşam tarzları, ekonomik sistemleri vb. gerekliliklerinden ileri gelmekle beraber bir sebebi de bölgede yükselen Türk Hakanlığı hâkimiyetini yıkılmakta olan Sâmânîlere tercih etmeleri temeline dayanır.[477]

Selçuk Oğuzları dışında diğer Oğuz gruplarının siyasî güçlerini kaybettikten sonra Türk Hakanlığı ile rekâbet, bu Oğuz grubuyla süreklilik göstermiştir. Dönemin Sâmanî hükümdârı Nûh b. Mansûr'un, Buğra Han Hârûn 992 yılında Buhara'yı ele geçirince, Cend Oğuzları'nın lideri Selçuk'tan yardım istemesiyle başlayan Selçuklu ve Türk Hakanlığı ilişkisi bu aşamada Mansûr'un Türk Hakanlığı güçlerine Selçuklu desteğiyle üstünlüğü ve kaybettiği yerleri geri almasıyla sonuçlanmıştı.[478]

---

[476] Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s. 202, 205-206.
[477] Agacanov, *a.g.e.*, s. 269-270; Ö. S. Hunkan, *a.g.e.*, s. 203.
[478] İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, (Ed. M. Tulum), C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 362; Ö. S. Hunkan, *a.g.e.*, s. 210.

Yukarıda değindiğimiz 1004 yılında Burnamez yakınlarındaki savaşta da yer aldığını bildiğimiz Selçuk kuvvetleri, bu savaşın kazanılmasından sonra Buhara civarına yerleşmişti. Sonrasında Sâmânî Devleti'nin yıkılması ve Türk Hakanlığı'nın Mâverâünnehir'e hâkimiyetiyle beraber Selçuk Oğuzlarının görünürde onlara bağlı ancak fiilen müstakil bir şekilde yaşamlarına devam ettikleri görülmektedir.[479]

Selçuk Oğuzlarının lideri Subaşı Selçuk, kendine bağlı Oğuz grubuyla Oğuz Yabguluğu'ndan ayrılarak yeni bir siyasî teşekkülün temellerini atmış olarak 1004 yılının devamında bir süre daha yaşadıktan sonra ölmüştür. Selçuk'un ardından ona bağlı yaşayan boyların idaresi *"yabgu"* sıfatının da ilk kez kullanımıyla onun oğlu Arslan'a geçmiştir.[480] Bununla birlikte Selçuk'un büyük oğlu olup kendisinden önce vefat etmiş olan Mikâil'in oğulları Tuğrul ve Çağrı kardeşler de siyasî idarede *"beğ"* sıfatıyla önemli bir konum taşımaktaydı.[481] Aynı zamanda Tuğrul ve Çağrı beğlerin özel konumlarının Selçuklu ailesinde bir ayrılık yarattığı ve Türk Hakanlığı ile diğer Türkistan hanları açısından da dikkatlerini çeken bir durum olduğunu söyleyebiliriz.[482]

Türk Hakanlığı nezdinde Buhara'ya hâkim bulunan İlig Nasr'ın 1012-1013 yıllarındaki vefatıyla bölgede siyasi istikrarın bozulmaya başladığı sıralarda Selçuk Oğuzları, Buhara ve Semerkand arasına yayılmış bulunuyorlardı. Selçuk oğullları arasındaki ayrışmanın bir sonucu olarak Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar, Buhara'nın Nur beldesi civarında yoğunlaşmışlardı. Arslan Yabgu, İlig Nasr'ın ölümü sonrası Türkistan üzerinde hak iddiasına girişen Türk Hakanlığı ailesine mensup Ali Tegin ile ittifak kurmuş ve bu sayede her ikisi de bölgedeki mevkilerini kuvvetlendirmişlerdi. Tuğrul ve Çağrı kardeşler de iktidar mücadeleleri arasında zorunlu kalarak Cend ve Buhara çizgisinin kuzeyinde kalan çöl bölgesinde varlık göstermeye çalışıyorlardı.[483]

Ali Tegin, mensubu olduğu Türk Hakanlığı otoritesine de karşı çıkarak kendi hâkimiyetini sağlamak amacıyla Buhara'yı Arslan Yabgu ve ona bağlı kuvvetlerinin

---

[479] Ö. S. Hunkan, *a.g.e.*, s. 211.
[480] M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I, TTK, Ankara 2000, s. 33.
[481] İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, C. X, MEB, İstanbul 1964, s. 357.
[482] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, s. 86-90.
[483] Ö. S. Hunkan, *a.g.e.*, s. 213; Agacanov, *a.g.e.*, s. 276.

desteği ile ele geçirmişti (1020-1021).[484] Ali Tegin, Selçuk Oğuzları desteğinin tamamını kendinde toplamak ve Selçuk oğulları arasındaki rekabeti kendi lehine kullanmak maksadıyla Tuğrul ve Çağrı beğlere düşmanca tavır almaya başlamıştı. Öte yandan bir başka Türk Hakanlığı ailesi mensubu Buğra Han'ın önceden beri devam eden saldırıları ile Ali Tegin'in baskısı birleşince iki kardeş, kendilerini düşmandan uzak tutmak için birbirinden ayrı çöl mıntıkasına dağılma kararı almışlardı.[485] Hatta bu karar sonucunda 1018 yılı dolaylarında Çağrı Bey'in Anadolu'ya kadar uzanan bir sefere çıktığı da iddia edilmektedir.[486] Sonuçları itibariyle tarihte önemli gelişmelerin belirleyicisi sayabileceğimiz bu seferin kronolojik olarak bir müddet daha geç tarihlerde gerçekleşmiş olabilmesi mümkün gözükmektedir.[487]

Bu sırada Türk Hakanlığı hanı Yusuf Kadır Han ve Gazneli sultanı Mahmûd, eski Sâmânî topraklarını Ceyhun Nehri sınır olmak üzere aralarında taksim etmiş ve İran-Turan meseleleri konularında anlaşmışlardı (1025). Bu meselelerin halledilmesi gereken en önemli konuları ise Buhara'da kendi devletinin temellerini atmış bulunan Ali Tegin ve güçlü bir askeri kuvvete sahip olduklarını düşündükleri Selçuk oğullarının bölgedeki varlıklarına son verilmesiydi.[488]

Dağınık olsalar dahi Selçuk oğullarına güçlü bir bağ ile bağlı ve önemli bir askeri kuvvet potansiyeline sahip olan Oğuz boyları, İran ve Turan'ı paylaşan iki hükümdar açısından hassas bir durum teşkil ediyordu. Bu konu onlar açısından, Ali Tegin'in bireysel otoritesiyle elde ettiği gücün en önemli dayanaklarından birini de oluşturduğu için öncelikli olarak çözüme kavuşturulmalıydı. Kadır Han, Oğuzları kendi hâkimiyet bölgesinden uzak tutmak maksadıyla Horasan'a nakil edilmeleri hususunda Sultan Mahmûd'u ikna etmişti. Türk Hakanlığı ve Gazneli hükümdarlarının vardıkları anlaşmadan ürkerek çöl bölgesine kaçan Ali Tegin'in yokluğunda Arslan Yabgu, iki hükümdardan birinin desteğini almak gerektiğini düşündüğü için oğlu

---

[484] Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, MEB, İstanbul 1977, C. VI, s. 256.
[485] Osman Turan, *a.g.e.*, s. 90.
[486] Köymen, *a.g.e.*, s. 106; Turan, *a.g.e.*, s. 90; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 188; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, C. X, s. 358.
[487] Ö. S. Hunkan, "1018 Anadolu (Rûm) Seferini Çağrı Bey Yönetimindeki Oğuzlar mı Gerçekleştirdi?", *Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 3, 2006, s. 77-87; C. Cahen, *Türklerin Anadoluya İlk Girişi*, (Çev. Y. Yücel, B. Yediyıldız), TTK, Ankara 1988, s. 6.
[488] Osman Turan, *a.g.e.*, s. 91-92.

Kutalmış ve birkaç adamıyla Sultan Mahmûd'a gitmiş ve kurulan pusuyla esir düşmüştü.[489] Kutalmış, bu esaretten kurtulup geri döndüyse de Arslan Yabgu bir müddet sonra hapis edildiği Kalincar Kalesi'nde ölmüştür. Sultan Mahmûd aynı zamanda Kadır Han'ın ikna ettiği şekilde Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuz grubunu dağıtarak dört bin hanelik kısmını Horasan'da Nesâ ve Bâverd arasında çöl bölgesine yerleştirmiştir.[490]

Bu gelişmeler sırasında çöl bölgesine kaçmış olan Ali Tegin, yeniden Buhara'ya sahip oldu ve faaliyetlerini güçlendirerek sürdürmeye devam etti (1026-1027). Selçuk Oğuzlarının desteğini yeniden kendinde toplayabilmek için önce Tuğrul ve Çağrı beğlere ittifak teklifinde bulunmuş,[491] bu çağrıya olumsuz karşılık bulmasından sonra ise Selçuk'un oğullarından Yusuf Yinal'ı yabgu ilan etmiştir. Ancak Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin amcalarının yabguluğunu tanımamış, Oğuz boyları da çoğunlukla Tuğrul ve Çağrı beğlerin itaatinde kalmıştır. Ali Tegin, iki kardeşin desteğini kendinde toplamadan sadece Yusuf Yinal desteğinin kendisine yetmeyeceğinin farkında olarak adamlarından Alp Kara Berânî'yi Yusuf, Tuğrul ve Çağrı üzerine göndererek Oğuz varlığını ortadan kaldırmak istemişti. Bu saldırıda Yusuf öldürülmüş, Tuğrul ve Çağrı ise sağ kurtulmuştu. İki kardeş bu saldırının ve amcalarının intikamı için derhal asker toplamış ve Ali Tegin kuvvetleri ile yaptıkları savaşı bu sefer kazanmayı bilmişlerdi (1029). Ali Tegin kuvvetlerine bir darbe daha vurmak isteyen kardeşler, bir sonraki hücumlarında Alp Kara Berânî'yi öldürmüşler ve sonrasında da bin kadar adamlarını katletmişlerdi (1030). Bu durum karşısında ülkesinde eli silah tutan herkesi asker olarak toplayan Ali Tegin, Tuğrul ve Çağrı kardeşlere karşı saldırı da bulunmuş ve çok ağır bir mağlubiyet yaşatmıştı. Selçuklu kuvvetlerinin büyük kısmı yok edilmiş, malları yağmalanmış, çocukları esir edilmişti.[492] Tuğrul ve Çağrı beğler bu ağır durum karşısında tutunamayarak Ali Tegin'in rakibi, Taraz ve İsficap hâkimi Buğra Han Muhammed'in bölgesine sığınmak

[489] Bu konuda döneme ait kaynakların farklı aktarımı mevcuttur. Gerdizî, Sultan Mahmûd'un bir saldırı düzenleterek Arslan Yabgu'yu esir aldığından söz eder. İbnü'l-Esir ise esir alma olayını Arslan Yabgu'nun Sultan'ın davetine icabet göstermesi sonrası gerçekleştiğini aktarır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 363; Agacanov, *a.g.e.*, s. 281-284.
[490] Osman Turan, *a.g.e.*, s. 92.
[491] Agacanov, *a.g.e.*, s.292
[492] İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 364.

zorunda kalmışlardı. Bölgede tutunmak için ittifaklara mecbur olan Ali Tegin ile Tuğrul ve Çağrı beğlerin çok geçmeden barıştıkları ve kardeşlerin onun hizmetine girdikleri görülmektedir (1031). Gaznelilere karşı ittifak kuran Ali Tegin ve Hârizmşah Harun'un yanına Selçukluların da katılmasının ardından Hârizm bölgesinde kışlama imtiyazı almışlardı.[493] Bir süre sonra eski yurtlarından ayrılan Selçuk Oğuzları, on beş bin çadır halinde Hârizm bölgesine göç etmişlerdi (1032).[494]

Selçuk Oğuzlarının, yeni yurtlarında Cend hâkimi Şah Melik'in saldırısına maruz kalmaları ve peşi sıra gelen Hârizmşah Harun ve Ali Tegin'in ölümleri onları yeniden kötü bir döneme sokmuş, Hârizm bölgesinde kalmaları zorlaşmıştı. Üstelik Ali Tegin sonrası onun oğullarını himayesine alarak devletini ayakta tutmaya çalışan ordu komutanı Konuş ile aralarının iyi olmaması onların eski yurtlarına geri dönmelerine engel oluşturuyordu. Selçuklular, mevcut durumun kendilerine getirdiği zorunluluk sebebiyle Hârizm bölgesinden Horasan'a göç etmek zorunda kalmışlardır. Ancak 1035'de gerçekleşen bu yeni göç hareketi bir öncekinin aksine Selçukluların lehine gelişmelerin önünü açacaktır. Bu yeni göç sonrasında Horasan'da elde edilen zaferlerin ardından Gaznelilerin Horasan'dan çıkartılmasının yanı sıra İlig Nasr'ın oğlu Böri Tegin'e verdikleri destekle de Ali Tegin oğulları hâkimiyetine son verdirilmişti. Bu olay neticesinde Türk Hakanlığı, Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölünmüştü. Bu gelişmelerle birlikte Selçuklular, Mâverâünnehir ve Horasan'da üstün konuma yükseldikleri gibi izleyen süreç içerisinde de Orta ve Ön Asya'nın hâkim gücü olarak tarihin seyrinde ön plana çıkmış olacaklardır.[495]

2. Karluklar

Karluklar, Türk Hakanlığı'nın kuruluş aşamasında ve yükselme dönemlerinde esas sosyal kütleyi ve askerî gücünün temelini oluşturan boyların başında gelmektedir. Bu devletin ilk dönemlerinde siyasi idare ve sosyal yapı birbirine paralel bir seyir izlemektedir. Yukarıdaki Karluk boyları bahsimizde ayrıntılarını ele

[493] Ö. S. Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, s. 220.
[494] Osman Turan, *a.g.e.*, s 94.
[495] Ö. S. Hunkan, *a.g.e.*, s.221-223.

aldığımız söz konusu dönemi takiben bozkır halklarının, merkezi otoritenin yerleşik yaşam bölgelerine yayıldıkça göçebelerin yaşam tarzlarına uygun olmayan, yerleşik hayat unsurlarına göre düzenlenmiş kurumsal dayatmalarda bulunması ile karşılaştıklarında gösterdiklerine benzer karşı tutum,[496] Karluk ve Türk Hakanlığı ilişkisinde de görünür hale gelmişti. Bu ayrışma Karluklar özelinde, göçebe unsurların oluşturduğu boyların bazen hanedan üyeleri arasındaki taht mücadelelerinde taraf seçmeleri[497] bazen de kendi başlarına buyruk hareketlerinin komşu devletlerle ilgili ortaya çıkardığı sorunlar gibi yerel ölçekteki siyasi gelişmelere merkezi otoritenin aldığı önlemlerin[498] neticesinde ortaya çıkabilmiştir. Mâverâünnehir önlerinde yurt edinme telaşı taşıyan Oğuz ile Karluk boylarının mücadelesi örneğindeki gibi sosyal yapıyı oluşturan boyların birbirleriyle mücadeleleri, Karluk ve Türk Hakanlığı hanedanı arasındaki gerilimin temelini teşkil eden siyasi gelişmelere neden olmuştur.[499]

Karlukların kendi devletlerine karşı ilk ayaklanması, 1102-1130 yılları arasında hükümdar bulunan Arslan Han Muhammed b. Süleyman'ın son yıllarında meydana gelmiştir. Arslan Han Muhammed, Merv'de doğup Selçuk sarayında yetişmişti. Selçuklu sultanı Melikşah'ın kızının oğlu olması ve aynı zamanda kendi kızının Sultan Sencer ile nikâhlı bulunmaktaydı.[500] İki hanedan arasındaki bu ilişki, Türk Hakanlığı ve Selçuklu devletlerinin dayandığı sosyal yapıların aralarında asırlardır süren anlaşmazlığa aksi bir görünüm oluşturuyordu. Karlukların, kendi hanedanlıklarının gittikçe *"Selçukîleştiğini"* düşünerek onlara yabancılaşması isyan çıkarmalarını kolaylaştırmıştır. [501]

Karluk ayaklanması ile ilgili İbnü'l Esir'in verdiği bilgilere göre Arslan Han Muhammed'in ordu kuvvetleri Karluk ve Oğuz boylarından oluşmaktaydı. Ordu içindeki Karluklar ile Arslan Han arasında çıkan ihtilaf onları Arslan Han üzerine

---

[496] O. Pritsak, *a.g.m.*, s. 252
[497] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 149.
[498] A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 71-72; Ö. S. Hunkan, *a.g.e.*, s. 105-106.
[499] Ö. S. Hunkan, "Moğol İstilası Arifesinde İslam'ın Doğu Sınırı: Karluk Meselesi", *Prof. Dr. Özkan İzgi Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s.251-252.
[500] İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, (Ed. M. Tulum), C. X, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 523; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, C. II, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977, s. 48
[501] Ö. S. Hunkan, *a.g.m.*, s. 252, 260.

yürümeye ve tahtını ele geçirmeye kadar vardırdı. Buna karşılık Arslan Han Selçuklu Sultanı Sencer'den yardım istedi. Sencer, Arslan Han'ın çağrısı üzerine ordusuyla birlikte Ceyhun'u geçerek Semerkand'a geldi ve Karluklar onun önünden kaçtılar (1129-1030).[502]

Sultan Sencer'in önünden kaçan Karluklar, muhtemelen doğudaki Balasagun bölgesine giderek Kanglılar ile iş birliği içerisinde halkı yağmalayan Karluk grubuydu.[503] Karluk ve Kanglı saldırılarına maruz kalan Balasagun hâkimi ve Arslan Han'ın oğlu Han İbrahim b. Mahmud, o sırada etrafında toplanan bozkır topluluklarıyla şöhreti iyice artan Kara Hıtay *Yeh-lü-Ta-shih*'ye (Gür Han) bir elçi göndermiştir. Han İbrahim, Karluk ve Kanglı boylarının maruz bıraktığı durumdan şikâyet ederek bu soruna çözüm getirirse ona ülkesini kendi elleriyle teslim edeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine kısa süre içerisinde hiçbir engelle karşılaşmadan Balasagun'a giriş yapan Gür Han, sınırlarını Kaşgar'a kadar genişleterek Doğu Türk Hakanlığı topraklarını ele geçirmiştir (1130).[504]

Türk Hakanlığı ve Selçuklular açısından Mâverâünnehir'de sayıları oldukça artmış olan Karluklar bir tehlike unsuru olarak görülüyordu. Sultan Sencer'in yardımıyla Türk Hakanlığı tahtına çıkmış olan Mahmûd b. Muhammed (1135-1141), Karluklar ile arası açılınca Sencer'den yardım istemişti. Karluklar ise bu duruma karşı Kara Hıtaylılara başvurmuşlardı. Kara Hıtayların Selçuklular üzerine saldırması için teşvikte bulunup bunda başarılı olan Karluklar, 1041 yılındaki Katvan Savaşı'nda Kara Hıtayların Selçuklulara üstün gelmesinden sonra Mâverâünnehir'de hâkim unsur haline gelmişlerdi. Burada önce Oğuzlar üzerine saldırılarda bulunarak onları Horasan'a kovmuş ardından da Mahmûd b. Muhammed'in kardeşi ve Selçuklu nezdinde Türk Hakanlığı tahtında bulunan Han İbrahim'i öldürmüşlerdi (1156-1157).[505] İbrahim'in yerine geçen Çağrı Han Ali (1158-1160), Karluklar üzerine yürüyerek reisleri Peygu (Yabgu) Han'ı öldürmüş onun çocukları ve diğer Karluk

---

[502] İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, (Ed. M. Tulum), C. XI, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 81.
[503] Ö. S. Hunkan, *a.g.m.*, s. 253.
[504] Cüveyni, *Tarih'i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 309; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, s. 82-83.
[505] Reşit Rahmeti Arat, "Karluklar", *İA*, C. VI, MEB, İstanbul 1977, s. 352;

beğlerini sıkıştırmıştı. Bunun üzerine Lâçin Beğ idaresindeki bir grup Karluk, Hârizmşah İl Arslan'a sığınmıştı.[506]

Mâverâünnehir bölgesinde yeni hâkimiyet çekişmesinin Kara Hıtay ve Hârizmşahlar arasında geçtiği dönemde Karluklar, bir önceki hâkim devletlerde olduğu gibi yeni çekişmenin aktörlerinden Kara Hıtaylar tarafından da tehdit olarak görülmeye başlanmıştı.[507] Sonuç olarak Kara Hıtay hükümdarı Gür Han, Mâverâünnehir'de kendine bağlı durumda bulunan Çağrı Han Ali'den Buhara ve Semerkand'daki Karlukları Kaşgar'a sürgün etmesini rica etti. Karluklar bunun haberini alınca Buhara'ya yürüyerek şehri yağmalamak istediler. Buhara şehrinin reisi *İbn Mâze*, şehrin yağmalanmasını önlemek ve Çağrı Han gelene kadar zaman kazanmak için Karlukları oyalamaya çalışıyordu. Bu sırada Buhara'ya yetişen Çağrı Han, Karluklara saldırarak onları Buhara ve çevresinden temizlemiştir.[508]

Karlukların bölgede tutunabilmek için sığındıkları Hârizmşah İl Arslan ise onların kendi tarafında bulunmalarını Kara Hıtaylar ile girdikleri mücadele açısından faydalı görmüştür. Karluklar, Hârizmşahlar sayesinde bölgede yeniden etkin olsalar da önce Çağrı Han sonra kardeşi Tamgaç Han Mesûd (1160-1167) tarafından maruz kaldıkları saldırılar karşısında güçlerini kaybederek dağılmaya başlamışlardı. Yaşadıkları pek çok sürgün, esaret, katliamlardan sonra kalan Karluk gruplarının her şeye rağmen zamanla çoğaldıkları, yeni siyasi oluşumlar çevresinde toplandıkları ve varlıklarını sonraki asırlara taşıdıkları görülmektedir.[509]

3. Halaçlar

Tarihi süreç içerisinde Balasagun çevresi, Pencîkend, Ceyhun Nehri- Sind arası olarak üç farklı alanda dağılım göstermiş[510] Türk boylarından biri[511] olan

[506] Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 356.
[507] Ö. S. Hunkan, *a.g.m.*, s. 254-255.
[508] İbnü'l Esir, *a.g.e.*, s. 252-253; Barthold, *a.g.e.*, s. 356-357.
[509] O. Pritsak, *a.g.m.*, s. 270-271; H. Salman, "Karluklar", *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 509-510; Hunkan, *a.g.m.*, s. 257-260; R. Arat, *a.g.m.*, s. 352.
[510] Emel Esin, "Butân–ı Halaç (M. VII–X Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 17, İstanbul 1972, s. 27.
[511] C. E. Bosworth, "Khaladj I. History", *Encyclopedia of Islam*, 1977, s. 917.

Halaçlar, Türk Hakanlığı dönemi içerisinde ve onlarla olan ilişkilerinde daha çok Gazne Devleti'nin himayesinde, ordularının askeri bir gücü olarak göze çarpmaktadır.[512]

Gazne Devleti'ndeki konumlarına karşılık Halaçlar ve Türk Hakanlığı'nın kurucu ve asli unsuru olan Karluk boylarının yakın ilişkide bulundukları, Halaçların yaşadığı bölgelerde farklı dönemler içerisinde birbirlerine komşulukları tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. *İdrîsî,* Taraz ve Barshân arasındaki yerleşimleri sayarken Halaç ve Karlukları Balasagun civarında aynı yerde göstermiştir.[513] Nitekim *İbn Hurdazbih* de Halaç ve Karlukların aynı bölgede yan yana yaşadıkları bildirir.[514]

Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*' de Ceyhun'un batısında gösterilen Halaç yerleşimlerine binaen Orta Asya bozkırlarında Halaç varlığına ihtimal vermemesine rağmen[515] *Taberî*'nin Türkistan olaylarından bahsettiği birkaç rivayetinde geçen *"Halanç", "Calanc"* adlarının Halaç adıyla ilgili olabileceği ve Türgiş nümizmatik örneklerinin varyasyonu sayılabilecek, üzerinde "Halaç Ordu" yazan sikkenin varlığının yanı sıra *DLT*'ün *"Türkmen"* maddesinde Kaşgarlı'nın, Halaçları Balasagun civarına konumlandırması, Halaç ve Karlukların yabguluk devrinden hakanlık devirlerine Balasagun civarında beraber yaşadıklarına işaret etmektedir.[516]

C. Gazne Devleti'nde Türkmen Boyları

1. Oğuzlar

Gazneliler (963-1186), Sultan Mahmûd (998-1030) devrinde Sâmânîlerin inkırazından sonra ortaya çıkan Mâverâünnehir sorunlarının halli için Türk Hakanlığı hükümdarı Yusuf Kadır Han ile vardıkları anlaşma (1025) sonrası Arslan Yabgu'yu esir aldıktan sonra yurdunu ve ona bağlı boyları yağmalatarak dört bin aile kadar olan

---

[512] Fuad Köprülü, "Halaç", s. 112.
[513] İdrîsî, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*, s. 714'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 106.
[514] İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 38-39.
[515] V. Minorsky, "The Turkish Dialect of the Khalaj", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Sayı 10/2, 1940, s.427-428
[516] Emel Esin, *a.g.m.*, s. 28.

bir Oğuz grubunu Horasan'a naklettirdi. Nesâ, Ferâve ve Bâverd arasındaki bölgeye yerleştirilen bu Oğuzlar buralarda *Yağmur*, *Kızıl*, *Buğa*, *Göktaş* ve *Anasıoğlu* adlı beylerin idaresinde bulunuyordu. Söz konusu Oğuz grubuna *"Irak Oğuzları"* veya Arslan Yabgu'dan dolayı *"Yabgulular"* adı verilmiştir.[517]

Horasan'a yerleşmiş olan Selçuklu Oğuzları, başta Tus emîri Arslan Câzib olmak üzere bölgedeki Gazne yöneticilerinin kötü muamelelerine maruz kalmaktaydılar. Bununla birlikte diğer Horasan yöneticilerinin desteğini alma yollarına da girişmişlerdi. Selçuklulara verilmiş olan arazilerin, sürülerinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde olmadığı ve bu nedenle otlak darlığı çekmeleri, Selçuklu beylerini yeni topraklar edinmek amacıyla vezir Ebû Sehl Hamdevî'ye başvurmalarını gerektirmişti. Ebû Sehl Hamdevî sayesinde Dandânakan yöresinde yeni meralar elde edebilmişlerdi.[518]

Kaynaklar genellikle Horasan Oğuzları aleyhine çapul ve yağma girişimleriyle bölgede çıkardıkları huzursuzlukların sonucunda Gazne Devleti'nin hışmına uğradıklarından bahsetse de gerçekte olan, bu muhacir Oğuzların ödemek zorunda oldukları ağır vergilerin yanı sıra kendilerinden vergi toplamakla yükümlü memurların onları birer arpalık olarak görmeleri, hatta çocuklarını gulam, kadınlarını odalık dahi yapacak kadar baskı uygulamalarıdır. Neticede Oğuzlar 1027 yılında isyana kalkışmışlardır.[519]

Sultan Mahmûd'un, Tus valisi Arslan Câzib'i görevlendirmesiyle başlayan isyanı bastırma girişimi ilk seferinde sonuçsuz kalmış, Oğuzlar Dehistan veya Balhan Dağı kırsallarına çekilmişlerdi. Horasan'daki Oğuzlar, Türkistan'dan kendilerine katılan diğer Oğuz boyları ile takviye olmalarına rağmen 1028 yılında Sultan Mahmûd'un ordusuyla bizzat kendisinin düzenlediği seferde ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Bu yenilgi sonucu bazı Oğuz-Türkmen unsurlar yeni yurtlar arayışında

[517] Osman Turan, *a.g.e.*, s. 91-93.
[518] Agacanov, *a.g.e.*, s. 286.
[519] Agacanov, *a.g.e.*, s. 287.

Irak, Azerbaycan, Doğu Anadolu üzerine seferlere çıkmışlar, bazıları da yine Dehistan, Balhan civarına çekilerek yerlerinde kalmaya devam etmişlerdi.[520]

Horasan'da kalan Oğuzların Gazneliler ile mücadeleleri Sultan Mesud döneminde de devam etti. Sultan Mesud (1030-1041), henüz Rey valisi iken ve saltanatının ilk zamanlarında Oğuz desteğine başvurarak onların Gazne ordusunun bir parçası halinde fayda göstermelerini sağlamışsa da onlara tam olarak güvenmiyordu. Mâverâünnehir'den onlara katılanlarla birlikte güçlenen Oğuzlara karşı onların başlarındaki beyleri idam ettirmesi ve vergi memurlarının süregelen kötü muameleleri, Oğuz gruplarının yeni bir isyana daha kalkışmasına neden oldu. Merv, Tirmiz, Tûs, Serâhs, Nesa, Bâdgîs, Bâverd ve Dehistan bölgesinde, özellikle Horasan'ın batısında Gazneliler ile mücadele yoğunluk kazanmıştı (1033-1034). Oğuzlar, Gazne ordularıyla mücadeleye devam etmekle birlikte yine bir kısmı öncesinde olduğu gibi batı yönlü göç hareketine katılmış, Azerbaycan'daki soydaşlarıyla buluşarak sonrasında kurulacak Türkiye Selçukluları Devleti'nin kuruluşuna hizmet etmişlerdir.[521]

Bu sıralarda Hârizm ve Mâverâünnehir'deki ortaklarının ölmesi ile zor durumda kalan Tuğrul ile Çağrı kardeşler ve ona bağlı Oğuz boyları, Sultan Mesud'a bir mektup yazarak Gazneli ülkesine iltica talebinde bulundular. Buna göre kardeşler, iki kat vergi ödemeyi teklif, sürüleri ve kendilerinin barınmaları için yeter miktarda arazi isteklerini beyanda bulunmuşlardı. Ancak Gazne devlet erkânı açısından önceki sefer gelen Oğuz gruplarıyla yaşadıkları sorunlar nedeniyle bu girişimi olumlu karşılamıyorlardı. *Aksarayî*, Sultan Mesud'un onlardan gelecek destek ve hazinenin kazancını düşünerek Nesâ ile Bevârd bölgesini yerleştirilmeleri için uygun gördüğünü aktarır.[522] Fakat *Beyhakî* ve *Mes'ûdî*'nin aktardıklarına göre Selçuklular, Gazne'den izinsiz Horasan'a girmiş bulunmaktaydılar.[523] Sonuç olarak Tuğrul ve Çağrı kardeşler, kendilerine bağlı Oğuz boyları ve İbrahim Yinal'a bağlı Oğuz grubu ile yeni yurt tutma

[520] Osman Turan, *a.g.e.*, s. 92-93.
[521] C. E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Caliphate (994-1040)*, New Delhi 1992, s. 81-82; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, MEB, İstanbul 1972, s. 21-22; Agacanov, *a.g.e.*, s. 288-292; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 92-93.
[522] Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l –Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2000, s. 8-9.
[523] Agacanov, *a.g.e.*, s. 299.

heyecanıyla kendine katılan diğer Türk boyları ile on bine yakın askerî kuvveti bulmuş durumda Ceyhun Nehri'ni aşarak Horasan'a geçtiler (1035).[524]

Bu göçü takiben bölgede bulunan Arslan Yabgu Oğuzları, yeni gelen Oğuz grubundan sonra Irak tarafına gitmeyi tercih etmişlerdi.[525] Aslında Horasan'a 1025 sonrası gerçekleşen ilk muhaceretin Gaznelilerin zorla naklettirmesi ile değil, Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzların Tuğrul ve Çağrı beğlerin idaresine girmek istemediklerinden ötürü Gazne'ye başvurmasıyla gerçekleştiğini savunan görüşler de mevcuttur.[526] Öyle görünüyor ki Selçuklu ailesinin bu iki kolu ile arasındaki husumet hala unutulmuş değildi.[527]

Selçukluların Gazne'ye izinsiz giriş yaptıklarına dair tarihi kayıtları doğrular şekilde bu göçün hemen akabinde Sultan Mesud, *Beğ-toğdı* komutasındaki büyük bir orduyu yeni gelen Selçuklular üzerine sevk ettirmişti. İlkin başarı elde etmiş olan Gazne ordusu, ardından gelen ani Selçuklu baskınıyla bozguna uğratıldı. Selçuklular, 1038 tarihinde meydana gelen bu savaşla birlikte ilk kez kudretli bir devlete karşı tek başlarına zafer kazanmışlar, pek çok ganimet elde etmişler ve kendilerine büyük bir güven sağlamışlardı.[528]

Selçuklular yine de Gazne vezirine gelişen olaylardan duydukları üzüntüyü belirterek özür dilemiş, savaşa kendilerinin sebep olmadıklarını da vurgulayarak daha önce istedikleri gibi kendilerinin toprak taleplerini bildirmişlerdi. Selçuklular savaştan önceki isteklerine bu sayede erişmiş, Gazneliler ile yapılan anlaşma sonucu Ferâve, Dehistan ve Nesâ kendilerine verilmiş ve Selçuk beylerine hil'at, sancak ve menşûr gönderilmişti.[529]

Selçuklular, bir süre sonra varılan anlaşmayı tek taraflı bozarak Gazne topraklarında Belh ve Sistan'a kadar saldıralar düzenlemeye başlamışlardı. Kendilerine verilen bölgelerin yetersizliğinden yakınıp başka üç bölgenin topraklarını

---

[524] Osman Turan, *a.g.e.*,s. 96; Agacanov, *a.g.e.*, s. 299.
[525] Osman Turan, *a.g.e.*, s. 96.
[526] M. A. Köymen, *a.g.e.*, s. 165.
[527] O. Turan, *a.g.e.*, s. 96.
[528] İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 23.
[529] O. Turan, *a.g.e.*, s. 97.

da almak istediklerini söylüyorlardı. Buna karşılık ise Gazneli Devleti'nin maaşlı askeri olmayı, bulundukları bölgenin asayişinin sorumluluğunu üstlenmeyi ve verilecek türlü görevleri yerine getirmeyi teklif ediyorlardı. Sonuçsuz kalan bu girişimler, Selçuklu saldırılarını devam ettirmiş ve Sultan Mesud ise bu duruma bir son vermek için tekrardan bir orduyu Selçuklu üzerine göndermişti. Serâhs yakınlarında gerçekleşen savaşta Selçuklular bir büyük başarı daha kazanmıştı (1038). Bu başarı ile Horasan doğrudan Selçuk hâkimiyetine alınmış, eski Türk geleneklerine göre Selçuk beyleri arasında bölüşülmüş ve Tuğrul Bey, Horasan'ın en önemli şehri Nişâpûr'u almıştı.[530]

Selçuklu ve Gazneliler arasında son muharebe elbette bu olmayacaktı. Devlet kurma hedeflerinde yarı bağımsız konumlarına erişmiş Selçuklular ve Horasan'daki son gelişmeleri haber alan Sultan Mesud savaş hazırlıklarına girişmişlerdi. 1039 yılında başlayan mücadeleler Selçukluların sayılarının azlığı nedeniyle yıpratma savaşı stratejisiyle devam etmiş ve nihayet 1040 yılında Merv yakınlarında Dandânakan hisarı önünde ana muharebe gerçekleşmişti. Savaşın sonucunda artık Selçuklular müstakil bir devlet sahibi olacakları galibiyeti almışlar ve Tuğrul Bey'i sultan ilan etmişlerdi.[531]

2. Karluklar

Gazneliler Devleti'nin gerçek kurucusu ve ilk hükümdarı olan Sebük Tegin, günümüzde Kırgızistan sınırları içerisinde bulunan Issık Göl yakınlarındaki Barshân'da (Barsgan) doğmuştur. Burası Karluk bölgesi içerisindedir. Sebük Tegin, muhtemeldir ki bir Karluk Türkü idi. Bir akın sırasında komşu kabilelerden Tuhsılara esir düşmüş ve Sâmânîlere satılmıştır. Onu satın alan Sâmâni komutanlarından Alp Tegin'in himayesinde hızla yükselerek önemli görevlere getirilmiştir. Kendisine bağlı Türk komutanlarıyla Gazne'yi ele geçirerek Gazne Devleti'nin ilk temellerini atmış bulunan Alp Tegin'in ölümü sonrası yerine geçen oğlu ve diğer komutanların başarısızlıkları üzerine Gazne yönetiminin başına getirilmiştir. Sebük Tegin,

[530] İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 25; O. Turan, *a.g.e.*, s. 98
[531] Osman Turan, *a.g.e.*, s.105-106; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 27-28.

Sâmânilerin valisi konumunda görünse de bağımsız hareketleriyle Gazne Devleti'nin ve hanedanın gerçek kurucusudur.[532] Sebük Tegin'in Karluk Türkü olduğunu düşündüğümüzde Karlukların hem kendilerinin meydana getirdiği Türk Hakanlığı hem de Gazne Devleti'nin hanedan soylarını çıkarmış olmaları, söz konusu devletlerin çağında Türk boyları arasındaki konumu ve önemlerine birer işarettir.[533]

İslam kaynaklarına 710 ve 737 yıllarındaki olaylarla adını geçiren Toharistan'da ki Karluk Yabgusu,[534] muhtemelen Gazneliler zamanında onların tebâsı konumundaydı. *Hudûdü'l-Âlem*'e göre de Karluk boylarının Hilend ve Belh bölgesine kadar yayıldıkları anlaşılmaktadır.[535] Bununla birlikte Gazneliler devrinden sonra 1225 yıllarını takiben Gazne civarında *"Hazara Karluk Beyliği"* adıyla anılan bir beylik bulunduğu göze çarpmaktadır.[536]

3. Halaçlar

Halaçlar, Gaznelilerin hüküm sürdüğü sahada Eftalitlerin bakiyeleri olarak asırlardır yaşam sürdürmekteydiler. Onlar diğer Türk kabilelerinden farksız, göçebe yaşam tarzlarını ve geleneklerini koruyorlardı. Gazneliler Devleti de sosyal temelde bölgedeki Halaçlar gibi Türk boylarına dayanıyordu. Nitekim Halaçlar zaman içerisinde Gazneliler devrinin önemli bir sosyal unsuru haline gelmişti.[537]

Sebük Tegin, yönetimde babası kadar başarılı olamayan ve ordunun kontrolünü kaybetmiş Alp Tegin'in oğlu İbrahim zamanında çıkan bir Halaç isyanını bastırmıştı. Sebük Tegin, Gazne yönetimini devraldıktan sonra Lâmgân ve Peşaver arasındaki bölgeyi ele geçirmiş ve burada yaşayan Halaçlar, onun hâkimiyeti altına girmişlerdi.[538] Halaçlar, Gazne ordusunda muhim bir kuvveti teşkil eden unsur haline gelmiş, Sebük Tegin ve Sultan Mahmûd'un Hind seferleri ve diğer savaşlarda önemli

---

[532] Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 7.
[533] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 149; A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 72; Hüseyin Salman, "Karluklar", *Türkler*, s. 423.
[534] Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, s. 73-74.
[535] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 51-52; A. Taşağıl, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", s. 83.
[536] H. Salman, "Karluklar", s. 510.
[537] Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 5.
[538] Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 6, 9.

faydalar göstermişlerdir. 1040 yılında Dandânakan'da Selçuklulara karşı alınan mağlubiyet sonrası bir isyan çıkarmaya kalkışmışlarsa da bu isyan kısa sürede bastırılmıştır.[539]

D. Selçuklu Devleti'nde Türkmen Boyları

1. Oğuzlar

Gazneliler zamanında batıya yönelik göçlerini sürdürerek Orta Horasan bölgesini nispeten boşaltan Irak Oğuzlarının yerini Tuğrul ve Çağrı beğlerin Oğuzları doldurmuştu.[540] 1040 yılında Gaznelilere karşı alınan zaferden sonra Horasan'a hâkim olan Selçuklu yöneticileri, İran, Irak, Kafkas-ötesi ve Anadolu'ya seferler düzenlemişlerdir. Bu bölgelerin fethedilmesi de ilk dönemlerde Selçuklu ordusunun temeli olan Oğuz-Türkmen boylarına dayanmaktadır. Bu fetihler neticesinde Selçuklu Oğuz-Türkmenleri İran, Irak ve Anadolu'ya yayılmışlardır.[541]

Oğuz-Türkmen boylarının batıya yaptıkları büyük göç hareketlerine rağmen büyük bir Oğuz-Türkmen varlığı Orta Asya sınırları içerisinde barınmaya devam etmekteydi. Selçuklu Sultanı Alp Arslan, 1065 yılında Cend ve Sabran üzerine düzenlediği seferle Seyhun bölgesindeki Oğuz Yabguluğu'nun bakiyeleri olan Oğuz boylarını itaat altına almıştır.[542] Mâverâünnehir'de bulunan Oğuz-Türkmen boyları ise Semerkand merkezindeki Türk Hakanlığı yöneticilerinin idaresindeydi. Özellikle Seyhun ve civarında yaşayan Oğuz-Türkmen boylarının büyük bir bölümünün Katvan Savaşı (1141) sonrası artan Kara Hıtay baskısından dolayı İran ve Horasan taraflarına göç ettikleri anlaşılmaktadır. [543] Mangışlak, Hazar Denizi'nin doğusu ve Ceyhun Nehri'nin kuzeyinde kalan bölgedeki önemli yurtlarından biriydi. Mangışlak'daki

---

[539] V. Minorsky, "The Turkish Dialect of the Khalaj", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Sayı 10/2, 1940, s.431-432; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 150-151.
[540] C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1979, s. 39.
[541] S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 314.
[542] İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, (Ed. M. Tulum), C. X, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 58; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 159.
[543] Agacanov, *a.g.e.*, s. 335-338.

Oğuzlar, bölgenin korunaklı konumu itibariyle Moğol istilasında dahi etkilenmeden yaşayışlarını sürdürmüşlerdir.[544]

Horasan bölgesindeki Oğuz-Türkmen boylarının, XI-XII. asırlarda Haveran, Merv civarlarına yayıldıkları ve Horasan'a sınır Dehistan ile Gürgen bölgelerinde bulundukları görülmektedir. Sultan Sencer'in (1118-1153) fermanlarında Dehistan, Şehristan ve Gürgen'deki Oğuz-Türkmenlerden bahsedilmekle birlikte bu bölgelerde henüz İslam dinine mensup olmamış olan kabilelerin belirtilmesi göze çarpmaktadır.[545] Oğuz gruplarının, Gazneliler ile mücadelelerinde sıklıkla sığınmak durumunda kaldıkları Balhan Dağı, onların devamlı olarak bulundukları en güvenli yurtlarıdır.[546]

Selçuklu Devleti, Tuğrul (1040-1063) ve Melikşah (1072-1092) zamanlarından itibaren ilk zamanlarında devletin askerî gücünü oluşturan Oğuz-Türkmen gönüllü birliklerinin yerine Abbâsîler üzerine kurulmuş devletler ve Gaznelilerin uyguladığı gulam sistemini almış, bununla birlikte daimi orduya geçiş yapmışlardı.[547] Buna ek olarak bir de Melikşah devrinde askerî iktâ sistemi uygulamaya konulmuştu.[548] Henüz devletin kuruluşundan itibaren İranlı yerlilerden devşirilen ya da bölgenin eski hâkimlerinden iltica eden devlet adamları, bürokrasi ve ordunun içerisinde hâkim olmuş ve bu durum Selçuklu hanedanı ile Oğuz-Türkmen boylarını karşı karşıya getirmişti. Nitekim İbrahim Yinal (1058) ve Kutalmış'ın (1064) ayaklanmalarında Oğuz-Türkmen desteği azımsanmayacak boyutlarda idi.[549]

Bürokrasiyi ele geçiren devşirme devlet erkânının, Selçuk sultanlarını etkisi altına almalarıyla birlikte Oğuz-Türkmenler devlet içerisinden dışlanmış ve buna karşın Selçuklu hanedanının asileri başkaldırdığında onların yanlarında saf tutmuşlardı. Alp Arslan'ın ölümüyle (1072) birlikte kardeşi Kavurd'un devletin başına geçmek niyetiyle ayaklanma girişimi ancak Selçuk yöneticilerinin Türkmenleri

[544] F. Sümer, *a.g.e.*, s. 112.
[545] S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 338.
[546] F. Sümer, *a.g.e.*, s. 112.
[547] M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi (Selçuklular Devri)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944, s. 98-99.
[548] İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, MEB, İstanbul 1973, s. 155-156.
[549] F. Sümer, *a.g.e.*, s. 106.

sorunlarının çözümüne yönelik vaatler karşılığında kendi tarafına çekerek engellenebilmişti.[550]

Selçuklu yöneticileri, Oğuz-Türkmen boylarını kontrollü güç olarak kullanarak idaresinin zor olduğu dağlık bölgelerdeki topluluklara karşı denge unsuru olarak kullanıyor ve aynı zamanda batı yönündeki sınırlara akınlarını teşvik ediyordu.[551] Selçuklu merkezinde tutunamayan, askerî ikta sistemine dâhil olamayan, kurdukları devlette hak ettikleri payı bulamayan Oğuz boyları, beylerinin önderliğindeki batı yönlü göç hareketleriyle İran sahasını boşaltmaktaydı. Fakat XII. yüzyıl ortalarına doğru Kara Hıtayların ortaya çıkışı ile Karaçuk, Seyhun ve Mâverâünnehir bölgelerinden özellikle Belh ve çevresine yeni bir Oğuz-Türkmen göçü meydana gelmiştir.[552]

Sultan Sencer'in yeni gelen Oğuz kütlesine askerî vali tayin ettiği Emir Kamaç'a itaat etmeyen Oğuzlar, meydana gelen savaş sonucunda Kamaç'ı ve oğlunu öldürmüştü.[553] Bu olayın temelinde ise bir asır önce yerel Gazneli yöneticilerin Oğuzlara uyguladıkları yöntemlerin toplumsal boyutta kabul görmemesiyle oluşan sorunların bir benzerinin yaşanması yatmaktadır. Selçuklu Devleti'nin eski Türk gelenekleri ve toplumsal yapısına ters düşen, tamamıyla Abbâsî kalıntısı feodal taksimat sistemi, henüz yeni gelen, geleneklerini kaybetmemiş Oğuz-Türkmen boylarının alışık olmadığı bir durumdu. Onlar, kendilerini yalnızca "sultana" bağlı görüyor ve başkasının tahakkümünü kabul etmiyorlardı.[554]

Sultan Sencer, Kamaç'ın bozguna uğraması haberini alınca derhal Oğuzlar üzerine sefere çıktı. Oğuzlar, Sultan Sencer'den özür dileyip, yüklü hediyeler karşılığı yurtlarında kalmaya devam etmeyi bildirseler de Sencer savaşmaktan geri durmamıştır. Meydana gelen savaşta Sultan Sencer mağlup oldu ve Oğuzlara esir

---

[550] Nizâmü'l Mülk, *Siyasetnâme*, (Çev. Mehmet Taha Ayar), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 147; F. Sümer, *a.g.e.*, s. 108.
[551] Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, s. 23.
[552] İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, (Ed. M. Tulum), C. XI, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 154; Agacanov, *a.g.e.*, s. 337-338; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 245.
[553] Ergin Ayan, *Oğuz İsyanı*, Kitapevi, İstanbul 2013, s. 23; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 247.
[554] M. A. Köymen, "Büyük Selçuklular İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı (1153)", *DTCF Dergisi*, C. V, S. II, 1947, s. 162.

düştü. Sencer, tahtan çekildi ve Oğuzlar Selçuklu merkezine hâkim oldular (1153).[555] Sultan Sencer, üç yıl Oğuzlara esir olduktan sonra kurtuldu. Ancak devleti tekrar toparlamaya fırsat bulamadan vefat etmiştir (1157). Sencer'in ölümünün ardından Büyük Selçuklu İmparatorluğu da nihayete ermiş bulunuyordu.[556]

Oğuzların Horasan hâkimiyeti gelişigüzel bir yağma hareketi[557] ile sınırlı kalmış olmakla birlikte Oğuz beylerinden Melik Dinar, Kirman' da kayda değer bir devlet kurma girişimde bulunmuştu. Fakat bu girişim onun ölümünden sonra son bulmuştur.[558] Onun dışında Sultan Sencer'in esir alınışından Hârizmşâhlar Devleti'nin ortaya çıkışına kadar geçen oyuz yıllık süreç Merv merkezi için devlet varlığının kendini göstermediği, felaket yılları şeklinde geçmiştir.[559]

2. Karluklar

Karluklar, Selçuklu Devleti'nin kurucu unsuru olan Oğuz boyları ile tarihi geçmişi olan karşılıklı bir husumet içerisindeydiler. Bununla birlikte kendi devletleri Türk Hakanlığı'nın hanedan mensupları ile Selçuklu Devleti arasındaki yakın ilişkilere muhalefet etmişlerdir. Karluklar, hanedanlıklarının gittikçe *"Selçukîleştiğini"* düşünerek onlara yabancılaşması ve kendi devletlerine karşı ayaklanmalarının sebeplerinden biri olmuştur. [560] Üstelik bu ayaklanmaya karşılık Türk Hakanlığı hükümdarının tutumu da Selçukluların yardımına başvurmak olmuştu. Bu başvuruya binaen Sultan Sencer, askerleriyle birlikte Ceyhun'u geçerek Semerkand'a ulaşmış fakat Karluklar onun önünden kaçmayı tercih etmişlerdi (1129-1030).[561]

Selçuklular ile Karluk boyları arasında gelişen ikinci bir hadise de Kara Hıtayların ortaya çıkışını takiben gerçekleşmiştir. 1041 yılındaki Kara Hıtaylılar ve Selçuklular arasında gerçekleşen Katvan Savaşı Karlukların Kara Hıtaylıları teşvikiyle

---

[555] İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 155; Barthold, *a.g.e.*, s. 352.
[556] Osman Turan, *a.g.e.*, s. 248.
[557] Reşîdeddin Fazlullah, *Cami'üt-tevârih*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 183-186; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 157-159.
[558] Ergin Ayan *a.g.e.*, s.26; Agacanov, *a.g.e.*, s. 357.
[559] S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 354.
[560] Ö. S. Hunkan, "Moğol İstilası Arifesinde İslam'ın Doğu Sınırı: Karluk Meselesi", s. 251-252, 260.
[561] İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 81.

meydana gelmiş ve bu savaşta Kara Hıtaylar lehine saf tutmuşlardı. Kara Hıtaylar'dan buldukları himaye ile Mâverâünnehir'de terör estiren Karluklar, bölgedeki Oğuzları Horasan'a göçe zorlamış ve bunun sonucunda Selçuklu Devleti'ni yıkılışa götüren *"Oğuz istilası"* olayına vesile olmuşlardır.[562]

[562] Osman Turan, a.g.e., s. 119, 243-247.

IV. BÖLÜM

DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE TÜRKMENLER

A. Oğuz-Türkmen Boylarının Sosyal Yapısı

X. yüzyıl başlarında Oğuz-Türkmen boyları *"Türk bozkır kültürü"* dairesinde göçebe bir yaşam tarzı sürdürüyordu. Bu yaşayış tarzının gerekliliği üzerine temel ekonomik faaliyetleri ağırlıklı olarak hayvan besiciliği üzerineydi.[563] Yarı yerleşik tarzda kışı obalarda ve geçici olarak kullanılan özel mekânlarda karşılamakla birlikte hayvan besiciliği faaliyetleri su kaynaklarına erişimlerine bağlı olarak, süreklilik gösteren mevsimlik göçlere dayanıyordu. Kendine has özellikler barındıran Türkmen göçebeliği, Khazanov'un *"Avrasya bozkır tipi"* göçebeliğini ayırdığı alt gruplardan biri olarak (Güney Orta Asya veya Türkmen tipi göçebelik) yer bulabilmiştir.[564] Agacanov'un *Fahreddin Merverûdî*'den aktardığına göre; Oğuz-Türkmen boylarının sadece bir kısmı şehir hayatını benimsemişken büyük çoğunluğu ise bozkırlarda, *at, deve, koyun, sığır*[565] gütmekle meşguldür. Hayvancılıkla uğraşan göçebelerin gıda maddeleri yoğurt, kurut, ayran ve etten ibarettir. Kışın karın az düştüğü çöl bölgelerini, yazın ise sıcak bozkırları tercih eden bu göçebeler seyyar yurtlarında yaşıyor ve bozkırların karla kaplı olduğu kış mevsimleri haricinde aynı yerde kalmayı sevmiyorlardı. [566]

At, Oğuz-Türkmen göçebe yaşamının en önemli parçalarından birini işgal etmekteydi. *Dede Korkut Hikayeleri*'nde; "at işler, er övünür" ve "yaya erin ümidi olmaz" atasözleri bu durumu açıkça teyit etmektedir.[567] Oğuz-Türkmen göçebeleri zarif ve güzel cins atlar yetiştirmekle birlikle muhtemelen bu atlar *"huttel cinsi"* idi.

---

[563] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 42.
[564] "Avrasya bozkır tipi" (tanımlama tarihi seyir açısından yakın dönemleri de içermektedir) göçebeliğinin alt grupları: İç Asya (Moğol), Kazakistan- Orta Asya, Doğu Avrupa, Güney Orta Asya (Türkmen). Bkz. Anatoly M. Khazanov, *a.g.e.*, s. 133-134.
[565] Sığır yetiştiriciliği, yem depolama gereksinimleri, uzun göçlere dayanıksızlıkları vb. nedenlerle bozkır göçebeliğinde sınırlı kalmıştır. Khazanov, *a.g.e.*, s. 135.
[566] S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 130-131.
[567] M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, MEB, İstanbul 1969, s. 70.

Selçuklu savaş atları ise sert tırnaklı, çevik ve hızlı, oldukça değerli atlardı. Oğuz-Türkmenler, bu atlara *"yuğruk at"* ve *"çapar"* diyorlardı.[568] Tarihi kaynaklarda atın yanında devenin de Türkmenler için önemli yer tuttuğunu görmekteyiz. *Beyhakî*, Horasan'a geçen Türkmenlerin *"deveci"* (deve çobanı) olduklarını söyler.[569] Bozkırda at, çölde deve yetiştiriciliği (özellikle Türkmenler) hem çevresel etkenler hem de uygulamada ön plana çıkar.[570] Oğuz-Türkmen boylarının, at (diğer Türk topluluklarına göre özellikle özel günlerde, daha seyrek) ve deve eti tükettikleri görülmektedir. Müslüman oluşlarından itibaren ise Hanefi mezhebinin gereğince at eti tüketimi terkedilmiştir.[571] Oğuz-Türkmen boylarının çevresel faktörlere göre (orman bölgeleri) ikinci planda yetiştirdikleri bir diğer hayvan ise keçidir.[572]

Türk topluluklarının pek çoğunda olduğu gibi bir savaş talimi olarak da yapılan avcılık, önemli yer tutmaktaydı. Özellikle yırtıcı kuşlar, av faaliyetleri için özel olarak yetiştiriliyordu.[573] *İdrîsî*, Oğuzların Başgırtlar ile aralarında bulunan *Margan Dağı* çevresinde kürklü hayvan avcılığının yapıldığı ve bu ürünlerin çok değerli olduklarından söz eder.[574] Selçuklular arasında da oldukça yaygın olan ve önemli yer tutan avcılık,[575] anlaşılacağı üzere Oğuz-Türkmen ekonomisinde kendi başına bir alan oluşturuyordu.[576]

X.- XII. yüzyıl kaynaklarında Oğuz-Türkmen toplumunda ticaret, daha çok hayvan ürünlerinin satışına dayanmaktaydı. Nitekim Kâşgarlı Mahmûd, Oğuz-Türkmen toplumunda hayvan ve diğer zenginliklerin kelime karşılığını *"tavar"*

---

[568] S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 136-137
[569] Beyhakî, Tarih-i Beyhakî, Morley neşri, s. 585'den naklen S. G. Agacanov, a.g.e., s. 137.
[570] Khazanov, *a.g.e.*, s. 134.
[571] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 43.
[572] Kâşgarî'nin Divân'ında keçi ile ilgili pek çok deyiş, sözcük geçmekte ve kültürel öğelerle iç içe olduğu görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lugati`t Türk*, s. 177, 237, 243, 267, 297, 375, 431, 443, 548, 553, 645, 666, 704.
[573] Mes'ûdî, *Murûc el-zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 80
[574] İdrîsî, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*, s. 274'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 114.
[575] M. S. Polat, "Göçebe Türklerde Avcılık", *Av ve Avcılık Kitabı*, (Ed. E. G. Naskali-H. O. Altun), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 57.
[576] S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 140.

olduğunu bildirir.[577] *Hudûdü'l-Âlem*'de Oğuzlar için; "*Yaz kış otlaklar ve meralar boyunca gezerler. Zenginlikleri at, inek, koyun, savaş eşyaları ve az miktarda avdır. Aralarında çok sayıda tüccar bulunur. ...İslam ülkeleri içinde akınlarda bulunurlar. Ğûzlar yol üzerindeki her yeri vurur, yağmalar ve mümkün olduğunca hızlı bir şekilde geriye çekilirler.*" denmektedir.[578] Bunun yanında, değerli taş ve maden ürünleri de Oğuz-Türkmen ticaretinde kayda değer kalemlerdendi. Üzerinde durulması gereken bir diğer önemli ekonomik değer ise köle ticaretiydi. Sürekli devam eden bozkır hâkimiyeti mücadelesindeki göçebe toplulukların birbirleriyle veya Asya'ya açılan Müslüman hanedanlıklarla yaptıkları savaşlarda esir düşenler, köle ekonomisinin bir ürünü olarak pazarlanıyorlardı.[579] Daha önce de değindiğimiz gibi bozkırın göçebe savaşçıları, özellikle yerleşik devletlerin orduları ve yerel yöneticileriyle hanedan asilerinin ihtiyaç duyduğu gözde asker sınıfını teşkil ediyorlardı.[580]

İstahrî der ki; *"Maveraünnehr halkının yedikleri et Oğuzlardan, Karluklardan ve etraflarındaki diğer ülkelerden getirilen hayvanların etidir. Oraya etraftaki Türklerden ihtiyaçtan fazla köle getirilir. Bunlar dışarıya ihraç edilir. Bunlar bütün Doğu'da en makbul kölelerdir.*"[581]

Genel olarak sert mizaçlı, yiğit ve savaşçı olmaları ile tanınan[582] Oğuzlar hakkında *İbn Fadlan*, konuksever, namuslu, büyüklerine bağlı ve saygılı olduklarını söyler.[583]

Oğuz-Türkmen toplumunda kadının yerinin ayrı bir önemi vardı. X. yüzyıl Oğuz-Türkmen coğrafyasında, Arap seyyahların şaşırdığı üzere *cahiliye devri Arapları*'ndaki gibi erkeklerden kaçmaz ve örtünmezlerdi. Tek eşliliğin mevcut olduğu Oğuzlarda toplum içerisinden dışlanmayan kadınlar, erkekler gibi her mevkîye gelebilirdi. Kadınlar aynı zamanda iffetlerini korumaya düşkünlükleriyle nâm

[577] Rusça'da "mal, emtia" anlamlarına gelen tovar/товар sözcüğünün kökenini de bu kelimeyle ilintili olabilir. Ayrıca, Türkiye Türkçesi'nde "davar". Kaşgarî' de "Tawar, Oğuz lehçesinde "tavar". Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 542.
[578] Hudûdü'l-Âlem, s. 55.
[579] S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 151.
[580] İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 288-289.
[581] İstahrî, *a.g.e.*, 163.
[582] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 49.
[583] İbn Fazlan, *Seyahatname*, (Haz. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul 1995, s. 34 vd.

salmışlardı. Ön Asya uygarlıklarında normal karşılanan oğlancılık veya zina olaylarının görülmediği bu toplumda özellikle *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*'ndeki konuyla alakalı izlenimler dikkate şayandır.[584] Oğuz-Türkmen toplumunda katî suretle hoş karşılanmayan zina ve oğlancılık bir şekilde vuku bulduğunda ise yükümlüleri ağır cezalara çarptırılırdı. Bunun yanında *"...adam öldürmenin cezası idamdı; soygun, hırsızlık ve hayvan kaçırma kesin surette yasaktı. Ele geçirilen soyguncu, suçüstü yakalanan hırsız öldürülür, malları müsadere edilir, ailesi efradının hürriyetleri kısıtlanırdı. Ciddi bir tehlike ile karşılaşmadıkça ok-yay kullanmak yasaktı. Barış zamanında başkasına kılıç çekmenin cezası da ölümdü. Zinanın cezası da idamdı. Irza tecavüz en ağır suçlardan sayılırdı. Bu da bazan iki taraf arasında uzlaşma olmazsa idamı gerektirirdi Ordudan kaçanlar ve vatana ihanet edenlerin cezası da ölümdü. Hafif suçlular, 20 günü aşmamak üzere hapsedilirdi."*[585] Göçebe bir toplumda hapis tutulmanın pratik olmayacağı tahmin edilebilen bir durumdur. Aslında bu durumda olduğu gibi *Türk töresi*'nin temeli de göçebe hayatın kurallarıyla şekillenmiştir. Z. Gökalp'in de bu konu üzerinde önemle durarak belirttiği üzere; "*Eski Türkler'in göçebelikleri ve töreleri arasında bir ilişki vardı. Göçebelikleri törelerinden ve töreleri de göçebeliklerinden feyz alıyorlardı*."[586]

Bu dönem Oğuz-Türkmen boyları arasında oldukça zengin evlenme ritüelleri olduğu gözlenmiştir. Bir kişi beğendiği bir kızı babasından, abisinden veya velayeti kimdeyse değerli armağanlar ile onu velisinden ister ve istek kabul olduğunda da istediği kıza genellikle değerli ve makbul görülen hayvanlardan "başlık" verilirdi. Bu başlık verildiğinde ise kızı isteyen kişi kızı ailesinin huzurunda ait olduğu evden alır ve evlenmiş olurlardı.[587] Başlık vermenin en sık rastlandığı Türk kavmi olarak bilinen Oğuzlarda kızın rızası alınmadan evlilik olmazdı.[588] Kızın babasını verilen başlığa

[584] İbn Fazlan, *a.g.e.*, s. 35, 38.
[585] İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 292.
[586] Z. Gökalp, *Türk Uygarlık Tarihi*, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1991, s. 11.
[587] İbn Fazlan, *a.g.e.*, s. 36.
[588] İbn Fazlan, *a.g.e.*, s. 36.

"kalıng" ayrı olarak annesine verilen başlığa ise süt hakkı manasında *"sütlük"* denilirdi.[589]

Giyim-kuşama baktığımızda, kıyafete don denilmekte ve gömleğin (*kömlek=könlek*) de adı geçmektedir.[590] Genellikle kürk ve keçeden kıyafet giydikleri anlaşılan Oğuzların İslamiyet'ten sonra, pamuktan imâl edilmiş kıyafetlere yöneldikleri bilinmektedir. Bununla birlikte özellikle başlıklarda görüldüğü üzere bir Türkün giydiği kıyafetlerle hangi boya mensup olduğu hemen anlaşılabilirdi. Aynı zamanda tek tip örnek giyildiği de görülmez. Hemen hemen her sosyal grubun farklı giyim-kuşam şekli vardı.[591] Örneğin ileri gelenler daha uzun ve gösterişli başlık takarlardı. Saç-sakal tiplerinde ise balballarda da görüleceği üzere değişik şekillerde tıraş edilmiş oldukları, tek tip olmadıkları anlaşılır. Uzun saçlarını belik örgülerle örerek, deri kemerlerine sıkıştırırlardı. Bu konuda göçebe Oğuz-Türkmenlerle ilk kez karşılaşan Anadolu yerlilerinin tasvirleri dikkat çekicidir.[592] Bununla birlikte genellikle tıraş edilmiş sakallı, bıyıklı ve uzun saçlı oldukları görülür. [593]

Oğuz-Türkmen boylarının yeme-içme geleneklerine göre, koyun eti çok makbuldü. Dönere benzer şekilde *"şişlik"*[594] adı verilen çevirmeleri ve *"tutmaç"* çok meşhurdu. Aynı zaman *yahni* denilen koyun etinden yapılan bir yemekleri de mevcuttu. Oğuz-Türkmenlerin yaptığı ve yahni gibi günümüz Türkiye'sinde de bilinen *gömeç* ise küle gömülerek yapılan çörek veya yumuşak ekmek türüdür. At eti tüketiminde olduğu gibi *kımız* tüketimi de sadece Seyhun Oğuzları arasında görülmüş ve sonrasında İslamiyet'le birlikte terkedilmiştir.[595] Oğuzların boza yaptıkları da bilinmektedir.[596] Sıcak iklim, seyrek bitki örtüsü olan bölgelere ilerledikçe ön plana

---

[589] M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi "Alp Arslan ve Zamanı"*, TTK, Ankara 2001, s. 309.
[590] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 408.
[591] M. A. Köymen, *a.g.e.*, s. 439.
[592] Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor'un Zeyli (1136-162)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK, Ankara 2000, s. 48.
[593] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 48.
[594] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. IV, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s. 234.
[595] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 393.
[596] İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 318.

çıkan devenin sütünden elde ettikleri "*çal*" adını verdikleri içecek, özellikle yaz aylarındaki en önemli gıdaları arasındadır.[597]

Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Oğuzlarda da en önemli eğlence, verilen *"toy"*lardı. Toy ziyafet manasına gelir. Beğlerin verdikleri toylar (*yağma şöleni*), yalnızca beğlere değil, halka da verilirdi. Toy vermek çok önemli bir gelenek olmakla birlikte Oğuz-Türkmen boyları arasında ve diğer Türk kavimlerinde siyasi ve sosyal düzenin muhafazası, toylar ile pek yakından ilgili idi.[598] *Dede Korkut Hikayeleri*'nde özellikle beğlerin verdiği *yağma şöleni* hakkında geçen anlatımlar, dikkati haizdir; *"Üç-Ok, Boz-Ok beraber olsa Kazan evini yağmalatırdı. Kazan tekrar evini yağmalattı. Amma Dış Oğuz beraber bulunmadı. Sadece İç Oğuz yağmaladı. Ne zaman Kazan evini yağmalatsa helâllisinin elini tutar, dışarı çıkardı, ondan sonra yağma ederlerdi…"*[599]

Oğuz-Türkmen boylarının ölü gömme ve yas törenlerinde bir bakıma eski Türk geleneklerinin devam ettiğini görmek mümkün olacaktır. Ölen kişinin ardından siyah kıyafetler giyilir, eğer ölen önemli bir kişi veya kahramansa atları *boğazlanıp* (başları kesilerek öldürülmesi) yuğ aşı verilirdi. Yas törenlerinde, kesilen atların baş ve derileri mezarın yanındaki sırıklara asıldığı gibi atlarıyla birlikte gömülme de görülmüş olmalıdır.[600] Bunlarla beraber ölen kişinin ardından atlarının kuyruklarının kesilmesi geleneğinin de olduğunu söyleyebiliriz.[601] Ölü gömme âdetlerinde balbal geleneğini sürdürmekle birlikte, ölülerini Gök-Türkler gibi, sırtlarında elbiseleri, üzerlerinde silahları ve yanlarında diğer şahsi eşyaları ile birlikte gömüyorlardı. Ölü, ev şeklinde açılan bir mezara konulup, eline içki dolu bir çanak veriliyor ve önüne de

---

[597] Khazanov, *a.g.e.*, s. 137.
[598] Khazanov, *a.g.e.*, s. 411.
[599] M. Ergin, *a.g.e.*, s. 231. *"Salur Kazan'ın Boz-Ok ve Üç-Ok üzerindeki egemenliği, bu yağma şöleni aracılığıyla kurulmuştu. Salur Kazan, egemenliği bu iki kol üzerinde sürdürmek için, bazen yalnız İç-Oğuz (Üç-Ok) için ziyafetler yapıp, İç-Oğuz üzerindeki egemenliğini pekiştirmeye çalışırdı. Bazen de hem İç-Oğuz hem de Dış-Oğuz'u çağırarak her ikisi üstündeki egemenliğini güçlendirirdi. Bu İki ziyafet biçiminin ikisine de gereksinim vardı."* Z. Gökalp, *a.g.e.*, s. 156-157.
[600] İbn Fazlan, *a.g.e.*, s. 40-41. Anadolu'da atıyla gömülme geleneğinin bir örneği olarak (rivayete göre) Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Gazi örnek gösterilebilir. Türbesi Çanakkale-Bolayır'dadır. M. B. Tanman, "Süleyman Paşa Camii ve Türbesi", *DİA*, https://islamansiklopedisi.org.tr/suleyman-pasa-camii-ve-turbesi, (28.05.2019). Ayrıca Bkz. Umut Üren, "Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut'taki İzler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2015, 15/2, s. 65-74.
[601] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 416.

yine içki dolu bir kap konuluyordu. Öncelikle toprak kazılarak bir mezar odası açılıyor, tavanı yapıldıktan sonra onun üzerine de çamurdan kubbeye benzer kısım ilave ediliyordu. Oğuzların, kurgan adı verilen bu tipteki mezarları ile Selçuklu devri kümbet yapıları arasında, mimari açısından büyük benzerlik vardır.[602]

Oğuz-Türkmen boylarının dini inanışlarında, hep birlikte tek bir inancı paylaşmadıklarını görürüz. Oğuzların göçebe yaşayanları ile şehir ve kasabalarda yaşayan zümreleri arasında inanç farklılıkları mevcuttu. Şehir ve kasabalarda yerleşik hayata geçmiş Oğuz-Türkmen grupları genellikle yerel ahalinin inancını benimsiyordu. Özellikle Oğuz Yabguluğu'nun son zamanlarında İslamiyet'in hızla yaygınlaştığı dikkat çeker. Göçebe kalan Oğuzların ise büyük oranda geleneksel Gök dini inançlarından vazgeçmedikleri görülür. Geleneksel dinleri itibariyle putperest bir anlayış veya mabet geleneklerinin bulunmadığı bir inanca mensup Oğuz-Türkmen toplumunda, halk tarafından çok saygı duyulan mânevi şahsiyetler mevcuttu. Bu kişiler tabiplik yapıp geleceğe ait öngörülerde bulunan, yapılacak bir teşebbüsün uğurlu olup olmayacağını bildirdiğine inanılan, dini törenlere başkanlık eden kimselerdi.[603] Oğuz-Türkmen toplumunda söz konusu şahsiyetlere örnek olmaktan ziyade Dede Korkut, belki de Türk tarihi içerisindeki en ünlü ve önemlisidir.[604]

Oğuz-Türkmenlerin maddi kültür öğeleri olarak sayabileceklerimizden özellikle şehircilik konusunda, aynı dönem ve ana omurgası göçebe olan komşu Türk boyları arasında, inşa ettikleri birçok şehir örnekleri ve kale yapılarıyla ön plana çıktıkları görülmektedir. Türk tipi yerleşim şemasına uygun olarak ordu-kent şeklinde kurulmuştur.[605] Bu kentler, *Hakan/orduğ geleneği* ve kozmik inanışlar boyutunda *"temür kazug"* adı verilen, dünyanın merkezinde bulunduğuna inanılan dağı temsil ettiği düşüncesiyle suni tepeler üzerinde kurulmuştu.[606] Hakan sarayı ya da ordugâhı

---

[602] F. Sümer, *a.g.e.*, s. 45. Ayrıca Bkz. Emel Esin, "el-Kubbe el-Türkiyye: Türk İslam Mezar Anıtının Mimari Biçiminin Kökenleri Üzerine Bir Deneme", *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, s. 124-150.
[603] F. Sümer, *a.g.e.*, s.45.
[604] Bilgin Saydan, *Deli Dumrul'un Bilinci*, s. 19-24.
[605] Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. XX, No 2, 2005, s. 255.
[606] Emel Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 10-11, 1968, s. 138.

merkez olmak üzere dik açılı yol sistemi ve kare plân esasına göre bir kent örgütlenmesinden söz edilebilir.[607] Oğuz şehirleri, genellikle sarayın da bulunduğu bir iç kale ve onu çevreleyen şehristan bölümünden meydana geliyordu. Saraylar, surlar, kaleler, mabetler ve evler bu şehirlerin mimari yapılarını oluşturuyorlardı.[608] Bu kentlerin en önemlisi Oğuz beylerinin kışlık merkezi olarak kullandıkları Yengi-kent'in 400x300 m. boyutlarında bir iç kalesi ve büyük surları bulunuyordu.[609] Seyhun kıyısında bulunan Cend ve Huvara şehirleri de önemli Oğuz kentlerindendir. Bu Oğuz kentleri bilimsel bir kazıya konu edilmemiş olmakla beraber kazısı yapılan kentler, kale ve şehristandan mürekkep; Altın–Tepe, Suğnak ve Sütkent'i şehirleridir. Ayrıca Yengi-kent bölgesinde bulunan Cankent, Kökkale, Kökkesen Kale önemli Oğuz şehirlerindendir. Cankent sağlam duvarları, paralel sokakları, ortadaki meydanı ve bu meydan etrafındaki büyük bina kalıntıları ile dikkat çeker.[610]

B. Sosyal Farklılaşma (Türkmenleşme)

Türkmen kimliği ve sosyal yapısı, X.-XII. yüzyıllar içerisinde köken itibariyle başta Oğuz, Karluk ve Halaç boylarına mensup unsurların siyasi, dini ve mekânsal konumlarındaki meydana gelen değişimlere paralel olarak oluşmuştur.[611] Türkmen kimliği ve sosyal yapısını oluşturan süreç söz konusu kitlenin ekonomik sistemleri, yaşam tarzları, kültür ve inanç sistemleri dâhilinde yaşanan değişim-dönüşümü beraberinde getirmiştir.

1. Çevresel Faktörler

Bozkır kültürü dairesinde yaşayan Oğuz-Türkmen boyları, Büyük Avrasya bozkır kuşağı içerisinde, atalarının Barlık Irmağı kıyılarındaki yurtlarından yüzyıllar içerisinde seyreden batı yönlü göçler gerçekleştirmiştir. Uzun zaman yayılan bu göçler

---

[607] Koray Özcan, *a.g.m.*, 255.
[608] Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, s. 325-326.
[609] Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 2003, s. 335.
[610] Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 73.
[611] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 406-407, 607-608; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981. s. 196.

bitki coğrafyası olarak *"İran-Turan floristik bölgesi"*nde (*Irano-Turanian (IT) floristic region*) kalmıştır. Ana geçim kaynakları olan hayvan besiciliği, bu bölgenin sunduğu imkânlara göre şekillenmiştir.[612]

X. yüzyıldan önce daha çok *"Avrupa-Sibirya floristik bölgesi"* sınırlarına yakın ve daha nemli kuzey kuşağının şartlarına göre şekillenen yaşam tarzları, batı ve güney yönüne ilerledikçe İran-Turan fitocoğrafyasının kendi bünyesinde barındırdığı farklı floristik[613] bölgelere uyum sağlamalarını gerektirmiştir. İran-Turan floristik bölgesi; Orta ve Doğu Anadolu'dan itibaren Ön Asya, Transkafkas'ın doğu ve güneyindeki kurak ve yarı-kurak kısımları, Hazar Gölü güneyi, İran Platosu, Hindikuş'un güney kısımları, Kuzey Himalaya Dağı'nın güney kısmı, Volga nehrinin güneyi, Doğu Transkafkas'dan Gobi Çölü'ne kadar olan bölgeyi içine alır. Bu bölgenin özellikle Anadolu ve İran kısmı endemizm (endemik: sadece belirli bir alanda yetişen bitki türü) oranı, vejetasyon[614] dağılımlarının çeşitliliği ile oldukça zengindir. Bölgede doğuya gidildikçe düşen bu çeşitlilik, Orta Asya bölgesine gelindiğinde azalarak fakir bir görüntü sunar. [615]

X.-XII. yüzyıllar arasında ilgi alanımızdaki Oğuz-Türkmen boyları, İran-Turan fitocoğrafyasının Batı Asya kanadında üç ayrı alt bölgede varlık göstermişlerdir.[616] Bunlar:

Turan veya Aralo-Kaspiyen Alanı: Hazar ile Aral Gölü arasında yer alan çölleri ve Orta Asya dağlarının batı ve güneybatı eteklerini kapsar. Ayrıca Kuzeydoğu İran'ın bir kısmını ve Afganistan'da bu alanın içerisinde yer alır. Geniş alanlara

---

[612] "Orta Asya'nın bozkır bölgelerinde bir koyunun bir hektar otlak alana, çölde ise üç ila altı hektar hatta bazı bölgelerde 10 hektar otlak alana ihtiyacı vardır." Khazanov, *a.g.e.*, s. 140.
[613] Flora: Belirli bir bölgede veya biyosferde bulunan bitki topluluğu, *bitki varlığı*, "*bitey"*.
[614] Vejetasyon, herhangi coğrafi bölgenin bir kesimi üzerinde, yaşam koşulları birbirine benzeyen bitkilerin bir arada toplanma şeklidir.
[615] Y. Muratgeldiev-M. Küçüködük-Ü. Bingöl-K. Güney-F. Geven, "İran-Turan Floristik Bölgesi", *Selçuk Üniversitesi Fen Fakültesi Fen Dergisi*, C. I, S. 16, 2000, s. 119.
[616] Y. Muratgeldiev…, *a.g.m.*, s.119; Sara Manafzadeh-Yannick M. Staedler- Elena Conti, "Visions of the Past and Dreams of the Future in the Orient: The Irano-Turanian Region from Classical Botany to Evolutionary Studies", *Biological Reviews*, S. 92/3, 2016, s. 4.

yayılan alçak bozkır örtüsü genel görünüme hâkimdir.[617] X.-XI. yüzyıllarda özellikle Oğuzların yurt tuttuğu bölgeler, [618] bu alanın sınırlarına dahildir.

Orta Asya Alanı içerisinde Dzungaro-Kazakistan Alt Alanı: Karasal ve kısmen kurak bir bölgedir. Altay Dağları, Tien-Şan, Kazakistan, Aral Gölü ile Hazar Denizi'nin kuzeyini kapsar. Özellikle yükseltinin orman sınırını çizdiği bölgelere kadar pek çok boreal (kutup güneyi orman kuşağı) bitki türüne de ev sahipliği yapar. Geniş bozkırlardan yükselen dağ yamaçlarında ormanlar, iç platolarda ise tuzlu kumullardan oluşan çöller bulunmaktadır. Bu sınırlar arasında çalılıklarla beraber geniş otlaklar mevcuttur.[619] Bu bölgede daha çok Karluk boylarının etkin oldukları görülmektedir.[620]

Doğu Anadolu-İran Alanı içerisinde Horasan Alt Alanı: Türkmen-Horasan dağlık bölgesini içine alır. Endemizm oranı yüksek, vejetasyon görece çeşitlidir.[621] Bu alanda Halaçlar ve özellikle XI.- XII. yüzyıllarda Oğuzlar etkinlik göstermişlerdir.[622] Bu bölge özellikle keçi yetiştiriciliğine uygun habitatı sağlamakla birlikte[623] özellikle deve ön plana çıkmıştır.[624]

Oğuz-Türkmen boyları, iklimin, toprak türlerinin, topoğrafya vb. şartları ekseninde belirlenen floristik bölgelere göre özellikle ekonomilerinin başat unsuru

---

[617] Y. Muratgeldiev…, *a.g.m.*, s.119; Sara Manafzadeh…, *a.g.m.*, s. 6-8.
[618] Çağraoğuz ve Sultan Uveys Dağları, Margiz-Irgız Nehri, Muzgar-Güney Ural, Uil Nehri ve Aralsor Gölü, Daranda veya Ural Nehri, Askaruz veya T'ien-shan Dağları, Ruza veya Çu Nehri, Görgüz veya Balhaş Gölü vb. Ayrıntılı bilgi için Bkz. S. G. Agacanov, *a.g.e.*, 70-104; İdrîsî, *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk*, naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 96-129.
[619] Y. Muratgeldiev…, *a.g.m.*, s. 120-123; Sara Manafzadeh…, *a.g.m.*, s. 6-8.
[620] Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ahmet Taşağıl, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, C. 24, 2014, s. 75-89.
[621] Y. Muratgeldiev…, *a.g.m.*, s. 120-123.
[622] *Hudûdü'l-Âlem*, s. 67; Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 112-113.
[623] İslam kaynakları, Türkler arasında keçi yetiştiriciliği hakkında pek bilgi vermese de Kâşgarlı'nın keçi hakkında verdiği pek çok örnek ve bilgilerden, Türk kültürünün en az koyun kadar önemli bir hayvanı olduğu aşikardır. Bunun yanında Horasan bölgesinin iklim ve bitki örtüsü hatta arazi mülkiyetinin sınırlamaları gibi açılardan koyun yetiştiriciliği yerine keçi yetiştirmek uygun hale gelmiş olmalıdır. Özellikle ormanlık ve ılıman bir iklime sahip Balhan Dağları'nda keçi yetiştirmek geniş otlak ihtiyaçları ve diğer pek çok açıdan koyun ve büyükbaş hayvancılığına tercih edilebilir. Nitekim Türkmenlerin kültürel sürekliliğini izleyerek sonraki yüzyıllara bakıldığında çadır mimarisinde (yurt tipinden kıl çadıra) meydana gelen değişimler, yerleşik hayata geçilmeyen bölgelerin coğrafik şartları ve buraların besin ekonomisine egemen hayvan türlerinin Balhan'dan Toroslar'a (güney şeritler ve dağlık alanlar boyunca) benzerlik taşımaktadır.
[624] Beyhakî, Tarih-i Beyhakî, Morley neşri, s. 585'den naklen S. G. Agacanov, a.g.e., s. 137.

olan hayvan besiciliğindeki üretim elemanlarının farklılaşması durumu ortaya çıkmıştır.[625] Bu farklılaşmalar hayvan sürülerinin ihtiyaçlarına göre belirlenen göçebe yaşam tarzları içerisinde çeşitli alttür örneklerinin görülmesine neden olmuştur. Bu durumun ortaya çıkışında oldukça geniş alanlara yayılan tek düze topoğrafya, iklim, flora şartlarından, çok kısa mesafelerde değişen koşulların olduğu bölgelere göçlerin etkisi göz ardı edilmemelidir. Tam göçebe, yarı göçebe, sığırtmaç yöntemi vb. türlerin yanında yerleşik hayvancılık ve dolayısıyla tarımsal faaliyetlerin de görülme sıklığında gelişim sağlanmıştır. Yerleşik yaşam unsurlarının özellikle Türkmen birliğini oluşturan gruplarda yayılmasıyla da karma ekonomik model (hayvancılık ve tarım) biraradalığı kendine daha fazla yer bulabilmiştir. Tarım faaliyetlerinin mümkün kılınmasında yine floristik ve çeşitli diğer koşulların getirileri rol oynayabilmiş, tarım ürünlerinde çeşitlenmeler görülmüştür. Bazen de göçlerle yeni gelinen bölgelerin üretim ürünlerinin uyumsuzluğu ile ortaya çıkan aşırı otlatma gibi durumlar floristik dengeyi bozduğu için veya göçebe-yerleşik alan çatışmalarından dolayı, ekonomiyi oluşturan elemanların (hem tarım hem hayvancılık açısından) değiştirilmesi veya göç edilmesi sonuçlarını da doğurmaktaydı. Bunun yanında özellikle daha kurak ve sıcak bölgelere ilerleyişleri ile su kaynaklarına erişim, Türkmen göçebeliğini yönlendiren, temel karakteristik özelliği haline gelmişti. Tüm bunlarla birlikte coğrafi her türlü dış etken, yüksek bir ekonomik artı değer üretimi kapasitesindeki söz konusu göçebe, yarı göçebe toplum üzerinde tek başına etkili değildir. Bu etkenlerin yanında sosyal ve kültürel faktörlerin etkisi unutulmamalıdır.[626]

2. Sosyal Boyut

Oğuz-Türkmen toplumunun erken dönemlerinde sosyal yapı, yirmi dört boy halinde örgütlenmiş ve bu örgütlenme Bozok ve Üçok olarak iki kanattan oluşmuş bulunmaktaydı.[627] Bu örgütlenme içinde her boy, kendine ait bir ongun (totem) ve ülüş

[625] Koyun-Keçi, At-Deve biraradalıkları veya geçişleri ile sığır gibi büyükbaş veya yeni sayılabilecek türler.
[626] Khazanov, *a.g.e.*, s. 70, 99, 101, 131-142; Agacanov, *a.g.e.*, s. 131, 141-146; Mehmet Eröz, *a.g.e.*, 331; Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat, Devlet)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 85.
[627] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 353-355; Z. V. Togan, *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili)*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1982, s. 50-52.

(pay) ile simgelenmişti. Boyları temsil eden simgeler sistematik bir kurgu içerisinde bir düzen oluşturuyordu. Örneğin; boyların bir bölümü *kartalgiller (accipiriadae)* bir bölümü ise *doğangiller (falconidae)* familyalarına ait ongun kuşları ile temsil edilmişti. Bununla birlikte boyları temsil eden tüm ongun kuşları *"gündüz yırtıcı kuşlar"* takımına aittir. Ülüş ise geleneksel toy törenlerinde ikram edilen haşlama et paylarının, boy beğlerine göre önceden belirlenmiş bir üleştirmeyle kendisini gösteren simgesel temsil şekliydi. Bu temsil şekillerine ek olarak bir de Oğuz boylarını simgeleyen ve *"tamga"* denilen işaretlemeler bulunmaktadır. Sosyal yapı unsurlarını temsil eden tüm bu simgelemelerde, pastoralizm, eski Türk bozkır kültürü ve savaşçı atlı göçebe yaşam tarzı kapsamlarında gelişmiş inançlar bütünün etkileri göze çarpmaktadır.[628]

X. yüzyıldan sonra Oğuz-Türkmen boyları, özünde eski boy-kabile çekirdeğini korumakla birlikte göçebe, yarı göçebe ve yerleşik topluluklara ayrılmaya başlamıştı. Sınıfsal ayrılma ve özel mülkiyetin gelişmesi eski sosyal yapı sistemini yıpratarak, töresel kimlik korunmak şartıyla sürekli bölünmeler yaşanıyordu.[629] Bunun yanında Türkmen kimliğinin gelişmesi inanç sistemlerindeki gelişmelere bağlı olduğu ve sınıfsal çatışmaların başlamasıyla soy bağına dayalı sosyal yapı temelinin dışına çıkılması sonucu, farklı etnisitedeki boylar da (Karluk-Halaç) Oğuz-Türkmen toplumunun bir parçası haline geliyordu.[630]

XI. yüzyıl Oğuz-Türkmen topluluklarındaki boy ve uruk birimleri *"boy"*, *"oba"* ve *"kök/gök"* adları ile anılıyordu. Coğrafi şartlar doğrultusunda organize olan "oymak sistemi" içerisindeki gruplar, göçebe, yarı yerleşik toplulukları temsil etmekle birlikte askerî-boy yapılanması sisteminin karakterini taşıyordu. Oğuz-Türkmen toplumunun aynı zamanda da *"uruk"*lara da ayrıldığı görülüyordu. Bu uruklar, kan bağı ile bağlı birlikler çevresinde temsil buluyordu. Toplum yapısında kabileler veya küçük soylar boyları, boylar da (boy, oba, oymak ve urukları) daha büyük boyları meydana

---

[628] Sencer Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 36-45; Kemal Tayfur, "Boylar ve Kuşlar (Yirmidört Boylu Budun)", *Atlas Dergisi*, S. 102, 2001, s. 121.
[629] Agacanov, *a.g.e.*, s. 156, 159-160.
[630] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 406-407, 607-608; Agacanov, *a.g.e.*, s. 156; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. K. Y. Kopraman-İsmail Aka), TTK, Ankara 2006, s. 62; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 218.

getiriyordu. Bu büyük birliklere de *"il"* yani *"devlet"* deniliyordu. Oğuz-Türkmen toplumunun en üst katında yabgular, baygular, hanlar ve iligler yer almaktaydı.[631]

XI. ve XII. yüzyıllarda ise çoğalan aristokrasi unsurları ile yeni ünvanlar türemiş *"melik"*,[632] *"şah"* ve *"emîr"*[633] gibi ünvanlar kullanan yöneticiler baş göstermiştir. Bunlardan *"şah"*, muhtemelen yabgu veya hakan ünvanlarına denk gelmektedir. *"Melik"* ise yalnızca hükümdarın onayı ile verilebilen bir ünvandı. Kirman Oğuz Devleti kurucusu *Dinar*, önce "*melik"* ünvanını, siyasi iktidarı ele geçirdikten sonra da "*şah"* ünvanını kullanmıştır. İslamiyet'in toplum içerisinde hızla yayılmasından sonra ise *"ulemâ sınıfı"* oluşmuştu. Kaynaklarda, Oğuz-Türkmenler arasında şeyhlerden, fakihlerden, dervişlerden sıklıkla söz edilmektedir. *Bek* (beğ-bey, eski Türkçe'de bay) ünvanı da genellikle miras yoluyla babadan oğula geçebilen veya savaşlarda başarı kaydetmiş cesur komutanlar tarafından da elde edilebilen bir unvan olup, boy yöneticiliğini temsil ediyordu.[634] Oğuz-Türkmen aristokratları arasında sonradan ortaya çıkan ve ön plana yerleşen bir başka unsur ise *"emîr"*lerdi. Arapça'dan geçme *"emîr"* sözcüğü Oğuzlar tarafından *"hamîr"* şeklinde telaffuz ediliyordu.[635]

Oğuz-Türkmen toplumu, Turan sahasından İran coğrafyası ve kültür dairesine yaklaştıkça geleneksel boy sistemleri ve buna göre düzenlenmiş sosyal yapıda dağılma sürecine girildiği görülmektedir. Yerleşik kültüre ait sosyal yapı unsurları gelişigüzel bir şekilde Oğuz-Türkmen toplumunda uygulamaya geçiyor ve bunun sonucu servet ve sosyal eşitsizlik topluma hâkim oluyordu. Toplumda, özel

---

[631] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, MEB, İstanbul 1971, s. 27-34; Agacanov, *a.g.e.*, s. 155-158,168.

[632] "*Melik*" ünvanı, Büveyhîler, Eyyûbîler ve Memlükler'de olduğu gibi Selçuklular'da da, ilk yaygınlık kazandığı şekliyle sadece hânedanın en büyük hükümdarına değil şehzadelere, vezirlere ve mahallî yöneticilere de verilmiş, böylece aynı ülke sınırları içinde çok sayıda kişinin melik lakabını alması unvanın değerinin düşmesi sonucunu doğurmuştur. Ahmet Güner, "Melik" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/melik, (27.05.2019).

[633] "Kumandan, vali ve bey anlamına gelen terim. *"... X. ve XI. yüzyıllarda geleneksel bürokratik idare çökmüş ve onun yerini askerî idare almıştır. Bu da emirliğin statüsünü etkilemiş ve Selçuklular, Eyyûbîler ve Memlükler döneminde bütün rütbelerdeki kumandanlara ve küçük Selçuklu prenslerine de emîr adı verilmiştir. ... asker beslemek için iktâlar verilen ve esas görevi askerî olan kumandanlara emîr..."* denilmiştir. Abdülazîz ed-Dûrî, "Emir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/emir--idareci, (27.05.2019).

[634] Agacanov, *a.g.e.*, s. 168-171; Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 37.

[635] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 28.

mülkiyet (hayvan sürüleri vb), zengin beğlerin tekelinde sınıfsal ayrışmaları belirginleştiriyordu. Sade bireylerin yoksullukları kaynaklara, destanlara ve destansı mahiyetteki eserlere yansımıştır. Ayrıca kölelik de toplum içerisinde mevcuttur.[636] Yoksular ile köleler arasında ise neredeyse fark görülmemektedir. Öyle ki yoksul biri hastalandığında kölelerden farksız, bozkıra götürülüp ölüme terkedilmekteydi.[637]

Toplumsal değişimler, sosyal yapıyı oluşturan en küçük birim olan aile yapısında da etkili olmuştur. Eski Türk boylarında akrabalık ilişkileri önem taşımakta, akrabalık kırk göbeğe (akrabalık derecesi) kadar dayandırılmaktaydı. Evlilik müessesesinde de egzogami hâkim olmakla birlikte bazı Türk boylarında yedi göbek, bazılarında ise beş göbeğe kadar uzaklık aranmaktaydı. Oğuz destanlarına yansıdığı üzere Oğuz yiğitlerinin sürekli farklı oymak ve boylar arasına kız aramaya gittiklerine sıkça rastlanır. Oğuz-Türkmen boyları arasında birkaç örneğine şahit olduğumuz akraba evlilikleri, sonraki yüzyıllarda daha sık görünür hale gelmiştir.[638]

Selçuklu Devleti kurulmadan önce baş gösteren özellikle sınıfsal ayrılıkların ortaya çıkışı gibi toplumsal değişimlerin, Selçukluların bölgenin eski yönetimlerinden devraldıkları mülkiyet sistemi ve bunun doğrultusunda görevlendirilen gayri Türk memurlarla hız kazandığı göze çarpmaktadır.[639]

3. Ekonomik Boyut

Mes'ûdî'nin bildirdiğine göre Oğuz boyları, göçebe ve yerleşik gruplardan oluşmakla birlikte alt, orta ve üst tabaka olmak üzere üç ayrı toplum yapısı içermekteydi.[640] Muhtemelen üretim ekonomilerine göre yapılan bu tanım, yerleşik (tarım-zanaat), yarı göçebe (tarım-hayvan besiciliği) veya tam göçebe (hayvan

[636] Agacanov, *a.g.e.*, s. 161-163.
[637] İbn Fazlan, *a.g.e.*, s. 40.
[638] Mehmet Eröz, *a.g.e.*, s. 89; Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 404.
[639] G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Çev. İlyas Kamalov), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 149-157; Agacanov, *a.g.e.*, s. 179.
[640] Mes'ûdî, *Murûc el-zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 30.

besiciliği) yaşam tarzları kastediliyordu. Oğuz-Türkmen toplumu diğer göçebe Türk boylarına göre yerleşikliği en çok benimseyen grubu oluşturmuştur.[641]

Oğuz-Türkmen toplumu, tam göçebe yaşam tarzı karakterini yoğunlukla taşısa da yerleşik yaşamı benimsemiş olanların yerleştikleri yerlerde bahçe, bostan kurdukları ve bağcılık yaptıkları görülür. Bunun yanında şehir ve köylere yayılmış yerleşik yaşayanların tarımın dışında zanaatla da (tekstil, özellikle dokumacılık, çömlek ve çini işlemeciliği vb.) uğraştıkları bilinmektedir.[642]

Yerleşik yapıya dâhil olan grupların, göçler neticesinde değişen dış etkenlere bağlı uyum süreçlerinde veya diğer boylarla girdikleri mücadelelerde başarısız olup hayvan sürülerini kaybederek fakirleştiği ve bu nedenle yerleşik yaşam ekonomisini tercih ettikleri de göçebelikten yerleşikliğe geçişteki sebeplerden biri olarak düşünülmektedir.[643] Ayrıca yerleşik yaşayanlar, göçebe yaşayan soydaşları tarafından hor bir dille *"yatuk"* diye anılıyor ve askerî seferlere katılmaları kabul görmüyordu.[644] Nitekim Z. Gökalp'in Selçuknâme yazarından aktardığı; "*Dayım daima bize öğüt verirdi, derdi ki: Sakın olmaya ki kentlerde oturasınız, yerleşesiniz. Çünkü kentlerde oturanların ili ve boyu belli olmaz, soyluluğu ve şerefliliği kalmaz; beylik ve soyluluk, ancak göçebelikte ve Türkmenliktedir.*" sözleri, göçebelerin yerleşik kültür dairesine girmeye karşı olan duruşlarını net bir şekilde göstermektedir.[645]

İslam ülkeleri üzerine yapılan akın ve yağmaların Oğuz-Türkmen ekonomisine katkıları yanında barış zamanlarında da bu ülkelerle ticaret yapıyorlardı. Şehirlere gelerek hayvan sürülerini, av hayvanlarını ve bunlardan elde ettikleri ürünleri satıyorlar ve ticari anlaşmalar yapıyorlardı. Burada işleyen ticaretin önemli bir

---

[641] Mes'ûdî, *Ahbar uz-zaman*, s. 101'den naklen Agacanov, *a.g.e.*, s. 141.
[642] Agacanov, *a.g.e.*, s. 143-148.
[643] "Oğuzlar'dan bir kısmının XI. yüzyılda oturak yaşayışa geçmeleri, şüphesiz şu üç âmile bağlıdır:1- Oğuzlar'ın İslâmlığı kabulleri. 2- Ticarî faaliyetin devamı ve gelişmesi. 3- Siyasî sebebler; yani belki de iç savaşlar yüzünden Oğuzlar'dan bazılarının bu şehirlerin bulunduğu yerlere gelmeleri ve daha önemli olarak da bu şehirlerin Oğuzlar'ın eline geçmesi." Faruk Sümer, X. Yüzyılda Oğuzlar, *A.Ü. D.T.F.C.D.*, C. XVI, S. 3-4, s. 147; S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 142, 144.
[644] "yatuq kişi: tembel bir kimse. Oğuzların kendi ülkelerinde bir zümre vardır ki bunlar asla göc etmez ya da akınlara ve seferlere katılmazlar, bunlara yatuq: Tembel olanlar, geride bırakılmışlar denir." Kâşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, 675.
[645] Z. Gökalp, *Türk Uygarlık Tarihi*, s. 9.

kaidesini Türk köle ticareti oluşturuyordu. İslam devletlerinin kuzeyindeki bozkır sahası göçebe topluklar açısından hem saha rekabetine sahne olmakta hem de İslam ülkelerinde muhafız olarak çok rağbet gören savaşçı bozkır askerleri elde etmek için sürekli birbirleriyle çarpışıyorlardı. Öyle ki X. yüzyıl ortalarında köle ticaretiyle birlikte Mâverâünnehir askerleri, Türklerden oluşur hale gelmişti. [646]

4. Dini Boyut

Oğuzlar'ın bazı grupları, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kümeler halinde İslam dinine girmeye başlamış ve bu durum XI. yüzyılda iyice hızlanmış Oğuzların büyük çoğunluğu Müslüman olmuştu.[647] *İbn Havkal*'dan öğrendiğimize göre Seyhun Nehri kenarındaki otlaklarda ve Sütkend'de Müslüman olmuş Oğuz ve Karluk boylarına mensup gruplar bulunuyordu. Aynı zamanda Fârâb, Gençdih ve Şâş arasındaki otlaklarda Müslüman olmuş göçebe Türk boyları yaşıyordu.[648]

Müslümanlığı kabul eden Türk boyları için yine Müslüman olan komşuları, onlara *"Türkmen"* adıyla hitap ediyorlardı. Bu adlandırma ise tarihi kaynaklarda ilk kez *Makdisî*'nin eserinde geçer.[649] *Makdisî*'nin bahsettiği *Ordu* kasabasındaki Türkmenler, muhtemelen Karluk boylarına mensup bulunuyordu.[650] Klyashtorny, *Makdisî*'nin bildirdiği yerleşik Türkmenlerin, Sâmânîlerin 893'teki Taraz saldırısında şehirdeki kiliseyi yıktırıp yerine bir cami yaptırmasını örnek göstererek, Sâmânîler tarafından Müslüman yapılmış, öncesinde Hıristiyanlığın *Nasturî* kolundan olan Karluklar olabileceğini ileri sürmüştür.[651]

---

[646] Ö. Soner Hunkan, "X-XII. Yüzyıllarda Mâverâünnehr'de Oğuzlar ve Batıya Göçleri", Anadolu'da Yörükler Tarihî ve Sosyolojik İncelemeler, (Ed. Hayati Beşirli-İbrahim Erdal), Phoenix Yayınevi, Ankara 2007, s. 5; Faruk Sümer, *a.g.m.*, s. 146; Agacanov, *a.g.e.*, s. 151; İbn Havkal, *Sûret el arz*, s. 464-465'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 213.

[647] Faruk Sümer, *a.g.m.*, s. 145.

[648] İbn Havkal, *Sûret el arz*, s. 511'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 243.

[649] Makdisî, *Ahsen el-Takâsîm fi Ma'rifet el- Ekâlîm*, s.274-275'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 257.

[650] Faruk Sümer, *a.g.m.*, s. 160.

[651] S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, s. 144. Orta Asya'da Hristiyanlık ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Barthold, "Moğol Öncesi Dönemde Türkistan'da Hıristiyanlık", (Çev. Tahir Aşirov), *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, C. II, S. 2, 2018, ss. 126-157.

Kâşgarlı Mahmud'un Türkmen olarak saydığı Karluk, Halaç ve Oğuzlar[652] yanında bu adlandırmanın temelinde İslam dinine geçmiş Türk boylarının kastedildiği görülmektedir. Müslüman Türk anlamında, gayri Türk Müslüman komşuları tarafından yapılan bu adlandırma, özellikle XI. yüzyıldan sonra büyük çoğunluğu İslam dinine geçmiş bulunan Oğuz boyları için genelgeçer hale gelmiştir.[653] Oğuzlar ise kendilerini hala Oğuz olarak adlandırmaya devam etmiştir. Ancak XII. Yüzyıla gelindiğinde ise Horasan'dan batıya doğru tüm Oğuzlar için yalnızca Türkmen denilmiştir. [654]

İslam dinini kabul eden Türkler, yerleşik toplumun kendilerine atfettiği Türkmen adıyla[655] yeni bir kimlik kazanmaktaydı.[656] Bu kimliğin etnik menşeini başta Oğuz, Karluk ve Kâşgarlı Mahmut'un verdiği kitabî bilgiyle Halaç unsurları oluşturmuştu.[657] X. ve XII. yüzyıllarda Mâverâünnehir ve Horasan kenarlarında ve sonraki yüzyıl içerisinde Ön Asya'da bu Türk boyları, "*yeni bir daireye yani İslam medeniyetine dâhil olma, onunla bütünleşme ve bu kapsamda değişim, dönüşüm,*

---

[652] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 607-608.

[653] Faruk Sümer, *a.g.m.*, s. 161. Türkmen adının ön plana çıkması ve Oğuzların kendileri tarafından da kabul görmesi, X. yüzyılda özellikle Türk Hakanlığı (Karahanlılar) bünyesinde, yine Müslüman komşuları tarafından aynı dili konuşan fakat sosyo-ekonomik yapıları gereği farklı etnisitelere bölünmüş bozkır halklarının hepsine "Türk" denilmesiyle gelişen "mukayese" hissiyatının sonucu oluşmuş "Türklük" bilinci ile benzerlik taşır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ö. S. Hunkan, "Orta Asya'da X. XIII. Yüzyıllarda "Türk" Adı Üzerine Bazı Kayıtlar", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2005, s. 5-12.

[654] Faruk Sümer, *a.g.m.*, s. 161.

[655] Bîrûnî, *el-Cemâhir fi Ma'rifet el-Cevâhir*, s. 83-85'den naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 202.

[656] *"...atlı çoban savaşçı Oğuz boyları, Hazar'dan İsfîcâb'a kadar sınır oldukları İslam ülkelerine devamlı suretle akınlar ve yağmalar yaparak geri dönerken, merkezî otorite ile ihtilafa düşmelere halinde ya da siyasi bütünlüğün zaafa uğradığı zamanlarda yurtlarını terk ederek, İslam ülkelerine sığındıklarına, ancak bu kez de onlar tarafından sınır bölgelerine, İslam sınırlarının diğer atlı çoban boylarından korunması için, yerleştirildiklerine şahit olunmaktadır ki, bu döngü, atlı çoban kavimler ile yerleşikle arasında tarih boyunca değişmeyen bir yazgı idi. Böylece, sınır boylarındaki bu Oğuz gruplarının sosyal alanda zorunlu olarak yaşadıkları değişim süreci, kendilerine verilen "Türkmen" adıyla ifadesini bulmaktadır ki, başlangıçta yerleşikler lehine gözüken bu durum, kısa bir süre sonra ülkelerini ve hâkimiyetlerini kaybetmelerine sebep olurken, yeni hâkimlerin yaşadığı değişim yani özüne olan yabancılaşma hızı da, onların ömrünü tayin etmekteydi."* Ö. Soner Hunkan, "X-XII. Yüzyıllarda Mâverâünnehr'de Oğuzlar ve Batıya Göçleri", *Anadolu'da Yörükler Tarihî ve Sosyolojik İncelemeler*, (Ed. Hayati Beşirli-İbrahim Erdal), Phoenix Yayınevi, Ankara 2007, s. 8.

[657] Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 607-608.

çatışma ve sentez gibi kavramlarla ifade edebileceğimiz Türk devlet ve toplum yapısında her alanda tarihî bir sürecin yaşandığı dönemi temsil" etmiştir.[658]

İslam kültür ve medeniyeti dairesinde girmiş olan fakat büyük çoğunluğu göçebe ekonomik sitemlerini sürdüren Türkmen boyları, Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinde bulunan, kurumsallaşan veya kurumsallaşma çabasındaki (bölgenin geleneksel yerleşik-kurumsal devlet teşkilat yapısına uyum sağlama) Sâmânî, Türk Hakanlığı, Gazneli ve Selçuklu siyasî teşekkülleri içerisinde, kendilerine yer edinme, yurt tutma çabası içerisinde bulmuşlardı. Bu durum, tıpkı Karlukların kurucusu oldukları Türk Hakanlığı'nda olduğu gibi[659] kendilerinin de kurucu temel unsuru oldukları Selçuklu Devleti içerisinde siyasî irade ile çatışma içerisine girmelerine neden olmuştu. Bu çatışma, onları batı yönlü yeni göçlere yöneltmiş, bölgelerinde kalanlar açısından ise Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar varacak olayları tetiklemiştir.[660]

[658] Ö. S. Hunkan, "Ortak ve Farklı Yönleriyle Orta Asya'da Devletler Üzerine Eleştirel Değerlendirme", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 7, Ocak 2014, s. 76.
[659] Ö. S. Hunkan, "Moğol İstilası Arifesinde İslam'ın Doğu Sınırı: Karluk Meselesi", s. 260.
[660] M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi (Selçuklular Devri)*, s. 98-100; Ergin Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 16-26; M. A. Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", s. 160-168.

SONUÇ

X. ve XII. yüzyıllar arasında Oğuz, Karluk ve Halaç boylarının Mâverâünnehir ve Horasan çevresine gelişleri ile birlikte sosyal, siyasi, ekonomik, dini ve çevresel etkenlere bağlı bir uyum süreci geçirdikleri görülmektedir. Yaptığımız çalışmada söz konusu sosyal yapı unsurlarının tarihi süreçlerini, yaşam tarzları olan "göçebelik" ve müdahil oldukları "yerleşik hayat" olgularını, ekonomik sistemleriyle birlikte değerlendirmeye çalıştık.

Avrasya'nın Mançurya'dan Macaristan'a uzanan parçasında ve kuzeydeki tayga ile güneydeki çöl kesimleri arasında geniş bozkır sahası, besin ekonomileri göçebe-çobanlığa dayanan topluluklarının geliştirdiği "bozkır kültürü"nü ortaya çıkarmıştır. Bozkır kuşağının sınır boylarında ise besin ekonomileri tarım temelinde gelişen yerleşik topluluklar bulunmaktadır. Bu sınır bölgelerden Mâverâünnehir ve Horasan çevresi ise milattan önceki yıllardan beri yerleşik ve bozkır kültürlerinin birbirleriyle etkileşimde bulunduğu kendine has özel bir konumuyla çeşitli dönemlerde farklı Türk boylarının da kültürel çehrelerini etkileyen gelişmelerde önemli rol oynamıştır. Esas itibariyle, bu bölgenin tarihi İpek Yolu ticaretinin en önemli kesişim havzalarını barındırması nedeniyle, göçebe ve yerleşik unsurların besin üretim ekonomileri gereği birlikte bir yaşam formu geliştirmelerine imkân sunmamasına karşın söz konusu ticaretin sağladığı yüksek karlılıklar ve uzak pazarlara erişim avantajlarını kullanabilmek için simbiyotik (tamamlayıcı) bir ilişki modeli geliştirmeyi başarmışlardır. Bozkırdakilerin sosyal veya askerî insan unsurlarının (esir, köle), yetiştikleri hayvan ve hayvan ürünlerinin, maden ürünlerinin uzak pazarlara taşındığı ticaret şehirleriyle kurdukları ilişki düzleminde yarattığı fırsatlar, farklı yaşam tarzları ve inanç sitemlerine müdahil veya dahil olmalarını kolaylaştırmıştır. Ekonomik, kültürel, inançlar çerçevesinde gelişen bu ilişki bütününe bölgenin, yerleşik unsurların şehir-devlet benzeri yapıdaki tarım-ticaret üslerinin ihtiyacı korunaklı vadiler, göçebelerin ihtiyacı olan otlaklar, yaylalar, sulak alanlar şeklindeki çevresel koşullarını karşılayan coğrafi özellikleri de yardımcı olmuştur.

Oğuz boyları ile birlikte bazı Karluk ve Halaç unsurlarının, X. yüzyıl itibariyle Mâverâünnehir'de başlayan yerleşik yaşam tarzına uyum sağlama ve İslam dinini benimseme süreçleri, bozkırdaki sosyo-kültürel yapılarından farklılaşarak Türkmen adı ile adlandırılmalarına yol açmıştır. Bu sürecin, bozkırda başlayan ve yerleşik hayatın içerisinde ya da kıyısında devam eden aşamaları ve İslam dinini benimsemeleriyle gelişen Türkmen kimliği, Türkmen adının özellikle Oğuzlar arasında yerleşik-göçebe ayırmaksızın İslam dinini benimseyen tüm Oğuzlar için kullanılmasıyla XII. ve sonraki yüzyıla kadar Horasan'dan Ön Asya kadar olan bütün Oğuzları -ve tamamen Türkmen kimliğiyle bütünleşmiş Karluk, Halaç unsurlarını- ifade eden esas kimlik haline gelmiştir.

XI. yüzyılda kendi siyasi teşekküllerini kuran Oğuz-Türkmen boyları, çok büyük çoğunluğunun devam ettirdiği göçebe ekonomileri nedeniyle hem yeni göç ettikleri bölgelerin yerleşik-kurumsal yapılarıyla hem de aslî sosyal unsurunu oluşturdukları, fakat yönetim erkince yerleşik-kurumsallaşma çabasındaki devletleriyle sorunlar yaşamıştır. Türkmen kimliğinin, Selçuklu egemenliğiyle siyasî karakterini kazandığı gerçeğiyle birlikte siyasi idarenin, sosyal yapıyı dengede tutma çabasına rağmen özellikle sosyo-ekonomik uygulamalarının Oğuz-Türkmen toplum yapısında tam olarak karşılık bulamadığı anlaşılmaktadır.

Sosyal yapı ve siyasi idareler arasındaki bu çatışmalar, kısa vadelerde sosyal unsur aleyhine yeni göçleri, uzun vadede ise siyasi idareler açısından hâkimiyetlerinin sonunu getirmiştir.

KAYNAKÇA

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

AHMED B. MAHMÛD, *Selçuk-Nâme*, (Haz. Erdoğan Merçil), C. I-II, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977.

AKBULUT, Dursun Ali, *Arap Fütuhatına Kadar Mâverâünnehr ve Horasan'da Türkler M.Ö. II.-M.S. VII. yy.*, (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1984.

AKSARAYÎ, *Müsâmeretü'l –Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2000.

ANOHİN, A. V., *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, (Çev. Zekeriya Karadavut- Jannet Meyermanova), Kömen Yayınları, Konya 2006.

ARAT, Reşit Rahmeti, "Karluklar", *İA*, C. VI, MEB, İstanbul 1977, ss. 351-352.

ARİSTOV Nikolay Aleksandroviç, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

ASKER, Efzeleddin, "Oğuzlar ve Türkmanlar", *ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (Ankara, 10-15 Eylül 2007) Bildiriler: Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, C. I, Ankara 2012, s. 287-296.

ASLANAPA, Oktay, *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989.

ATALAY, İbrahim, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 242-259.

AYAN, Ergin Ayan, *Oğuz İsyanı*, Kitapevi, İstanbul 2013.

BARTHOLD, Vasily Viladimiroviç, *İlk Müslüman Türkler*, (Çev. N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.

BARTHOLD, Vasily Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990.

BARTHOLD, Vasily Viladimiroviç, "Moğol Öncesi Dönemde Türkistan'da Hıristiyanlık", (Çev. Tahir Aşirov), *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, C. II, S. 2, 2018, ss. 126-157.

BARTHOLD, Vasily Viladimiroviç, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. K. Y. Kopraman-İsmail Aka), TTK, Ankara 2006.

BARTHOLD, Vasily Viladimiroviç, "Turkomans," *The Encyclopaedia of Islam*, (Ed. M. Th. Houtsma-A.J. Wensinck-H. A. R. Gibb-W. Heffening-E. Levi-Provençal), C. I, Leiden 1934, ss. 896-898.

BARTHOLD, Vasily Viladimiroviç, "Türkmen Tarihine Ait Taslak", Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK, Ankara 1987, ss. 555-558.

BASKICI, Murat, "Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış", *A.Ü. D.T.C.F.D.*, C. LIII, 53, S. 1-4, Ankara 1998, ss. 73-94.

BELÂZURÎ, *Fütûhu'l Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

BÎRÛNÎ, "el-Cemâhir fi Ma'rifet el-Cevâhir", (Çev. Ramazan Şeşen), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, ss. 199-205.

BLOCK, Marc, *Feodal Toplum*, (Çev. M. A. Kılıçbay), Savaş Yayınları, Ankara 1983.

BOKOVENKO, Nikolai, "Tagar Kültürü", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 518-525.

BOSNALI, Sonel, "Dil Edinimi Açısından Halaççanın Konumu", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 32, 2012, s. 45-67.

BOSWORTH, C. E., "Khaladj I. History", *Encyclopedia of Islam*, 1977, ss. 917-918.

BOSWORTH, C. E., *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Caliphate (994-1040)*, New Delhi 1992.

BOSWORTH, C. E.- CLAUSON, Gerard, "Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, S. 1/2, 1965, ss. 2-12.

BRAUDEL, F., *Uygarlıkların Grameri*, (Çev. M. A. Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 1996.

BREGEL, Yuri, *An Historical Atlas Of Central Asia*, (Ed. D. Sınor-N. Cosmo), Brill Yayınları, Leiden 2003.

BUCHNER, V. F., "Sâmânîler", *İA*, C. X, MEB, İstanbul 1964, ss. 140-143.

CAHEN, Claude, *Türklerin Anadoluya İlk Girişi*, (Çev. Y. Yücel, B. Yediyıldız), TTK, Ankara 1988.

CÂHİZ, Ebu Osman, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Fazîletleri*, (Çev. Ramazan Şeşen), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1967.

CHAVANNES, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev. Mustafa Koç), Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

CHİLDE, Gordon, *Kendini Yaratan İnsan*, (Çev. Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları, İstanbul 2006.

CHİLDE, Gordon, *Tarihte Ne Oldu*, (Çev. Alâeddin Şenel- Mete Tunçay), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2009.

CLASTRES, Pierre, *Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu*, (Çev. Alev Türker, Mehmet Sert), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1992.

CLAUSON, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London 1972.

CÜVEYNİ, *Tarih'i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2013.

CZEGLEDY, Karoly, *Turan Kavimlerinin Göçü*, (Çev. Günay Karaağaç), Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

ÇORUHLU, Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.

DELEUZE, Gilles – GUATTARİ, Felix, *Kapitalizm ve Şizofreni 1: Göçebebilimi İncelemesi: Savaş Makinesi*, (Çev. A. Akay), Bağlam Yayınları, İstanbul 1990.

DELEUZE, Gilles – GUATTARİ, Felix, *Kapitalizm ve Şizofreni 2: Kapma Aygıtı*, (Çev. A. Akay), Bağlam Yayınları, İstanbul 1993.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat, Devlet)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Kök Türkler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

DİYARBEKİRLİ, Nejat, *Hun Sanatı*, MEB, İstanbul 1972.

DİYARBEKİRLİ, Nejat, "Eski Türklerde Kültür Sanat", *Türkler*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 827-894.

DONUK, Abdülkadir, "Eski Türk Devlet Teşkîlatında Tarhan Ünvanı ve Tarihî Gelişmesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 34, 1984, ss. 81-90.

DURMUŞ, İlhami, *İskitler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.

EBERHARD, Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları*, (Çev. Nimet Ulutuğ), TTK, Ankara 1996.

EBULGAZİ BAHADIR HAN, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, (Haz. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser, (Yayım yeri ve yılı belirtilmemiş).

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, MEB, İstanbul 1969.

ERÖZ, Mehmet, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

ERÖZ, Mehmet, *Yörükler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

ESİN, Emel, "Butân–ı Halaç (M. VII–X Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 17, İstanbul 1972, ss. 25-67.

ESİN, Emel, "Farhar-ı Halluh (Karluk Budist Sanatı)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 18, İstanbul 1976, ss. 79-140.

ESİN, Emel, "İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", *Türkler*, C. I, Ankara 2002, ss. 494-517.

ESİN, Emel, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 10-11, 1968, ss. 137-216.

ESİN, Emel, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

ESİN, Emel, *Türkistan Seyahatnamesi*, TTK, Ankara 1997.

GELEKÇİ, Cahit, "Türk Kültüründe Oğuz-Türkmen-Yörük Kavramları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, S. 1, Ankara 2004, ss. 9-18

GENÇ, Reşat, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.

GERDİZÎ, "Zeyn el-ahbâr", (Çev. Ramazan Şeşen), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, ss. 72-89.

GİBB, Hamilton Alexander Rosskeen, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (Çev. Hasan Kurt), Çağlar Yayınları, Ankara 2005.

GOODY, Jack, *Yaban Aklın Evcilleştirilmesi*, (Çev. Koray Değirmenci), Pinhan Yayınevi, İstanbul 2011.

GOLDEN, Peter Benjamin, "Orta Asya'da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", *Erken İç Asya Tarihi*, (Drl. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, ss. 459-497.

GOLDEN, Peter Benjamin, "The Migrations of the Oğuz", *Archivum Ottomanicum*, S. IV, 1972, ss. 45-84.

GOLDEN, Peter Benjamin, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

GÖKALP, Ziya, *Türk Uygarlık Tarihi*, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1991.

GÖKALP, Ziya, *Küçük Mecmua II*, (Çev. Şahin Filiz), Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya 2009.

GÖKALP, Ziya, *Türk Töresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.

GÖMEÇ, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

GÖMEÇ, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000.

GUMİLEV, L. N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

GÜNDÜZ, Tufan, *Bozkırın Efendileri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.

GÜVENÇ, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979.

Hududül-Alem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib, (Çev. V. Minorsky, Türkçeye Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008.

HUNKAN, Ömer Soner, "X-XII. Yüzyıllarda Mâverâünnehr'de Oğuzlar ve Batıya Göçleri", *Anadolu'da Yörükler Tarihî ve Sosyolojik İncelemeler*, (Ed. Hayati Beşirli-İbrahim Erdal), Phoenix Yayınevi, Ankara 2007, ss. 1-30.

HUNKAN, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

HUNKAN, Ömer Soner, Ö. S. Hunkan, "Moğol İstilası Arifesinde İslam'ın Doğu Sınırı: Karluk Meselesi", *Prof. Dr. Özkan İzgi Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, ss. 251-261.

HUNKAN, Ömer Soner, "X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslam (Nümizmatik Veriler ve İslam Kaynaklarına Göre)", *ICANAS 38 (Ankara, 10-15 Eylül 2007), ADTYK Yayınları*, Ankara 2012, ss. 1615-1629.

HUNKAN, Ömer Soner, "Orta Asya'da X. XIII. Yüzyıllarda "Türk" Adı Üzerine Bazı Kayıtlar", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2005, ss. 5-12.

HUNKAN, Ömer Soner, "1018 Anadolu (Rûm) Seferini Çağrı Bey Yönetimindeki Oğuzlar mı Gerçekleştirdi?", *Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 3, 2006, s. 77-87.

HUNKAN, Ömer Soner, "Ortak ve Farklı Yönleriyle Orta Asya'da Devletler Üzerine Eleştirel Değerlendirme", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 7, Ocak 2014, ss. 75-85.

İBN'ÜL-FAKÎH, "Kitâb el-büldân", (Çev. Ramazan Şeşen), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, ss. 193-196.

İBN FAZLAN, *Seyahatname*, (Haz. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2007.

İBN HAVKAL, "Sûret el arz", (Çev. Ramazan Şeşen), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, ss. 212-251.

İBN HURDAZBİH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008.

İBN KESÎR, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. XII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

İBNÜ'L ESİR, *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, (Ed. M. Tulum), C. III-XI, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İDRÎSÎ, "Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk", (Çev. Ramazan Şeşen), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, ss. 96-129.

İSTAHRÎ, "Mesâlik el-Memâlik", (Çev. Ramazan Şeşen), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, ss. 156-164.

İNAN, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK, Ankara 1987.

İNAN, Abdülkadir, *Türkoloji Ders Hülasaları*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1936.

İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizim*, TTK, Ankara 1986.

JİRMUNSKY, V. M., "Sirderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler", (Çev. İsmail Kaynak), *Belleten*, C. XXV, S. 99, 1961, ss. 471-483

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, TDK, Ankara 1958, ss. 121-133.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Selçuklular", *İA*, C. X, MEB, İstanbul 1964, ss. 353-416.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah*, MEB, İstanbul 1973.

KARATAŞ, Mustafa, "Göçerevlilik ve Yerleşiklik Bağlamında Selçuknâme", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 42, 2017, ss. 127-170.

KARŞÎ, Cemâl, "Mülhakât el-surâh", (Çev. Ramazan Şeşen), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, ss. 208-211.

KAŞGARLI MAHMUD, *Divan-ü Lugati`t Türk*, (Çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurtsever), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

KHAZANOV, Anatoly M., *Göçebe ve Dış Dünya*, (Çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2015.

KLYASHTORNY, S. G. – SULTANOV, T. İ., *Türk'ün Üçbin Yılı*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

KOCA, Salim, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 20002. s.s. 651-663.

KOCA, Salim, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 1, 2017. s.s. 1-18.

KONUKÇU, Enver, "Halaç", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, ss. 228-229.

KOPPERS, Wilhelm, "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 316-334.

KÖKSOY, Mümin, "Orta Asya'nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 478-485.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.

KÖPRÜLÜ, Fuad, "Halaç", *İA*, MEB, C. V/I, İstanbul 1987, ss. 109-116.

KÖYMEN, Mehmet Altay, "Büyük Selçuklular İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı (1153)", *DTCF Dergisi*, C. V, S. II, 1947, ss. 159-173.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I, TTK, Ankara 2000.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, TTK, Ankara 2001.

KROEBER, A. L., *Configurations of Culture Growth*, University of California Press, Berkeley- Los Angeles 1944.

KURAT, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1937.

KURPALİDİS, G. M., *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Çev. İlyas Kamalov), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

LEVİ-STRAUSS, Claude, *Mit ve Anlam*, (Çev. Gökhan Yavuz Demir), İthaki Yayınları, İstanbul 2013.

LİGETİ, L., *Bilinmeyen İç Asya*, TDK, Ankara 1938.

LİNDNER, R. P., "What was a Nomadic Tribe?", *Comparative Studies in Society and History*, S. 24, 1982, ss. 689-690.

MANAFZADEH, S.- STAEDLER, Y. M.- CONTİ, E., "Visions of the Past and Dreams of the Future in the Orient: The Irano-Turanian Region from Classical Botany to Evolutionary Studies", *Biological Reviews*, S. 92/3, 2016, ss. 1-24.

MAKDİSÎ, "Ahsen el-Takâsîm fi Ma'rifet el- Ekâlîm", (Çev. Ramazan Şeşen), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, ss. 175-180, 251-272.

MEHMET NEŞRİ, *Kitab-ı Cihan-Nüma*, (Haz. Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen), TTK, C. I, Ankara 1949.

MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989.

MES'ÛDÎ, *Murûc el-zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

MİNORSKY, V., *Hudud al-Alam: The Region of the World*, E. J. W. Gibb Memorial, Cambridge 1982.

MİNORSKY, V., "The Turkish Dialect of the Khalaj", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Sayı 10/2, 1940, ss. 417-439.

MİTHEN, Steven, *Aklın Tarih Öncesi*, (Çev. İrem Kutluk), Dost Kitabevi, Ankara 1999.

MURATGELDİEV, Y., -KÜÇÜKÖDÜK, M.-BİNGÖL, Ü.-GÜNEY, K.-GEVEN, F., "İran-Turan Floristik Bölgesi", *Selçuk Üniversitesi Fen Fakültesi Fen Dergisi*, C. I, S. 16, 2000, ss. 119-124.

NECEF, Ekber N.-ANNABERDİYEV, Ahmet, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

NEMETH, Gyula, "Türklüğün Eski Çağı", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 378- 387.

NİZÂMÜ'L MÜLK, *Siyasetnâme*, (Çev. Mehmet Taha Ayar), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.

OKLADNİKOV, A. P., "Tarihin Şafağında İç Asya", *Erken İç Asya Tarihi*, (Drl. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, ss. 61-140.

ONG, Walter J., *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözün Teknolojileşmesi*, (Çev. Sema Postacıoğlu Banon), Metis Yayınları, İstanbul 2003.

ORKUN, Hüseyin, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994.

ORKUN, Hüseyin, *Oğuzlara Dair*, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 2003.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. IV, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.

ÖZCAN, Koray, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. XX, No 2, 2005, ss. 251-265.

ÖZGÜDENLİ, O. G., "Reşîdüddîn Fazlullāh Hemedânî", *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, ss. 19-21.

ÖZGÜDENLİ, O. G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

ÖZTÜRK, Murat, "Akhunlar Vasıtasıyla Bozkır Kültürü ile Hint Kültürünün Karşılaşması", *Turkish Studies*, C. IX, S. 7, Ankara 2014, ss. 475-484.

POLAT, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2004.

POLAT, M. Said, "Göçebe Türklerde Avcılık", *Av ve Avcılık Kitabı*, (Ed. E. G. Naskali-H. O. Altun), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, ss. 54-63.

PRİTSAK, Omeljan, "Karahanlılar", *İA*, MEB, İstanbul 1977, ss. 251-273.

PRİTSAK, Omeljan, "Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı", (Çev. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 104, İstanbul 1996, s. 93-102.

RADLOFF, W. "Kazaklar ve Kırgızlar", *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 368- 376.

RASONYİ Lazlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Cami'üt-tevârih*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

ROUX, Jean Paul, *Türklerin Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil - Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012.

SALMAN, Hüseyin, "Karluklar", *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 421-424.

SALMAN, Hüseyin, "Karluklar", *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, ss. 509-510.

SALMAN, Hüseyin, "Karluk Devleti'nin Kuruluş Tarihi Meselesi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2014, ss. 1-7.

SARITAŞ, Eyüp, "Çin Kaynaklarından T'ung Tien ve Bunun Türk Tarihi Açısından Önemi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 4, İzmir 2000, ss. 219-223.

SAYDAM, M. Bilgin, *Deli Dumrul'un Bilinci*, Metis Yayınları, İstanbul 2013.

SAYILI, Aydın, "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", *Belleten*, C. X, 1946, ss. 97-131.

SEZER, Baykan, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979.

SİNOR, Denis, "The Origin Of Turkic Baliq "Town"", *Central Asiatic Journal*, C. XXV, S. 1/2, ss. 95-102.

SOMUNCUOĞLU, Servet, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, A-Z Yapı İnşaat Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

SOROKİN, P. A., *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, (Çev. Mete Tuncay), Göçebe Yayınları, İstanbul 1997.

SPOONER, Brian, "The Cultural Ecology of Pastoral Nomads", *Addison-Wesley*, S. 45, New York 1973, ss. 1-53.

STRYZGOWSKİ, J., "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1935, s.s. 1-118.

SÜMER, Faruk, *Eski Türkler'de Şehircilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1984.

SÜMER, Faruk, *Çepniler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilâtı Destanları*, A.Ü.D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1972.

SÜMER, Faruk, "Oğuzlar", *DİA*, C. XXXIII, İstanbul 2007, ss. 325-330.

SÜMER, Faruk, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *A.Ü. D.T.F.C.D.*, C. XVI, S. 3-4, 1958, ss. 131-163.

ŞALBAYEV, Aydos, *Oğuz Göçleri ve Yayılmaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

ŞENEL, A., *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

TABERÎ, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. III, MEB, İstanbul 1991.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara 2004.

TAŞAĞIL, AHMET, *Gök-Türkler I-II-III*, TTK, Ankara 2012.

TAŞAĞIL, AHMET, "Bilinen Tarihin Şafağında Eski Türk Tarihinin Zaman ve Mekânda Yeri", *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, (Haz. Servet Somuncuoğlu), A-Z Yapı İnşaat Kültür Yayınları, İstanbul 2008, ss. 19-24.

TAŞAĞIL, AHMET, "Talas Savaşı", *DİA*, C. XXXIX, İstanbul 2010, ss. 501.

TAŞAĞIL, AHMET, "Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, C. 24, 2014, ss. 75-89.

TAŞAĞIL, AHMET, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", *Türkler*, C. II, Ankara 2002, ss. 323-367.

TAYFUR, Kemal, "Boylar ve Kuşlar (Yirmidört Boylu Budun)", *Atlas Dergisi*, S. 102, 2001, ss. 121.

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TOGAN, Zeki Velidi, "İbn Al. Fakih'in Türklere Ait Haberleri", *Belleten*, C. XII, S. 45, 1948, ss. 11-16.

TOGAN, Zeki Velidi, *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili)*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1982.

TOGAN, Zeki Velidi, "Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Ait", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (Çev. Serkan Acar), C. XXVII, S. 2, İzmir 2012 s. 527-539.

TOYNBEE, Arnold, *Tarih Bilinci*, Bateş Yayınları, İstanbul 1978.

TÖNNİES, F., "Cemaat ve Cemiyet Nazariyesi", (Çev. Z. F. Fındıkoğlu), *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. IX, S. 3-4, 1944, ss. 712-748.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, C. I, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1978.

Türk Ansiklopedisi, "Asya", C. IV, MEB, Ankara 1950.

TÜYSÜZ, Cem, "Türkmenler", *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 552-579.

UNTERLANDER, M.- PALSTRA, F.- LAZARİDİS, I.- PİLİPENKO, A.S.- HOFMANOVA, Z.- GROSS, M. SELL, C.- BLÖCHER, J.- KİRSANOW, K.- ROHLAND, N.- RİEGER, B.- KAİSER, E.D.- SCHİER, W.- POZDNİAKOV, D.- KHOKHLOV, A. L.- GEORGES, M.- WİLDE, S.- POWELL, A.- HEYER, E.- CURRAT, M.- REİCH, D.- SAMASHEV, Z.- PARZİNGER, H.- MOLODİN, V.I.- BURGER, J., "Ancestry and Demography and Descendants of Iron Age Nomads of the Eurasian Steppe", *Nature Communications*, S. 8, no. 14615, 2017, ss. 1-10.

URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1336) ve Papaz Girgor'un Zeyli (1136-162)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK, Ankara 2000

USTA, Aydın, *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler),* Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

ÜREN, Umut-KARATAY, Osman, "On The Earliest Mention of the Ethnonym 'Oguz' in Western Turkestan", *Sixth International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*, Szeged-Macaristan, 23-25 Kasım 2016.

ÜREN, Umut, "Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut'taki İzler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2015, 15/2, ss. 65-74.

VAMBERY Amirnus, *Travels in Central Asia*, Harper & Brothers, New York 1865.

VİSHNYATSKY, Leonid B., "Orta Asya'nın Tarih Öncesi: Alt, Orta ve Üst Yontma Taş Çağı", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 20002, ss. 486-493.

YA'KUBÎ, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002.

YAZICIZADE ALÎ, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, (Haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.

YİNANÇ, M. H., *Türkiye Tarihi (Selçuklular Devri)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944.

YÜCEL, Erdem, *İslam Öncesi Türk Sanatı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

EKLER

Kâşgarlı Mahmud, Reşidüddin Fazlullah ve Yazıcızâde Âli'ye göre Oğuz boyları ve damgaları.[*]

I. KÂŞGARLI'DAKİ OĞUZ BOYLARI

	BOYUN ADI		DAMGASI
1	Kınık	قنق	
2	Kayığ	قيغ	
3	Bayundur	بايندر	
4	İwa, Yıwa	اڤا، يڤا	
5	Salğur	سلغر	
6	Afşar	افشار	
7	Beg-Tili	بكتلى	
8	Büğdüz	بكدز	
9	Bayat	بيات	
10	Yazğır	يزغر	
11	Eymür	ايمر	
12	Kara-Bölük	قرابلك	
13	Alka-Bölük	القابلك	
14	İgdir	اكدر	
15	Üregir, Yüregir	اركر، يركر	
16	Totırka	توترقا	
17	Ula-Yuntluğ	اولا يندلغ[45]	
18	Töker	توكر	
19	Beçenek	بجناك	
20	Çuvaldar	جولدر[46]	
21	Çepni	جبنى	
22	Çarukluğ	جرقلغ[47]	Bunların sayısı az ve damgaları belli değildir.

[*] F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 210-211.

II. REŞİD UD-DİN'E GORE OGUZ BOYLARI

		BOYUN ADI	ANLAMI	ET KISMI	ONKUNU	DAMĞASI	
BOZ-OKLAR	GÜN-HAN OĞULLARI	Kayı, قایی	Muhkem.	Sağ karı yağrın	Şâhin		1
		Bayat, بایات	Devletli ve nimeti bol.	" " "	"		2
		Alkaravlı, القراولی	Nereye varsa başarı gösterir[49]	" " "	"		3
		Kara-İvli, قرااویلی	Kara otağlı.	" " "	"		4
	AY-HAN OĞULLARI	Yazır, یازر	Çok ülkeye hâkim.	Aşığlu	Kartal		5
		Değer, دکر	Toplanmak için.	"	"		6
		Dodurğa, دودورغا	Ülke almak ve hanlık yapmak	"	"		7
		Yaparlı, یاپرلی	.....[49]	"	"		8
	YILDIZ-HAN OĞULLARI	Avşar, اوشر	Çevik ve vahşi hayvan avına hevesli.	Sağ Umaca	Tavşancıl		9
		Kızık, قزیق[50]	Kuvvetli, yasakda ciddî.	" "	"		10
		Beg-Dili, بیاك دلی	Büyükler gibi aziz.	" "	"		11
		Karkın, قارقین	Çok ve doyuran aş.	" "	"		12
ÜÇ-OKLAR	GÖK-HAN OĞULLARI	Bayındır, بایندر	Daima nimetle dolu olan yer.	Sol karı yağrın	Sunkur		13
		Biçene, بیچنه[51]	İyi çalışır gayret gösterir.	" " "	"		14
		Çavuldur, چاولدور	Şerefli, ünü yayğın.	" " "	"		15
		Çebni, چبنی	Nerede gağı görürse hemen savaşır.	" " "	"		16
	BAĞ-HAN OĞULLARI	Salur, سالور	Nereye varsa kılıç ve çomağı iş görür.	Ucayla	Uc		17
		Eymür, ایمور	Son derece iyi ve zengin.	"	"		18
		Ala-Yuntlı, الایونتلی	Hayvanları iyi.	"	"		19
		Üreğir, اورکر	Daima iyi iş ve düzen kurucu.	"	"		20
	DENİZ-HAN OĞULLARI	Yigdir, یکدیر[52]	İyilik, büyüklük, yiğitlik.	Aşığlu	Çakır		21
		Bügdüz, بکدز	Herkese tevâzu gösterir ve hizmet eder.	"	"		22
		Yıva, یوا	Derecesi hepsinden üstün.	"	"		23
		Kınık, قینق	Nerede olsa azizdir.	"	"	[53]	24

III. YAZICI-OĞLU'NDAKİ OĞUZ BOYLARI LİSTESİ[24]

Hanlar hanı süñüğü baş ve uca buna kan derler

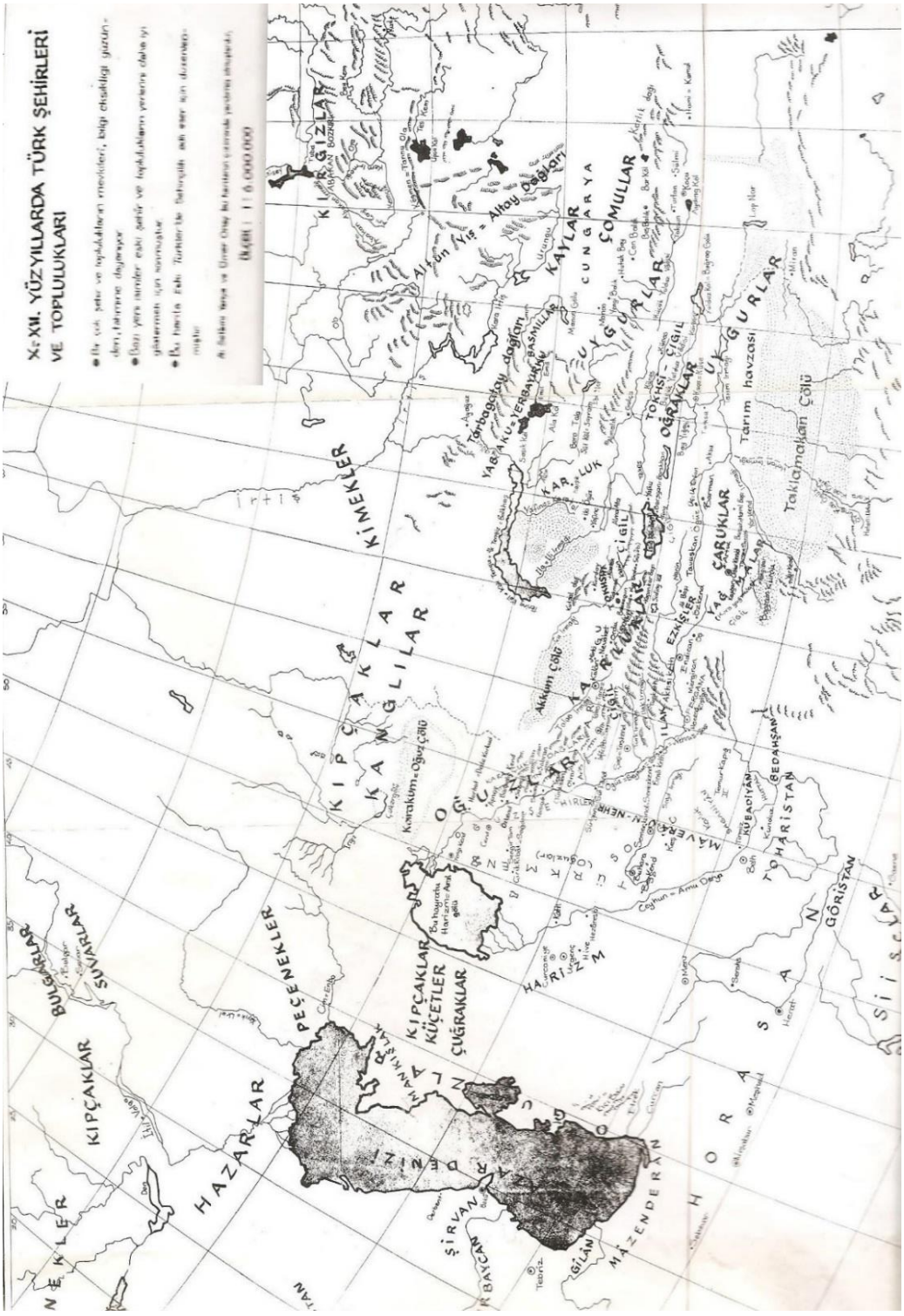
		BOYUN ADI	ANLAMI	SÜÑÜK	KUŞ	DAMGASI	
BOZ-OK KAVİMLERİ Kİ SAĞ KOLDURURLAR	GÜN-HAN Oğlanları Ki dükeli oğlanlarıñ ulusudur	Evvel, KAYI قايي	Yani muhkem.	Sağ kanı yağrın	Şâhin		1
		Duvum, BAYAT بايات	Yani devletlu ve nimetlu.	" " "	"		2
		Sevvum, ALKA-EVLİ القه اولي	Yani her yere yürürler, muvafakat ederler.	" " "	"		3
		Çehârum, KARA-EVLU قرا اولو	Yani evleri kara.	" " "	"		4
	AY-HAN Oğlanları Ki ikinci oğuldurur	Evvel, YAZIR يازر	Yani çok vilâyet anuñ ola.	Aşuklu Umaca	Kartal		5
		Duvum, DÖGER دوكر	Yani derilmeğiçun bir yire geleler.	" "	"		6
		Sevvum, DODURĞA دودوغا	Yani milk dutmak ve yasamak.	" "	"		7
		Çehârum, YAPARLI ياپرلي	 55	" "	"		8
	YILDIZ-HAN Oğlanları Ki üçüncü oğuldurur	Evvel, AVŞAR آوشار	Yani cüst u çâlâk ve ava ve canavara ve kuşa heveslu.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl		9
		Duvum, KIZIK قيزيق	Yani kuvvetlu ve yasakda ciddu cehd edici.	" "	"		10
		Sevvum, BEGDİLİ بيك دلي	Yani beğler sözü azizdur.	" "	"		11
		Çehârum, KARKIN قاركين	Yani ulu aş ve doyurucu	" "	"		12
ÜÇ-OK KAVİMLERİ Kİ SOL KOLDURUR	GÖK-HAN Oğlanları Ki dördüncü oğuldurur	Evvel, BAYINDUR بايندر	Yani hemişe bay ve nimetlu ol.	Sol kanı yağrın	Şunkur		13
		Duvum, BİÇENE بيچنه	Yani eyu dürüşici.	" " "	"		14
		Sevvum, ÇAVINDIR چاوندر	Yani namuslu ve ırak çavlu	" " "	"		15
		Çehârum, ÇEBNİ چبني	Yani kandekā yağı göre derhal savaşur ve çapar.	" " "	"		16
	DAK(Dağ)-Han Oğlanları Ki beşinci oğuldurur	Evvel, SALUR سالور	Yani salur yani kandekki irişesi kılıç ve çomakdan revan olsun	Ucayla adlu	Uc Kuş		17
		Duvum, EYMÜR ايمور	Yani hadsiz eyu bay ol.	" "	" "		18
		Sevvum, ALAYUNDLU الايوندلو	Yani kısrakları ala ve eyu atlu.	" "	" "		19
		Çehârum, ÜREGİR اوركير	Yani hemişe eyluk ve ihsan edici.	" "	" "		20
	DENİZ-HAN Oğlanları Ki altıncı oğuldurur	Evvel, İĞDİR ايكدر	Yani eylük ve ululuk ve bahadurluk.	Aşuklu ve kış	Çakır		21
		Duvum, BÜĞDÜZ بوكدز	Yani dükelüne tevazu ve kulluk ve hizmet ider.	" "	"		22
		Sevvum, YIVA يوا	Yani mertebesi dükelinden üstün ola.	" "	"		23
		Çehârum, KINIK قينق	Yani dükelinden her yirde bunlar azîz ola.	" "	"		24

Oğuz boylarının sosyal yapılanmalarındaki ongun sistemi*

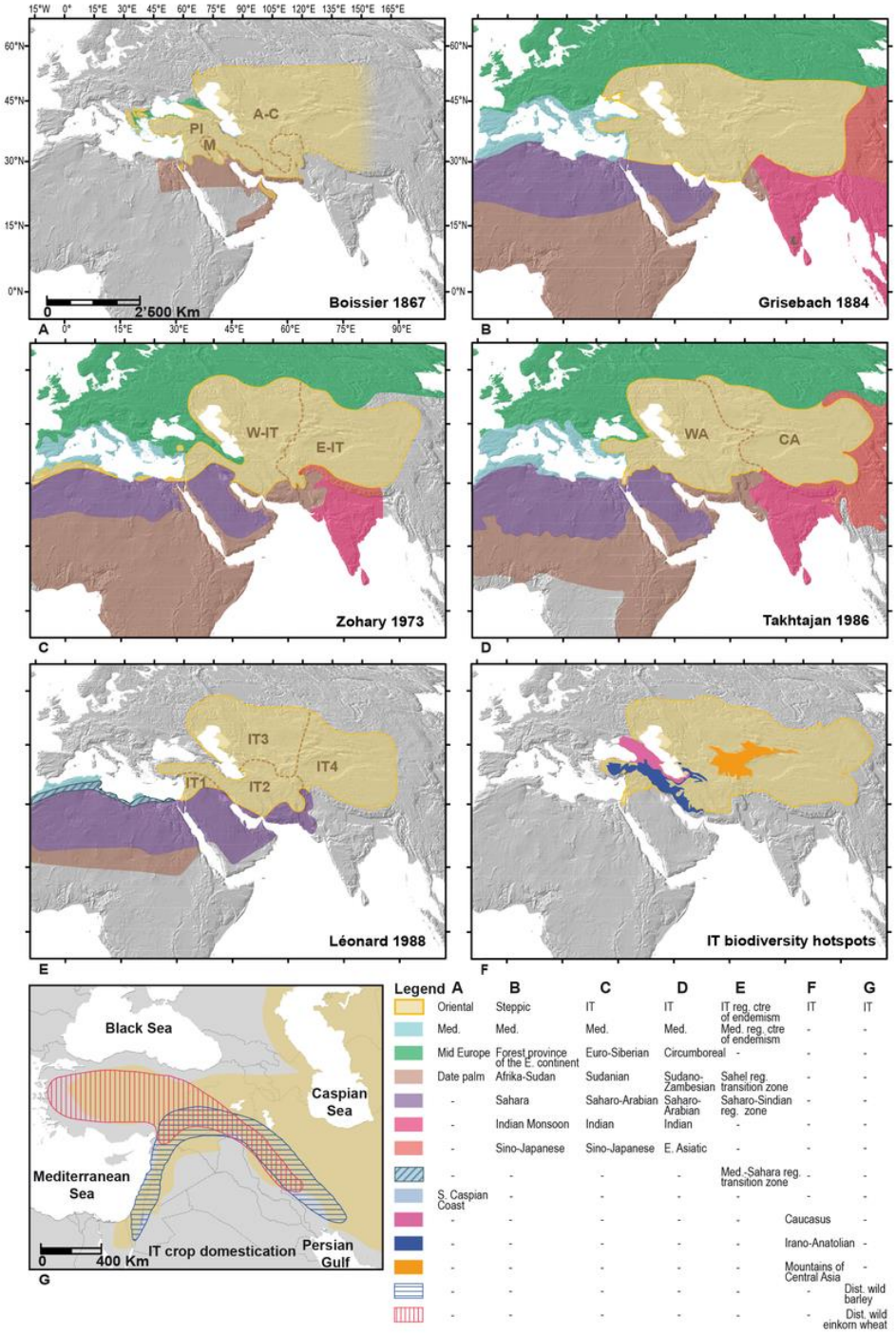
* Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat, Devlet)*, s. 41-42; Kemal Tayfur, "Boylar ve Kuşlar (Yirmidört Boylu Budun)", *Atlas Dergisi*, S. 102, 2001, s. 121.

X. XII. Yüzyıllarda Türk Şehirleri ve Topluluklarının Dağılımları[*]

[*] F. Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK, Ankara 2014, s. 125.

İran-Turan floristik bölgesi ve araştırmalara göre çeşitli sınıflandırmalar.[*]

[*] Sara Manafzadeh-Yannick M. Staedler- Elena Conti, "Visions of the Past and Dreams of the Future in the Orient: The Irano-Turanian Region from Classical Botany to Evolutionary Studies", *Biological Reviews*, S. 92/3, 2016, s. 1369.

DİZİN

A

Abbâsîler, 41, 68, 69, 77, 83, 84, 103, 104

Abdullah b. Tahir, 42, 59

Afanasyevo Kültürü, 23, 27

Afgan, 72

Afganistan, 73, 81, 82, 115

Afşar, 61

Akhunlar, 39, 40

Ak-Tepe, 78

Alagöl, 64, 79

Alatav, 75

Ala-yundlu, 61

Ali Tegin, 89, 90, 91, 92

Alka Bölük, 61

Alka Evli, 61

Alp Arslan, 102, 103, 111

Alp Kara Berânî, 91

Alp Tegin, 72, 86, 100, 101

Altay, 15, 19, 23, 25, 26, 27, 28, 49, 64, 79, 116

Altay Dağları, 15, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 64, 79, 116

Altın-Tepe, 79

Anasıoğlu, 97

Anav Kültürü, 35, 36

Andronovo Kültürü, 24, 25, 27

Aral Gölü, 15, 24, 27, 59, 74, 75, 115, 116

Arap, 2, 12, 31, 34, 35, 40, 41, 42, 45, 72, 109

Arslan Câzib, 97

Arslan Han Muhammed, 93

Arslan Yabgu, 89, 91, 96, 99

Artık-Ata, 78

Artuç, 85

A-shih-na Holu, 65

Atlı çoban kültürü, 19

Avarlar, 29, 52

Avrasya, 13, 15, 16, 18, 29, 52, 107, 114, 125

Avrasya bozkır kuşağı, 13, 114

Avrasya bozkırları, 15

Avrupa, 14, 15, 29, 59, 63, 76, 107, 115

Avrupa Hunları, 29

Avşar, 61

Ay-Han, 61

Aynî, 49

Azerbaycan, 73, 82, 98

B

Baktaria, 38

Baktria, 37, 39, 41

Balaç, 45

Balasagun, 45, 47, 54, 68, 69, 71, 80, 81, 85, 94, 95, 96

Balhan, 97, 98, 103, 116, 2

Balkaş Gölü, 15, 27, 64, 75, 79

Baratekin, 75

Barçınlığ-kent, 79

Barshân, 69, 80, 81, 96, 100

Basmıl, 66

Bâverd, 91, 97, 98

Bayat, 61

Bayındır, 61

Bayır-Kum, 78

Baykal Gölü, 20, 22, 27, 28

Baytaş Arslan Han Musâ, 85

Baytuz, 72, 86

Bayundur, 61

Beçenek, 61

Beğdili, 61

Beğ-toğdı, 99

Belâzurî, 42, 59

Belh, 40, 68, 81, 86, 99, 101, 104

Bengal, 73
Bertek 33, 23
Berûket, 45
Beşbalık, 65, 67, 68
Bevârd, 98
Beyhakî, 2, 3, 98, 108, 116
Bilge Kağan, 31, 66
Bilge N.çor Kadır Han, 69, 84
Bozkır ekonomisi, 22
Bozkır kültürü, 15, 20, 28, 107, 118, 125
Bozok, 61, 117
Budacılık, 38
Budizm, 69
Buğa, 97
Buğra Han, 85, 88, 90, 91
Buhara, 41, 50, 75, 88, 89, 90, 91, 95
Bulgarlar, 29, 60, 76
Burnamez, 89
Buzuk-Tepe, 78
Büğdüz, 61
Büst, 72, 81, 86

C

Celâyirliler, 73
Cend, 60, 63, 76, 88, 89, 92, 102, 114
Cengiz Han, 70
Ceyhun, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 71, 72, 81, 86, 90, 94, 95, 96, 99, 102, 105
Ch'e-pi, 65
Ch'ih-ssu, 64, 65
Cit, 75
Cuvan-Tepe, 77
Cürcan, 60, 72

Ç

Çağrı, 49, 89, 90, 91, 94, 95, 98, 99, 102
Çağrı Han, 94, 95
Çakıllı Tepe, 35
Çaplak-Tepe, 79
Çardarı, 78
Çarukluğ, 61
Çavuldur, 61
Çepni, 61
Çiğil, 59, 64, 69, 70, 80
Çin, 2, 5, 25, 26, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 53, 54, 55, 57, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 93, 101
Çinliler, 65
Çiyeli, 78
Çopan Tepe, 35
Çu Nehri, 59, 67, 68, 70, 75, 79

D

Dağ-Han, 61
Dandânakan, 97, 100, 102
Dandanakan Savaşı, 72
Dehistan, 97, 98, 99, 103
Delhi, 73, 98, 129
Delhi Halacîleri, 73
Delhi Sultanlığı, 73
Deniz-Han, 61
Dodurga, 61
Doğu Türkistan, 58
Dokuz Oğuz, 57, 58
Döger, 61

E

Ebû Nasr, 85
Ebû Sehl Hamdevî, 97
Ebülgazi Bahadır Han, 3, 48
Eftalitler, 39, 40, 81
Emevi, 41, 72
Emîr Ahmed, 73
Emir Kamaç, 104
Eymür, 61

F

Fârâb, 60, 77, 78, 85, 122
Ferâve, 97, 99

Fergana, 13, 38, 68, 69, 81

Ferigûn, 72, 86

G

Galzaylar, 73

Gazne, 72, 81, 86, 96, 97, 98, 99, 100, 101

Gazneli, 2, 63, 72, 82, 88, 90, 96, 98, 100, 101, 104, 124

Gazneliler, 2, 4, 69, 72, 87, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103

Germsîr Halaçları, 73

Göçebe, 8, 9, 10, 13, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 30, 31, 32, 36, 42, 47, 48, 50, 52, 53, 59, 60, 69, 70, 74, 75, 76, 77, 84, 85, 93, 101, 107, 109, 111, 113, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 126

Göçebe-çoban, 22, 69, 70, 74, 75

Gök-Han, 61

Göktaş, 97

Gök-Türk, 24, 53, 55, 57, 58, 64, 65, 66, 69

Gök-Türk Devleti, 58, 66

Gök-Türkler, 22, 24, 40, 52, 58, 65, 66, 67, 112

Gur, 72

Gurlular, 72

Guz, 60, 80

Gûzgânân, 86

Guziyye, 60

Guzlar, 60

Gün-Han, 61

Gür Han, 94, 95

H

Halaç, 34, 47, 52, 53, 56, 61, 71, 72, 73, 74, 81, 82, 86, 95, 96, 101, 114, 118, 123, 126

Halaçlar, 3, 4, 47, 56, 61, 70, 71, 72, 73, 81, 86, 95, 96, 101, 116

Hâlîfe Mehdî, 58, 68

Halife Memun, 86

Han İbrahim, 94

Harezmî, 71

Hârizm, 34, 36, 75, 92, 98

Hârizmşah Alâeddin Muhammed, 73

Hârizmşah Harun, 92

Hârizmşahlar, 73, 87, 95, 105

Hasan b. Tâk, 88

Haveran, 103

Hayvan üslubu, 23, 26

Hazar Denizi, 15, 28, 60, 75, 102, 116

Hazara Karluk Beyliği, 101

Hazarlar, 14, 29, 59, 60, 76

Herat, 35, 73

Hilend, 68, 101

Hindistan, 34, 37, 49, 72, 73, 82

Hint-Avrupalı, 54

Horasan, 1, 3, 4, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 63, 70, 71, 72, 74, 76, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 90, 92, 94, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 105, 106, 108, 116, 123, 124, 125, 126

Horizantal göçebelik, 12

Hsüan-ch'ih, 65

Hun, 23, 24, 25, 26, 36, 37, 39

Hun Devleti, 36

Hunlar, 14, 22, 23, 37

Hûvara, 60

Hüseyin b. üveys, 73

Hz. Ömer, 72

I

II. Arslan Han, 70

Irak, 97, 98, 99, 102

Irak Oğuzları, 97

Issık Göl, 59, 67, 80, 100

İ

İbn el-Fakih, 59, 60

İbn Fadlan, 61, 62, 109, 110

İbn Haldun, 8, 31

İbn Hurdazbih, 3, 42, 46, 71, 81, 82, 86, 96

İbn Kesir, 48

İbn Mâze, 95

İbnü'l Esir, 85, 93, 94, 95

İbrahim Yinal, 98, 103

İç Asya, 5, 13, 22, 25, 34, 55, 56, 57, 83, 107

İdrîsî, 13, 31, 75, 76, 78, 86, 96, 108, 116

İğdir, 61

İlhanlı, 48, 73

İli, 70, 75

İlig Nasr, 89, 92

İpek Yolu, 38, 125

İran, 2, 6, 13, 35, 39, 40, 41, 42, 50, 72, 73, 81, 82, 90, 102, 104, 114, 115, 116, 119

İran-Turan floristik bölgesi, 114, 115

İrtiş, 25, 64, 67, 79

İsakovo Devri, 22

İsfîcâb, 42, 45, 60, 75, 76, 80, 91, 123

İskender, 37, 40, 47

İskitler, 14, 27, 29, 36

İslam, 1, 2, 3, 5, 18, 34, 35, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 64, 68, 70, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 89, 93, 101, 103, 105, 109, 113, 116, 121, 122, 123, 124, 126

İslam kültürü, 41, 42

İsmail b. Ahmed, 84

İstahri, 46, 71

İşkan, 77

İtil Nehri, 60, 75

K

Kabil, 50, 72

Kâbul, 71

Kadır Han, 84, 85, 90, 96

Kağnılı Boylar, 26

Kalincar Kalesi, 91

Kalkolitik Dönem, 23

K'ang-chü, 26, 37, 38

Kanglılar, 38, 75, 94

Kao Tsung, 66

Kao-che, 26

Kapgan Kağan, 66

Kara Bölük, 61

Kara Evli, 61

Kara Hıtay, 94, 95, 102

Kara Hıtaylar, 22, 95, 106

Karaçuk, 60, 63, 75, 76, 77, 78, 104

Karadeniz, 26, 74, 129

Karahanlı, 52, 63, 70, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 96, 101, 102, 105, 124

Karahanlılar, 4, 34, 54, 55, 56, 57, 64, 69, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 92, 101, 123

Karakalpaklar, 14

Karakum, 64, 75, 76

Karasuk kültürü, 25

Kara-Tigin, 72, 86

Karkın, 61

Karluk, 2, 34, 40, 42, 44, 45, 47, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 76, 79, 80, 84, 85, 86, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 101, 105, 114, 116, 118, 122, 123, 124, 125, 126

Karluk Yabguluğu, 68

Karluklar, 3, 4, 46, 47, 53, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 78, 79, 81, 84, 85, 92, 93, 94, 95, 100, 101, 105, 106, 122

Kaşan, 73

Kaşgar, 38, 68, 70, 94, 95

Kâşgar, 85

Kâşgarlı, 1, 31, 34, 46, 47, 48, 50, 55, 56, 61, 62, 63, 78, 80, 87, 108, 109, 114, 117, 118, 119, 121, 123

Katvan Savaşı, 70, 94, 102, 105

Kavgan-Ata, 78

Kavurd, 103

Kayalıg, 70

Kayı, 61

Kazakistan, 22, 107, 116

Kelteminar Kültürü, 36

Kengeş, 62, 63

Kholas, 72

Kınık, 61

Kıpçak, 2, 14, 52, 73, 87

Kırgız, 69

Kırgızlar, 8, 69

Kışlak, 20

Kızık, 61
Kızıl, 97
Kimek, 59
Kimekler, 60, 76
Kingan Dağları, 15, 28
Kitoi kültürü, 22
Kitoi Kültürü, 23
Kuhistan, 35
Kum, 73, 78
Kumanlar, 29
Kurot, 23
Kuşhan, 39
Kuşhanlar, 22, 38
Kutalmış, 91, 103
Kutbüddin Aybeg, 73
Kuteybe, 41
Kutluk Kağan, 66
Kuyum, 23
Kuyum Kurganı, 22

L

Lâçin Beğ, 95
Lâmgân, 101
Leknevtî Halacîleri Sultanlığı, 73
Lung-Shan, 25

M

Mahmûd b. Muhammed, 94
Makdisî, 3, 42, 45, 80, 85, 122
Mançurya, 15, 28, 74, 125
Mangışlak, 63, 75, 76, 102
Mansûr, 85, 88
Margan Dağı, 108
Mervan, 72
Mâverâünnehir, 3, 4, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 48, 58, 60, 68, 74, 75, 77, 79, 80, 83, 87, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 102, 104, 106, 109, 122, 123, 124, 125, 126
Mehmet Neşrî, 49
Melikşah, 93, 103
Merv, 40, 93, 98, 100, 103, 105
Mervezî, 48
Mes'ûdî, 3, 71, 77, 81, 84, 98, 108, 120, 121
Mezolitik Dönem, 22
Mikâil, 89
Minusinsk, 23, 25, 26
Mirki, 45, 54, 80
Mirtepe, 77
Moğol, 5, 32, 59, 63, 64, 70, 73, 76, 79, 82, 93, 95, 103, 105, 107, 124
Moğollar, 52
Moncuklu Tepe, 35
Mou-luo, 64, 65
Mou-ts'e, 64
Muhammed Bahtiyar Halacî, 73
Muntasır, 83, 87

N

Namazgâh-Tepe, 36
Nasturî, 38, 122
Neolitik Dönem, 22, 23
Nesâ, 91, 97, 98, 99
Nişâpûr, 100
Nuh b. Esed, 84
Nûh b. Mansûr, 88
Nur beldesi, 89

O

Oğulçak Kadır Han, 85
Oğuz, 2, 3, 4, 5, 14, 34, 42, 45, 46, 47, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126
Oğuz Kağan Destanı, 71
Oğuz Yabguluğu, 63, 87, 89, 102, 113
Oğuzlar, 2, 4, 8, 42, 44, 46, 47, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 68, 75, 76, 77, 78, 80, 83, 84, 87, 89, 90, 94, 96, 97, 98, 102, 103, 104, 107, 109, 110, 116, 119, 121, 122, 123, 126

Okunev Kültürü, 24

On-Oklar, 54

Ordos, 25, 28

Ordu, 45, 80, 85, 93, 96, 122

Orta Asya, 8, 11, 13, 20, 22, 24, 25, 28, 31, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 43, 54, 55, 56, 57, 68, 70, 71, 72, 75, 77, 82, 83, 85, 96, 102, 107, 113, 115, 116, 118, 122, 123, 124

Otrar, 79

Ö

Ön Asya, 36, 92, 123, 126

Ötüken, 5, 7, 15, 27, 39, 45, 65, 67, 69, 118, 120

Özkent, 79

P

Partlar, 37, 38, 38

Pastoral göçebelik, 10, 15

Pastoralizm, 10, 12, 13, 14, 15, 118

Peçenek, 14, 29, 59, 61, 76

Pencîkend, 71, 81, 95

Pers, 40

Peşaver, 101

Pıçakçı-Tepe, 79

Potlaç, 8

R

Reşîdeddin Fazlullah, 48, 105

Ribât, 42, 77

Roma, 38, 40

S

Sabran, 60, 75, 77, 102

Saffarî, 72

Saffarîler, 71

Salgur, 61

Salur, 61, 84, 88

Sâmânî, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 124

Sâmânîler, 5, 41, 42, 83, 84, 86

Sarmatlar, 29

Sâsânî, 34, 39, 40, 41

Satuk b. Bazir, 85

Satuk Buğra Han, 85

Sayan Dağları, 27

Sebük Tegin, 100, 101

Selçuk, 83, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 99, 100, 103, 105, 115

Selçuk Oğuzları, 83, 87, 88, 89, 90, 92

Selçuklu, 2, 4, 5, 6, 8, 10, 63, 80, 88, 89, 91, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 111, 113, 117, 119, 120, 124, 126

Selçuklular, 4, 62, 63, 70, 72, 89, 90, 92, 94, 98, 99, 100, 103, 104, 105, 108, 124

Semerkand, 41, 47, 84, 94, 95, 102, 105

Sencer, 1, 5, 80, 94, 104, 105, 117, 118

Serâhs, 98, 100

Serovo Devri, 22

Seyhun, 3, 34, 37, 40, 42, 45, 54, 59, 60, 61, 62, 63, 67, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 87, 102, 104, 111, 114, 122

Seyhun Nehri, 60, 74, 75, 122

Sibirya, 24, 25, 28, 36, 115

Sicistan, 35, 41

Sind, 50, 71, 81, 95

Sir Tarduşlar, 65

Sir-derya, 60

Sistan, 71, 81, 86, 99

Soğd, 41, 44, 45, 55, 64

Soğdiana, 38, 39

Sou-lou, 41

Subaşı Selçuk, 89

Subaşı Tegin, 88

Suğnak, 78, 114

Sultan Mahmûd, 90, 91, 96, 97, 101

Sultan Mesud, 46, 98, 99, 100

Sultan Sencer, 93, 94, 103, 104, 105

Sunak-Ata, 78

Sütkent, 78, 114

Ş

Şaş, 76

Şâvağar, 78

Şecere-i Terakime, 3, 48

Şornak-Tepe, 77

T

T'ai Dağı, 66

T'a-shih-li, 64

T'u-chüeh, 39

T'ung-t'ien, 44, 53

Taberî, 96

Tagar Kültürü, 25, 26

Tahir b. Abdullah, 42, 59

Tâhirîler, 41, 84

Talas, 41, 44, 58, 67, 75, 79, 87

Talas Savaşı, 44, 67, 79

Tamgaç Han Mesûd, 95

Ta-mo, 65

Tanrı Dağları, 27, 28, 36, 38, 59, 65

Taraz, 45, 68, 71, 80, 81, 84, 91, 96, 122

Taştık Kültürü, 26

Tibet, 67, 68, 69, 80

Tiele, 26

Timur, 73

Ting-Lingler, 26

Tirmiz, 98

Togolok Tepe, 35

Toharistan, 39, 41, 68, 72, 81, 86, 101

Tokay-Tepe, 79

Tokmak, 58, 87

Tokuz Guz, 3, 61

Toy, 8, 112, 118

Tö-kö-möng, 45, 53, 54, 55

Trwkkm'n, 45, 55

Tuğrul, 49, 89, 90, 91, 98, 99, 100, 102, 103

Tuhsi, 64, 69, 70, 80

Turfan, 65

Tûs, 98

Tümen-Arık, 78

Türgiş, 41, 52, 66, 67, 68, 79, 87, 96

Türk, 1, 2, 3, 4, 5, 8, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 31, 32, 34, 36, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125

Türk Hakanlığı, 2, 4, 22, 64, 68, 69, 70, 79, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 96, 101, 105, 123, 124

Türk kültürü, 22, 23, 36

Türkistan, 5, 24, 37, 49, 50, 59, 83, 89, 95, 96, 97

Türkiye Selçukluları, 98

Türkman, 51, 52

Türkmânend, 48

Türkmen, 3, 4, 33, 34, 35, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 64, 74, 76, 80, 83, 87, 96, 97, 102, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126

Türkmen adı, 4, 44, 45, 48, 49, 53, 54, 55, 56, 126

Türkmenler, 4, 13, 14, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 77, 80, 83, 87, 96, 102, 103, 107, 108, 119, 120, 122

U

Ukok Platosu, 23

Ula Yondluğ, 61

Ural, 22, 27, 28, 51

Urungu, 64, 79

Uygur, 58, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71

Uygurlar, 22, 58, 61, 66, 69

Ü

Üç Karluk, 65, 67

Üçok, 61, 117

Üreğir, 61

V

Vertikal göçebelik, 12

Volga, 22, 23, 115

W

Wu-sun, 37, 38

Y

Yabgulular, 97
Yada Taşı, 87
Yağma, 64, 68, 70, 80
Yakubî, 59
Yakup Leys Saffari, 71
Yang-Shao, 25
Yaparlı, 61
Yarı göçebe, 14, 77, 117, 118, 120
Yaylak, 20
Yazır, 61
Yedisu, 45, 54, 59, 67
Yeh-lü-Ta-shih, 94
Yengi-Kent, 60, 62, 76, 88
Yenisey, 19, 23, 24, 25, 26, 57
Yer-su, 23
Yesi, 78
Yıldız-Han, 61
Yıva, 61
Yin-shan, 65
Yusuf Yinal, 91
Yüeh-chih, 37, 38, 39

Z

Zaysan, 64, 79
Zerdüştlük, 38
Zülkarneyn, 47